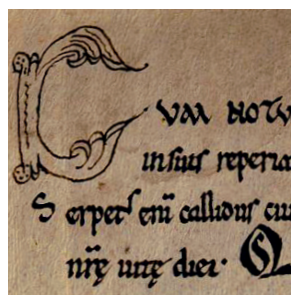
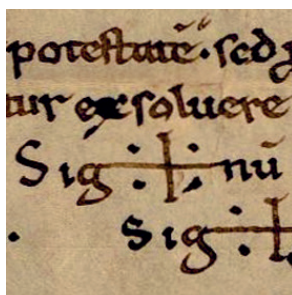
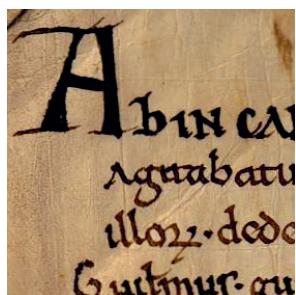

Projeccions de la lexicografia llatina medieval a Catalunya

a cura de Mercè Puig Rodríguez-Escalona

IRCVM-Medieval Cultures

IRCVM-Medieval Cultures is the collection of interdisciplinary research monographs published by the Institut de Recerca en Cultures Medievals of the Universitat de Barcelona. Its purpose is to make known the leading research carried out by the members of the Institute and other international authors and research teams in its original language as well as in English, thus preserving Europe's own linguistic diversity.

Editorial board

Carles Mancho (director), Meritxell Simó Torres (director), Joan Domenge Mesquida, Blanca Garí, Ernest Marcos Hierro, Anna Maria Mussons Freixas, M.ª Eugenia Ortuño Pérez.

Scientific committee

Carlos Alvar (Universität Basel), Juan Luis Arrieta Alberdi (Universidad del País Vasco), Dominique de Courcelles (CNRS Paris), Judith Herrin (King's College London), Clario Di Fabio (Università di Genova), Anna Benvenuti (Università di Firenze).

IRCVM
Institut de Recerca en Cultures Medievals
Facultat de Geografia i Història
Universitat de Barcelona
carrer de Montalegre, 6 - 08001 Barcelona
www.ircvm.ub.edu

Projeccions de la lexicografia llatina medieval a Catalunya

a cura de Mercè Puig Rodríguez-Escalona

viella

© 2019 Viella s.r.l. - IRCVM
All rights reserved
First published: 2019
ISBN 978-88-3313-131-3 (printed book)
ISBN 978-88-3313-333-1 (e-book)

Aquest llibre s'ha realitzat al si de l'equip de recerca del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, beneficiari del projecte «Informatización del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (8)» i dels subprojectes «Ampliación y desarrollo de la base de datos *Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT) (2)» (FFI2016-77831-C2-1-P) i «Redacción del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC) (2)» (FFI2016-77831-C2-2-P), finançats pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat del Govern d'Espanya, i que disposa, a més a més, del reconeixement com a Grup de Recerca Consolidat (2017SGR553) per part de la Generalitat de Catalunya i dels ajuts de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i de la Unió Acadèmica Internacional (UAI). Així mateix, l'equip del CODOLCAT forma part de la Xarxa d'Excel·lència *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum* (CODOLHisp), reconeguda i finançada pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat, a través del Programa Estatal de Foment de la Recerca Científica i Tècnica d'Excel·lència (FFI2016-81889-REDT).

viella
libreria editrice
via delle Alpi, 32
I-00198 ROMA
tel. 06 84 17 758
fax 06 85 35 39 60
www.viella.it

Índex

MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA	
Introducció.	
Sobre les projeccions de la lexicografia llatina medieval a Catalunya	7
ANA GÓMEZ RABAL	
Conceptualización lexicográfica en tiempos digitales: la integración entre diccionario y corpus	13
PERE J. QUETGLAS	
Els escrivans i les seves famílies: l'escola del comtat i bisbat de Barcelona	37
MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA	
La fórmula <i>quod uulgo dicitur</i> en la documentación latina medieval del dominio lingüístico catalán (siglos IX-XI)	65
ADELAIDA TEROL AMIGÓ	
El lèxic de l'alimentació en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval	95
JOAN MARIA JAIME MOYA	
Estudio del léxico germánico en el latín medieval de Cataluña	135
MARTA PUNSOLA MUNÁRRIZ	
Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval	161
M. ANTÒNIA FORNÉS, PERE J. QUETGLAS	
Enfermedades, enfermos y médicos en la documentación latina de la Cataluña altomedieval	191
Bibliografia	211
Índex de termes analitzats	229
Índex d'escrivans citats	237
Summaries	239
Els autors	243

Introducció.

Sobre les projeccions de la lexicografia llatina medieval a Catalunya

El terme llatí *proiectio* l'emprà per primera vegada Ciceró en tractar sobre la gestualitat de l'orador, l'*actio*, i, en concret, en l'expressió *bracchii proiectio* fent referència al gest d'estirar el braç cap endavant (Cic., *orat.* 59). A partir d'aquí, trobem el substantiu usat amb el significat d'"acció de moure, d'avançar, de perllongar, d'estendre". D'aquest terme prové el català 'projecció', que apareix al títol d'aquesta obra, i que aquí utilitzem amb el significat d'"acció i efecte de projectar, de dirigir cap endavant" per tal de palesar la voluntat dels treballs aquí aplegats d'impulsar línies de recerca noves i de donar a conèixer les darreres investigacions en el camp de la lexicografia llatina medieval del domini lingüístic del català.

Així, sota el títol de *Proyecciones de la lexicografia llatina medieval a Catalunya* presentem set estudis que, des de perspectives diferents, aborden l'estudi del lèxic del llatí del territori lingüístic del català a l'Alta Edat Mitjana. Sobre els trets del llatí medieval i sobre la presència de la llengua romànica en aquest en parlarem mantes vegades en aquesta obra. Tot i així, reproduïrem un passatge del treball d'Ana Gómez Rabal (p. 13), passatge que caracteritza molt bé la llengua objecte d'estudi:

Como es bien sabido, la lengua latina fue, en la Europa de la Edad Media, una gran lengua franca, lengua de cultura, de comunicación y de intercambio, pero no una lengua única y uniforme, sino una lengua mosaico con registros muy diversos: lengua universitaria y de expresión intelectual, lengua litúrgica, lengua literaria, lengua de las cancillerías reales y de la cancellería papal, y también lengua de actos jurídicos en la que se constata la existencia de las lenguas románicas y de las lenguas vernáculas de los países y regiones europeos.

A banda de tractar sobre una mateixa disciplina, la lexicografia, els set treballs comparteixen igualment el mateix corpus, integrat, fonamentalment, per actes notariais: testaments, documents de compravenda, actes de consagració d'esglésies, juraments de fidelitat, etc. Cal remarcar el fet que la producció documental va ser molt gran en la Catalunya altmedieval i això enfront de l'escassa producció –en aquest territori, en aquesta època– de textos legals de creació legislativa i de textos literaris, històrics, filosòfics, retòrics o tècnics. Certament,

els textos notariais medievals catalans constitueixen, per volum de producció i conservació, un dels conjunts més rics de tota Europa.

A més, tots els treballs que conformen aquest llibre són el fruit d'una mateixa "escola" i mestratge, ja que han estat realitzats en el si de l'equip del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC), i segueixen, per tant, una mateixa metodologia ben provada i establerta, i uns criteris ben definits, que, amb les necessàries adaptacions, tenen ja una llarga tradició. En efecte, dirigit, en els seus inicis, pel professor M. Bassols de Climent, després pel professor Joan Bastardas i, actualment, pel professor Pere J. Quetglas Nicolau (els tres, catedràtics de Filologia Clàssica, especialitat de llatí, a la Universitat de Barcelona), l'equip del GMLC va començar la seva singladura en la dècada de 1950 i ho feu col·laborant amb el *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* (NGML, conegut també com *Novum Du Cange*), diccionari europeu realitzat pel Comitè Du Cange (IRHT, del CNRS a París). En un primer moment, les tasques de l'equip van consistir a buidar textos llatins medievals per lliurar les fitxes a l'equip del NGML. Però aviat es va veure la necessitat d'aprofitar el treball de buidatge, que es continuava realitzant, per publicar un glossari propi. Efectivament, es va percebre que, en un diccionari "paneuropeu" de llatí medieval, prevaldria el criteri de recollir el lèxic que comptés amb un major nombre d'exemples comuns a tot l'occident europeu; per tant, quedarien descartats del diccionari general articles representatius de les diferències i característiques distintives del llatí medieval dels diferents territoris, on, gradualment, apareixien trets socioculturals i lingüístics particulars. D'aquesta constatació va sorgir la idea d'elaborar i publicar el GMLC, sense perdre l'objectiu de mantenir la col·laboració amb el NGML. Es va pensar, en aquest sentit, que seria més útil oferir al comitè de redacció del *Novum Du Cange* el material ja elaborat, en lloc d'unes fitxes que podien ocasionar dificultats d'interpretació. Així, des del 1961, en què aparegué el primer fascicle del GMLC, s'han anat publicant els diferents fascicles que componen el primer volum de l'obra (A-D) i les lletres F (2001) i G (2006). A més, està acabada la reedició, en versió trilingüe (català, espanyol i anglès) d'aquell primer volum, així com els articles que integren la lletra E. Les veus corresponents a les lletres A-E es publicaran ja en format digital en línia, en un futur proper.

En paral·lel a la tasca de redacció d'articles lexicogràfics, l'equip del GMLC va emprendre, cap a l'any 2000, la digitalització dels textos usats per a la redacció del diccionari, la qual cosa va conduir a la creació del *Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT), base de dades lèxica i portal d'accés lliure i gratuït que permet la consulta del corpus textual del GMLC. Fins ara, s'han publicat set versions del CODOLCAT (de 2012 a 2018) i està previst seguir amb la publicació d'una nova versió anual (<http://gmlc.imf.csic.es/codolcat>). Cal dir que actualment existeixen a Espanya altres tres projectes d'elaboració de bases de dades lèxiques de textos llatins medievals: el *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae* (CODOLGA; <http://corpus.cirp.es/codolga/>), que publica la documentació del regne de Galícia –projecte pioner en aquest camp i que va servir d'inspiració i model per al disseny del CODOLCAT–, el *Corpus Documentale*

Latinum Legionis (CODOL-LEG; <http://www.codolleg.es>), sobre la documentació lleonesa, i el *Corpus Documentale Latinum Valencie* (CODOLVA; <http://codolva.ivitra.ua.es>), sobre la documentació valenciana. Aquests equips estan en l'actualitat integrats en una plataforma comuna, el *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum* (CODOLHisp; <http://codolhisp.imf.csic.es/codolhisp/>). A Europa, en la mateixa línia que els equips espanyols, s'ha creat el *Corpus Documentale Latinum Portucalense* (CODOLPOR; <http://www.codolpor.ul.pt/>), sobre la documentació portuguesa.

En tot cas, dels diferents equips europeus de lexicografia llatina amb diccionaris en curs de preparació, pocs són els que ara proporcionen un accés públic al seu corpus o base de dades. El primer que ho feu fou el *GMLC*. A partir de 2017 el diccionari polonès *LMILPolonorum* ofereix també aquesta possibilitat i fa poc que s'hi ha sumat el *LELMAL* i *LELMACEL* amb el *CODOL-LEG*.

Per tant, la situació capdavantera que el *GMLC* ocupa en la seva disciplina, abona la voluntat dels seus membres de projectar la seva recerca a l'exterior i al futur.

D'altra banda, és de justícia esmentar el suport institucional que té el *GMLC*, un grup que, com hem dit, estat format per membres de dues institucions, la Universitat de Barcelona i la Institució Milà i Fontanals del CSIC, on té la seva seu. En l'actualitat el grup és beneficiari del projecte «Informatización del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (8)», que consta de dos subprojectes «Ampliación y desarrollo de la base de datos *Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT) (2)» (FFI2016-77831-C2-1-P) i «Redacción del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC) (2)» (FFI2016-77831-C2-2-P), finançats pel Ministerio de Economía, Industria y Competitividad. El *GMLC* té el reconeixement com a Grup de Recerca consolidat (2017SGR) per part de la Generalitat de Catalunya i compta també amb ajuts de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i de la Union Académique Internationale (UAI). Així mateix, l'equip del *CODOLCAT* forma part de la Red de Excelencia *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum* (CODOLHisp), reconeguda i finançada pel Ministerio de Economía, Industria y Competitividad (FFI2016-81889-REDT).

Feta aquesta digressió, necessària per contextualitzar la present obra, oferim ara informació sobre els treballs que la integren i que, com hem dit, tracten tots ells sobre lexicografia llatina medieval del territori lingüístic del català, tot i que des de perspectives diverses. Així el treball d'Ana Gómez Rabal, que obre el llibre i porta per títol «Conceptualización lexicográfica en tiempos digitales: la integración entre diccionario y corpus», aborda els nombrosos reptes que ofereixen a la lexicografia les noves tecnologies, en especial el format digital dels diccionaris –que permet oferir una informació permanentment actualitzada–, la publicació digital dels corpus textuais o, com a projeccions d'un futur més o menys immediat, la integració de diccionari i corpus, i la integració dels diferents diccionaris i corpus del llatí medieval d'Europa.

Tot seguit, Pere J. Quetglas, en «Els escriptors i les seves famílies: l'escola del comtat i bisbat de Barcelona», explora les possibilitats de la lexicografia per

a distingir famílies d'escrivans. En efecte, la utilització de formes d'apel·lació relacionades amb el verb *exaro*, ja siguin nominals o verbals, ajuden molt decididament a la identificació i individualització dels escrivans, ja que l'ús d'aquestes formes, que constitueixen un títol d'honor que en un determinat moment era volgut i preuat pels seus usuaris, queda circumscrit a l'àrea del bisbat i comtat de Barcelona i la seva àrea d'influència. Fomenta, per tant, aquesta recerca una nova projecció de la lexicografia com a eina útil per a la prosopografia dels escrivans.

El treball intitulat “La fórmula *quod uulgo dicitur* en la documentació llatina medieval del dominio lingüístico catalán (s. IX-XI)”, de Mercè Puig Rodríguez-Escalona, rastreja les aparicions de la dita fórmula, una expressió que palesa la consciència de l'existència de dues entitats lingüístiques diferents ja que, en general, s'usa per introduir un terme emprat pel poble i, per tant, romànic, equivalent a un altre de llatí, la comprensió del qual es posa en dubte. De l'anàlisi dels termes introduïts per la fórmula es pot concloure que, en general, es tracta d'innovacions lèxiques (neologismes) —préstecs d'altres llengües i veus de nova creació—, així com termes que han experimentat un canvi semàntic per nomenar noves realitats, tot i que no tots els casos semblen compartir aquests trets.

Centrant-se en l'estudi d'un camp semàntic concret, Adelaida Terol Amigó, en “El lèxic de l'alimentació en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval”, analitza el lèxic de l'alimentació i estableix un corpus lèxic de vora 200 mots referents tant a aliments com a estris relacionats amb el menjar. Certament, els testimonis recollits d'aquests termes permeten intuir diversos aspectes de *realia* de la Catalunya altmedieval dins del camp de l'alimentació. És, però, en l'àmbit lingüístic on els diplomes es mostren particularment rics tant en innovacions lèxiques com en innovacions semàntiques que caracteritzen la llengua en què estan redactats aquests textos. Els mots presenten, a més, una morfologia influenciada per la llengua romànica incipient, el català. És remarcable, igualment, en aquest treball la recerca del testimoni més antic d'aquestes veus que permet avançar primeres datacions de mots llatins respecte a les aportades pel *GMLC* i de mots catalans respecte a les presentades per Coromines.

Les dues següents contribucions estudien els préstecs d'altres llengües en aquest llatí medieval, l'un els germanismes, l'altre els hel·lenismes. Efectivament, d'una banda, Joan Maria Jaime Moya, en “Estudio del léxico germánico en el latín medieval de Cataluña”, presenta els resultats del seu treball sobre els termes d'origen germànic, els quals recopila distribuint-los per camps semàntics, a més d'oferir-los agrupats per lemes o metalemes protogermànics, i donar-ne altra informació etimològica. L'anàlisi de 179 termes d'origen germànic suposa un avenç important en aquesta recerca etimològica tan especialitzada. D'altra banda, Marta Punsola Munárriz, en “Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval”, aborda el complex fenomen de la presència d'hellenismes en el corpus, especialment en relació amb els glossaris contemporanis a la redacció dels diplomes. Per mitjà de l'anàlisi lingüística d'un total de 166 veus, demostra que els glossaris constitueixen una important font, per bé que no única, en la qual s'inspiraren alguns escrivans a l'hora d'in-

serir termes d'origen grec als documents que redactaven; en els casos en què això succeeix, semblen predominar certes pretensions erudites i literàries. L'estudi aborda, a més, les parts i tipus de documents que solen presentar un major nombre de termes d'origen hel·lè, els escrivans que mostren una major voluntat d'erudició i la distribució cronològica de l'ús d'hel·lenismes.

Amb la intenció de ser útils a historiadors i altres estudiosos de l'Edat Mitjana aquestes tres darreres contribucions ofereixen, al final de cadascuna d'elles, un annex amb els termes treballats i la seva traducció.

Finalment, "Enfermedades, enfermos y médicos en la documentación latina de la Cataluña altomedieval", de María Antonia Fornés Pallicer i Pere J. Quetglas, suposa un exemple d'anàlisi de tipus històric que l'explotació del corpus permet, ja que rastreja en ell informació sobre malalts, malalties, metges i tractaments mèdics, una informació que, més enllà de la lexicografia, pot contribuir al coneixement de la història de la medicina i de la història en general de les persones que habitaren aquestes terres fa mil anys.

Certament, aquesta obra integra un conjunt de treballs que s'han portat a terme darrerament al si del *GMLC*, i són, a més, una mostra de l'activitat formadora del grup, puix que les contribucions de Joan Maria Jaime, Adelaida Terol, i Marta Punsola són resultats de llur tesi doctoral. En efecte l'activitat formadora dins del *GMLC*, concretada en la realització no només de tesis doctorals sinó també de treballs finals de grau i màster, ha estat sempre –i ho segueix essent– una part inherent a la tasca del grup, que ha permès obrir noves línies de recerca i ha enriquit i dinamitzat la investigació. En l'actualitat, dins de l'equip del *GMLC* s'estan desenvolupant diverses tesis doctorals, que es troben en diferents estadis. Així, mentre que Carlos Prieto està acabant l'estudi del camp lèxic dels oficis –un camp especialment ric en la presència de formes romàniques–, Anahí Álvarez ha començat la recopilació d'adjectius que presenten formes i usos nous propis del llatí medieval de l'àmbit lingüístic del català.

En fi, el present llibre aplega recerques eminentment filològiques i centrades en la lexicografia llatina, però que també mostren l'ampli ventall de possibilitats que aquesta brinda, des de la lexicografia pura a la lingüística especialitzada, passant per la lexicografia digital o les eines i treballs conclusius que s'ofereixen als estudiosos de disciplines diverses.

Pel que fa a qüestions pràctiques i generals de l'obra, hem d'advertir al lector de diversos aspectes referents a la bibliografia. En primer lloc, com que les referències bibliogràfiques són, en gran part, comunes a totes les contribucions, hem optat per oferir-les al final de l'obra en l'apartat *Bibliografia*. En segon lloc, com que la forma de citar les fonts està unificada i segueix el criteri del *GMLC*, que consisteix en què primer es dona la data del diploma en negreta i després l'abreviatura de l'edició i el número del document en aquesta, la relació de totes les abreviatures emprades juntament amb la referència completa a les edicions es troba dins l'esmentada *Bibliografia*, a l'apartat 2. *Abreviatures arxivístiques i de diplomataris*. Finalment, als apartats 3. *Diccionaris* i 4. *Bases de dades lèxiques*

de la Bibliografia s'ofereix respectivament la resolució de les abreviatures dels diccionaris més citats al llarg de l'obra així com les de les bases de dades.

Em resta, finalment, agrair la implicació en l'obra de tots els que hi han participat amb la seva recerca i li han dedicat temps i esforç. Així mateix, vull expressar el meu reconeixement a les institucions abans esmentades que sufraguen la nostra investigació i a l'IRCVM, que ha fet possible aquesta obra. I, prenent en préstec paraules del poeta de Sulmona, *iure tibi grates, candide lector, ago*.

Conceptualización lexicográfica en tiempos digitales: la integración entre diccionario y corpus

1. *Estado de la cuestión: lexicografía latina medieval, tecnología y política científica*

La lexicografía, como tantas otras disciplinas científicas, se enfrenta, en la actualidad, a nuevos desafíos, no tanto metodológicos, como conceptuales y prácticos, determinados, esencialmente, por tres aspectos: la cantidad de datos manejados; la presentación que se pueda o quiera hacer de ellos a los lectores de las obras resultantes; y las posibilidades de manejo y libertad de uso que se ofrezca a tales lectores. Todo ello, además, en un ámbito académico o científico europeo en el que las directrices recomiendan o imponen (según los casos), para los proyectos sufragados con dinero público, la política del acceso abierto y, en una medida algo menos general, de la trazabilidad de los datos, de los programas y de los recursos técnicos empleados para la consecución de resultados.

La lexicografía se halla en nuestra época, así pues, ante numerosos retos propiciados por el uso en sí de las herramientas tecnológicas y por las posibilidades que se derivan de tal uso. Por ello mismo, los responsables de obras lexicográficas de amplio recorrido —iniciadas a lo largo del siglo XX y correspondientes tanto a lenguas, como a enfoques conceptuales y de realización muy distintos (diacrónico o sincrónico, de uso o normativo, monolingüe o plurilingüe, etimológico, comparativo, enciclopédico, etc.)— se han planteado, en lo que llevamos de siglo, no sólo la necesidad de dar un formato digital a sus diccionarios o enciclopedias, sino la de ofrecer una información permanentemente actualizada. Este proceso ha tenido lugar, en particular, en los equipos que elaboran diccionarios de latín medieval, que se publican, desde la década de 1950, en toda Europa.

Como es bien sabido, la lengua latina fue, en la Europa de la Edad Media, una gran lengua franca, lengua de cultura, de comunicación y de intercambio, pero no una lengua única y uniforme, sino una lengua mosaico con registros muy diversos: lengua universitaria y de expresión intelectual, lengua litúrgica, lengua literaria, lengua de las cancillerías reales y de la cancillería papal, y también lengua de actos jurídicos en la que se constata la existencia de las lenguas románicas y de las lenguas vernáculas de los países y regiones europeos. A la hora de enfrentarse a los textos latinos medievales (tan variados, por los distintos registros a los que corresponden, por su cronología dispar y por su procedencia geográfica),

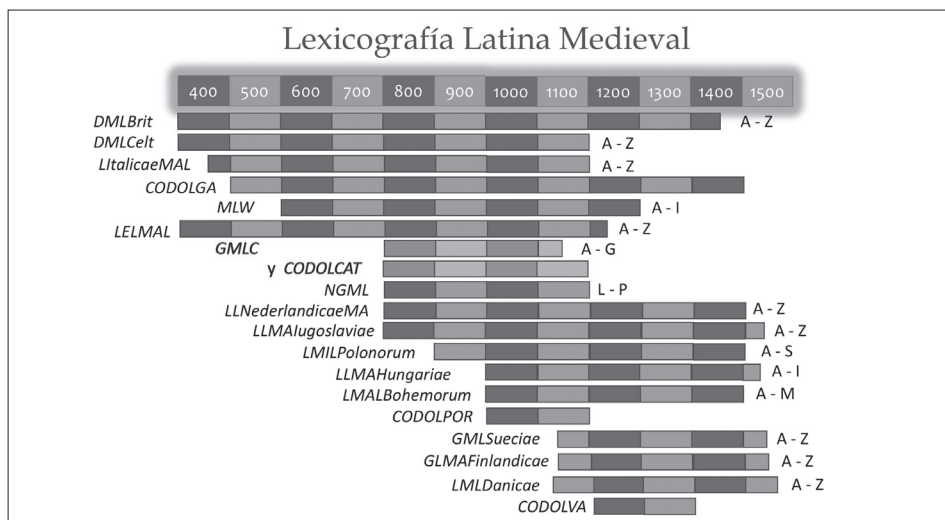

Fig. 1. Esquema del periodo cronológico abarcado por los distintos proyectos de lexicografía latina medieval e indicación (en el caso de los diccionarios) de las letras redactadas. Datos de junio de 2018.

los filólogos, los historiadores, los juristas, las personas interesadas por la Edad Media tienen múltiples herramientas lexicográficas, de carácter paneuropeo o correspondientes a territorios concretos.

No nos cansamos de constatar, aun hoy en día, el impacto (y entiéndase este término en el sentido más moderno, en el de la bibliometría) de una obra publicada por primera vez en 1678 y con múltiples reediciones y ampliaciones en los siglos XVIII y XIX: el *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis* de Charles Du Fresne, señor Du Cange (= *DU CANGE*). Pero, dado que esa obra de consulta ineludible para todo medievalista que tuviera que partir de textos latinos medievales se reveló, hace ya más de un siglo, como un instrumento que no respondía a los criterios científicos que ya entonces exigía la lexicografía moderna, en un congreso de historiadores celebrado en Londres en 1913 se expresó la necesidad de que se proyectara la elaboración de un nuevo diccionario de latín medieval y, fruto de esta petición, fue el nacimiento y la confección del *NGML*. Bajo los auspicios de la Unión Académica Internacional (UAI) desde 1920, el *Novum Glossarium* se desarrolla en la sección de lexicografía latina del Institut de Recherche et Histoire des Textes (IRHT, CNRS, París), en la sede de la Academia de Inscripciones y Bellas Letras y, como complementos y a la vez alimento del *NGML*, se estructuran los distintos proyectos de lexicografía latina medieval que abarcan los territorios correspondientes a las lenguas románicas y vernáculas de Europa occidental. Entre ellos y en curso de elaboración, el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (*GMLC*) (fig. 1).

En el ámbito concreto del latín medieval –como en muchos otros ámbitos lingüísticos–, desde el punto de vista metodológico los criterios para la elaboración de los artículos lexicográficos están bien asentados y validados por la experiencia. Dicho de otro modo: frente a lo que sucedía hace poco más de un siglo, los retos que deben afrontar quienes se dedican a la lexicografía latina medieval en la actualidad no son metodológicos, sino resultado del impacto que, en las últimas décadas, las nuevas tecnologías han tenido en la investigación en humanidades y, concretamente, en las disciplinas filológicas. Los desafíos son resultado, asimismo, de una exigencia nueva: la necesaria repercusión en la sociedad, de una forma inmediata y tangible, de la investigación realizada con fondos públicos. Hoy en día, en consecuencia, la labor lexicográfica de los miembros de *GMLC* está determinada, por lo menos parcialmente, por todo ello, pero también por una ambición que supera cualquier marco de exigencia impuesto: gracias al esfuerzo que se ha llevado y se sigue llevando a cabo en el seno del equipo de concepción y de realización de un modelo eficaz, práctico y útil, se busca también que, por qué no, sea extrapolable.

2. Ejes de actuación y resultados esperables

El equipo del *GMLC* pone a disposición del público, en acceso libre y gratuito, el corpus del que se parte para la redacción de las voces del diccionario. El servicio de acceso y la propia base de datos que permite la consulta de ese corpus (paulatinamente aumentado en versiones de publicación anual) es lo que se ha dado en llamar *CODOLCAT* (*Corpus Documentale Latinum Cataloniae*).¹

1. Etiquetado como publicación periódica (ISSN 2255 – 0615), se han publicado siete versiones del *CODOLCAT*, de 2012 a 2018. Hasta el año 2017, el *GMLC* era el único diccionario de latín medieval cuyo corpus era posible consultar de forma pública a través de una base de datos léxica. Para el acceso al *CODOLCAT*, desde la primera versión ha funcionado un registro de usuarios, en el que ha sido necesario darse de alta para poder hacer las consultas; a partir de la versión 8 (2019), se prescindirá del registro de usuarios. Desde 2017, el equipo polaco del *LMILPolonorum* ha puesto a disposición del público la herramienta que permite al acceso al corpus de textos empleado para la elaboración del diccionario (<http://scriptores.pl/efontes/>). Asimismo, con el fin de ofrecer recursos complementarios al propio *NGML* en sí, el Comité Du Cange ha activado la plataforma <http://glossaria.eu>, donde se proporciona un programa de lematización, además de los ficheros en PDF y XML de los fascículos ya redactados del glosario. Por otra parte, y como ilustración del alcance que las cuestiones que planteamos en este trabajo tiene en ámbitos colindantes al de los equipos los equipos vinculados a la realización del diccionario europeo de latín medieval, señalemos que existen otro tipo de proyectos financiados con capital público que, con un objetivo no puramente lexicográfico, permiten el acceso a textos y la realización de consultas de tipo semántico o sintáctico, así, por ejemplo, los proyectos *Computational Historic Semantics* (<http://comphistsem.org/home.html>) o *Linking Latin* (<https://lila-erc.eu/>). Mención destacada merece, además, la plataforma editorial *Brepolis* (<http://www.brepolis.net>), pionera en asociar, desde 2001, corpus y diccionarios de latín medieval. Nos interesa poner de manifiesto aquí que los retos técnicos a los que se debió enfrentar Brepolis en su momento –y a los que se debe seguir enfrentando para actualizar los servicios que ofrece– pueden ser equiparables a los que tienen que afrontar equipos financiados con capital público como el del *GMLC*, aunque, lógicamente, al tratarse de una iniciativa privada, no

Asimismo, los responsables del *GMLC* han optado, para la publicación del glosario en sí, por el formato digital en línea.² Pero no se trata, de ningún modo, de una acción no conectada, de una línea paralela –y, por lo tanto, nunca confluyente– con lo que se ha ido llevando a cabo desde la publicación de la primera versión del *CODOLCAT*. La experiencia en lo que se refiere al desarrollo y crecimiento del *CODOLCAT* y el diseño y la puesta en práctica de la edición digital del *GMLC* convergen en la apuesta por una herramienta múltiple y con opciones complementarias. No debemos perder de vista que la edición digital lexicográfica no puede ser sino el resultado de una labor conceptual minuciosamente realizada previamente, que debe partir del análisis de la tradición lexicográfica en la que se inscribe la obra digital (esto es, del análisis de las voces redactadas y publicadas en papel como paso ineludible para definir los modelos),³ que debe continuar por el diseño de un método de trabajo filológico eficaz (en el que el redactor tenga a su disposición todas las etiquetas de los campos en los que se divide un artículo lexicográfico y pueda acceder al corpus de textos de forma cómoda) y cuyo colofón debe ser una presentación clara y ágil para el lector. Así pues, el diseño de la plataforma de introducción de datos (la entrada) y la publicación digital propiamente dicha (la salida) deben cubrir, forzosamente, dos campos de actuación: el de los propios redactores de la obra y el de quienes van a consultarla. Si la edición digital de las obras lexicográficas es beneficiosa tanto para los redactores como para los lectores porque se superan limitaciones como el ahorro de espacio (al que el papel obliga) o porque se pueden ofrecer múltiples formas de presentación de los resultados (adaptables al gusto o a los hábitos del lector), las múltiples

se ve afectada por las políticas de acceso abierto obligadas por las directrices europeas a las que hacemos alusión en estas páginas.

2. Por ese motivo se emprendieron, en 2014, las labores de codificación en XML (concretamente mediante el sistema *Text Encoding Initiative*, TEI) de parte del contenido de la obra publicada en papel, a saber, los artículos correspondientes a la letra A. Partiendo de esa experiencia de marcado (que llevó a contar con un XML definido, categorizado y jerarquizado) y de la constatación de que la vía abordada debía servir para adoptar un método de trabajo más funcional desde un punto de vista filológico, se llevó a cabo un trabajo de abstracción de la información y de formulación de campos instrumentales para diseñar unos formularios dinámicos que sirven a los redactores del diccionario para escribir directamente en ellos y para agilizar el proceso de producción y edición digital de la obra. Sobre el primer camino emprendido por el equipo del *GMLC* para preparar la publicación digital, vid. ALLÉS 2016: 231-239 y PUNSOLA, QUETGLAS, ALLÉS 2017: 445-454.

3. Así, por ejemplo, y definiéndolo *grosso modo*, hay entradas que reflejan que una voz se está redactando únicamente por la forma que presenta la palabra tratada en el corpus textual, pues conceptualmente no hay nada que la diferencie de una voz clásica tal como aparece en el *ThLL*, pero sí morfológica o gráficamente. Otras entradas, en cambio, están justificadas por su contenido, esto es, porque presentan un nuevo significado o un matiz distinto de los que están recogidos en el *ThLL* y en otros diccionarios de referencia –a los que incluso cabe calificar de “normativos” de la lengua latina de la Antigüedad. Asimismo, hay nuevas acuñaciones, que representan nuevas realidades físicas o conceptuales, algo que se refleja también claramente en el tratamiento de la voz, sobre todo, a la hora de introducir explicaciones de *realia* en las notas a pie de artículo.

opciones cuantitativas y cualitativas tanto en la oferta como en la selección de la información accesible (oferta por parte del editor; selección por parte del lector) son factibles solo porque se ha llevado a cabo de antemano un proceso sistemático de preparación formal de los textos y de vaciado de la información textual y metatextual que los textos transmiten; y porque, de forma sistemática y con criterios lógicos, se ha recopilado toda esa información, de un tipo o de otro, en una o en múltiples plataformas de introducción de datos. Es este el trabajo previo a la publicación digital del *GMLC* que se ha llevado a cabo con la introducción de datos en el *CODOLCAT*. Sin el *CODOLCAT* no habría edición digital del *GMLC* o, por lo menos, no la habría con la gama de funciones que han podido definirse gracias al aprovechamiento de las bases de datos, cumplimentadas, que configura la estructura del *CODOLCAT* y los resultados que ofrece.

Por consiguiente, los objetivos concretos que se pretenden alcanzar mediante la integración del corpus y el diccionario son, en primer lugar, los encaminados a mejorar las prestaciones de la edición digital del *GMLC* y de la del *CODOLCAT*. Tales objetivos concretos son los cuatro que enumeramos a continuación:

1. Compatibilidad de ambos instrumentos: desde el servicio de búsquedas del *GMLC* digital es recuperable todo el volumen de datos contenidos en el *CODOLCAT* (tanto los textos en sí como la información que se recoge en los campos en los que los textos son desglosados cuando son introducidos en el *CODOLCAT*) y, a la inversa, desde el *CODOLCAT* es recuperable toda la información estructurada contenida en los artículos del *GMLC* (categorización gramatical, etimologías, definiciones, etc.).

2. Plataforma ágil:

2.1. Facilidades para las tareas de publicación: se han creado unos formularios de introducción de datos en el diccionario destinados al equipo de redacción del *GMLC*; tal herramienta, alimentada desde todas las bases de datos integradas, posibilita, además, el trabajo no presencial en la sede del *GMLC*.

2.2. Agilidad en la comparación: la compatibilidad descrita evita que el usuario, ya sea el redactor, ya sea el lector, necesite pasar de una plataforma a otra saliendo de la aplicación en la que se encuentre. Se han diseñado, además, las herramientas necesarias para que el uso combinado no resulte confuso, de modo que sepa, en todo momento, en qué capa específica se está trabajando o cuál es la que se está consultando.

3. Exhaustividad de la información:

3.1. Ejemplos seleccionados o apariciones completas: los ejemplos que se presentan en un diccionario como el *GMLC* son el resultado de la voluntad de

selección del redactor en función de motivos semánticos, morfológicos o sintácticos (en estos tres casos, para ilustrar las variantes y formas que aparecen en el encabezado de las voces) o cronológicos y geográficos (en estos casos, para mostrar la amplitud, o la restricción, temporal y espacial del uso de los lemas).⁴ Un corpus textual como es el *CODOLCAT* tiene como fin último presentar al lector todos los textos que sirven de base para la redacción del diccionario, en nuestro caso, todos los textos editados y algunos inéditos sobre los que trabajan también los redactores. Por lo tanto, con la integración entre diccionario y corpus, el lector puede pasar de la selección ilustrativa (para explicar o ejemplificar definiciones, matices de éstas, giros sintácticos especiales o formas y variantes morfológicas o gráficas), a la recopilación pormenorizada –en muchos casos, masiva– como complemento, esta última, de la anterior (figs. 2a-c).

3.2. Búsquedas no léxicas: en la plataforma de introducción de datos del *CODOLCAT*, con el objetivo de que el documento o el texto queden absolutamente contextualizados y se pueda aprovechar todo su potencial informativo, se desglosa la información en función de tres categorías, de forma independiente en cada una de ellas, de modo que contengan su propia información diferenciada. Pero, una vez introducidos los distintos tipos de datos, el sistema permite la conexión y el cruce de referencias entre unos y otros. Las tres categorías en las que se estructura la información contienen múltiples campos, subcampos y etiquetas fruto de la lectura y del análisis (y, a la vez, resultado de un minucioso proceso de deducción a partir de los datos recopilados) de los actos jurídicos de los que emanan los documentos o –cuando no se trata de documentos de práctica jurídica, sino de textos legislativos, literarios o científicos– de los actos de producción de los textos en sí; de los manuscritos transmisores hasta nuestros días de los documentos o de los textos de otros tipo; y, finalmente, de las ediciones que permiten la lectura de documentos y textos:⁵

4. En los artículos del *GMLC*, se intenta dar siempre la primera aparición constatada de un lema y de cada una de sus variantes. Eso permite, a menudo, adelantar la primera manifestación escrita de la existencia de palabras romances; vid., al respecto, GÓMEZ RABAL 2010b.

5. Las etiquetas, enunciados y descripciones que aparecen en las páginas siguientes son el resultado de la transcripción y ordenación –de un modo que facilite la lectura– de los menús y opciones que tiene ante sí el editor del *CODOLCAT* a la hora de alimentar la base de datos. La estructura conceptual del *CODOLCAT* ha ido perfeccionándose conforme ha ido avanzando el proceso de introducción de datos y conforme se han ido publicando las sucesivas versiones. Sobre el planteamiento inicial y la puesta en marcha del *CODOLCAT*, vid. QUETGLAS, GÓMEZ RABAL 2014: 259-269. Sobre las mejoras que se fueron realizando hasta la versión 4 (2015), vid. SEGARRÉS 2016: 225-230. Fue Marta Segarrés Gisbert la encargada de confeccionar un manual de uso interno para los editores del *CODOLCAT*, a partir de las sesiones de trabajo realizadas conjuntamente con Ana Gómez Rabal y Marta Punsola Munárriz y a partir de su experiencia como editora; el manual inicial fue finalizado en septiembre de 2013 y queremos agradecer aquí la meticulosidad y el buen hacer de su primera responsable, Marta Segarrés Gisbert. De las revisiones posteriores para su uso general por parte de los miembros del equipo y de su puesta al día para su aplicación a la red *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum* (*CODOLHisp*) (vid. infra) se ha ocupado Ana Gómez Rabal.

affidamenti, affidaments (afi-)

[ab affidare, vid. s. v.]

pl., juraments en virtut dels quals es dóna garantia d'alguna cosa¹. Generalment apareix regit pel verb facere l juramentos dando seguridad de algo¹. Generalmente aparece regido del verbo facere l oaths providing assurance of something¹. Generally takes the verb facere:

1053 LFeud. I 278, p. 303: et isti affidamenti siant facti ex utraque parte sine enganno.

1059 LFeud. I 296, p. 323: et ut ipsi filii iurent eis similem fidelitatem et affidaments sicut predicto Miro et Guilla et Bernardus et Gondeballus iurauerunt eis. *ibid.*: item iam dicti Miro et Guilla conuenerunt prescriptis comiti et comitisse ut predictam fidelitatem et prescriptos affidaments de predicto chastro de Eraprurnano similiter faciant eis facere sine engan ad omnes chastellanos quos ibi misserint omni tempore.

1066 LFeud. I 421, p. 442: comendet predictum Kastrum Nouum de Barchinona ad Petrum, filium Amati Eldrici ... item eiam conuenit iam dictus Petrus ad predictum Reimundum ut, dum uenerit ad etatem, faciat illi tales sacramentos uel affidamentos, quales fecit Amatus Eldrici ad iam dictum Reimundum per ipsum kastrum. *ibid.*: conuenit eiam predictus Raimundus ad iam dictos comitem et comitissam ut, si predictus Petrus obierit, comendet predictum kastrum et donet ipsum feuum ipso homine cui uel quibus predictus comes aut comitissa uoluerit, qui faciat illi ipsos affidaments et conueniencias quod facit Petrus Amati. *ibid.*: iterum conuenit prescriptus Reimundus ad iam dictos comitem et comitissam quod ipsas conueniencias uel affidamentos que suprascripta sunt, faciat et attendat ad ipsum filium illorum qui tenuerit Barchinona.

¹ S'empra normalment fent referència als juraments de fidelitat i obediència que el vassall presta al senyor feudal. En els passatges adduïts es pot observar que certes paraules com sacramentos, conueniencias, fidelitatem, acompanyen normalment affidamenti i tenen un significat gairebé equivalent.

¹ Se usa normalmente con referencia a los juramentos de fidelidad y obediencia que el vasallo presta al señor feudal. En los pasajes aducidos puede observarse que ciertas palabras como sacramentos, conueniencias, fidelitatem, acompañan normalmente a affidamenti y tienen un significado casi equivalente.

¹ Normally used with reference to the oaths of fidelity and obedience that vassals make to the feudal lord. In the abovementioned excerpt,s words such as sacramentos, conueniencias, fidelitatem, usually accompany affidamenti and have an almost equivalent meaning.

Fig. 2a. Una voz redactada (GMLC), *affidamenti*.

Cadena de búsqueda				
affidamenti*		ij □ uv □	Buscar	Acorar búsquedas
Mostrar 25 registros	Filtrar:			
Documento	Fecha			
LFeud. I 278	5 XI 1053	ipsos quinquaginta mancos, quos eis conuenerint ad dare, et isti	affidamenti	siant facti ex utraque parte sine enganno, salva fidelitate iam
LFeud. I 296	1 VII 1059	uenerint, et ut ipsi filii iurent eis similem fidelitatem et	affidaments	sicut predicto Miro et Guilla et Bernardus et Gondeballus iurauerunt
LFeud. I 296	1 VII 1059	comiti et comitisse, et illorum filii ipsam fidelitatem et ipsos	affidaments	et ipsam potestatem vel staticam de predicto chastro Eraprurnano sicut
LFeud. I 296	1 VII 1059	mittant in predicto chastro, qui iuret similem fidelitatem et similes	affidaments	et ipsam potestatem et staticam de iam dicto chastro Eraprurnano
LFeud. I 296	1 VII 1059	conuenerunt prescriptis comiti et comitisse ut predictam fidelitatem et prescriptos	affidaments	de predicto chastro Eraprurnano similiter faciant eis facere sine engan
LFeud. I 421	7 VIII 1066	ut, dum uenerit ad etatem, faciat illi tales sacramentos uel	affidamentos	quales fecit Amatus Eldrici ad iam dictum Reimundum per ipsum
LFeud. I 421	7 VIII 1066	ad iam dictos comitem et comitissam quod ipsas conueniencias uel	affidamentos	que suprascripta sunt, faciat et attendat ad ipsum filium illorum
LFeud. I 421	7 VIII 1066	quibus predictus comes aut comitissa uoluerit, qui faciat illi ipsos	affidaments	et conueniencias ¹ quod facit Petrus Amati. Iterum, conuenit predictus Reimundus
AContalPerg II 426	5 XI 1053	ipsos quinquaginta mancos quos eis conuenerunt ad dare. Et isti	affidamenti	fiant facti ex utraque parte, sine enganno, salva fidelitate iam
AContalPerg II 523	[1 VII 1059]	eorum Bernardus et Gondeballus iurent fidelitates et adiutorios, et faciant	affidaments	ad iam dictos comitem et comitissam et ad illorum filios
AContalPerg II 525	1 VII 1058	uenerint, et ut ipsi filii iurent eis similem fidelitatem et	affidamenti	sicut predicto Miro et Guilla et Bernardus et Gondeballus iurauerunt
AContalPerg II 525	1 VII 1058	comiti et comitisse et illorum filii ipsam fidelitatem et ipsos	affidaments	et ipsam potestatem vel staticam de predicto chastro Eraprurnano, sicut
AContalPerg II 525	1 VII 1058	mittant in predicto chastro ² qui iuret similem fidelitatem et similes	affidaments	et ipsam potestatem et staticam de iam dicto chastro Eraprurnano
AContalPerg III 609	[13 VII 1062 uel 12 VII 1063]	conuenerunt prescriptis comiti et comitisse ut predictam fidelitatem et prescriptos	affidaments	de predicto chastro Eraprurnano similiter faciant eis facere, sine engan,
AContalPerg III 649	7 VIII 1065	de Bonefili et de Scardis iam dictos, et faciat talem	affidamentum	quomodo pater sum [...] ² Reimundus iam dicto fecit. Et affrontat
AContalPerg III 649	7 VIII 1065	ad iam dictos comitem et comitissam quod ipsas ³ conueniencias uel	affidamentos	qui suprascripti sunt, faciat et attendat ad ipsum filium illorum
AContalPerg III 649	7 VIII 1065	ut, dum uenerit ad etatem faciat illi tales sacramentos uel	affidaments	quales fecit Amatus Eldrici ad iam dictum Reimundum per ipsum
AContalPerg III 649	7 VIII 1065	quibus predictus comes aut comitissa uoluerit, qui faciat illi ipsos	affidaments	et conueniencias ³ quod facit Petrus Amati. Iterum conuenit predictus Reimundus

Fig. 2b. Resultados exhaustivos de las apariciones de esa misma palabra en nuestro corpus (CO-DOLCAT, v. 6, 2017) teniendo en cuenta las posibles variantes gráficas (-ff- o -f-) y sin marca de desinencia.

Cadena de búsqueda: affidament*
 Otorgante: Conde
 Condado: 1
 Obispado: 1
 Período: de 70 a 12
 700 750 800 850 900 950 1000 1050 1100 1150 1200 1250
 Buscar No acotar búsqueda

Mostrar: 25 registros

Documento	Fecha	
LFeud. I 278	5 XI 1053	ipso quinquaginta mancosos, quos eis conuenerint ad dare, et isti affidamenti siant facti ex utraque parte sine enganno, salva fidelitate iam
AContaPerg II 426	5 XI 1053	ipso quinquaginta mancosos quos eis conuenerint ad dare. Et isti affidamenti siant facti ex utraque parte, sine enganno, salva fidelitate iam

Mostrando desde 1 hasta 2 de 2 registros

Fig. 2c. Resultados tras haberse aplicado un criterio de búsqueda no léxico: una acotación por tipo de otorgante.

3.2.1. Tipo de documento: se intenta que la calificación del documento responda con pulcritud al tipo de acto jurídico que refleja, razón por la cual la clasificación del *CODOLCAT* no coincide siempre con la descripción que aparece en el regesto de la edición. Se han establecido 46 tipos de documentos:⁶

1. Acta de elección: Escritura en la que se recoge el acto de elección de un cargo eclesiástico, normalmente, de un abad o de un obispo.
2. Acta de consagración: Documento en el que se recoge la consagración de una iglesia. Normalmente el artífice es el obispo.
3. Acta de fundación: Documento que recoge la fundación de un monasterio, de una diócesis, etc.
4. Anulación: Acta jurídica en el que se anula un acto anterior.
5. Autorización: Documento en el que se recoge un acto de autoridad por el cual se permite la realización de algo en otro caso prohibido.
6. Breve: Rescripto pontificio sellado con el sello del pontífice.
7. Bula: Documento pontificio expedido por la curia romana, relativo a materia de fe o de interés general, a concesión de gracias y privilegios, etc.
8. Cabreo (lat. *capibrevium*; cat. *capbreu*; arag. *cabreu*): Instrumento por el que un feudatario o un enfiteuta reconoce el dominio de un señor sobre los bienes inmuebles de los que se sirve, especificando las prestaciones a las que está obligado (cf. ARNALL, PONS 1993: 651).
9. Carta: Comunicación escrita dirigida a una persona ausente, epístola, misiva.
10. Carta de enfeudación: Documento que recoge el acto jurídico en que un rey, un conde o un señor cede en feudo un bien inmueble, un cargo público o un señorío con jurisdicción a un vasallo o a una persona de rango noble y de condición libre. Se enumeran en el documento, con todo detalle, los bienes que el señor cede a cambio de la fidelidad del beneficiario y de los servicios que éste se compromete a prestar.

6. Para muchas de las definiciones que recogemos a continuación, hemos seguido a ARNALL, PONS 1993; ARNALL 2002; BAIGES, FELIU, SALRACH (dirs.) 2010 y RIESCO 1999.

11. Carta de confirmación: Documento en el que se ratifica un acta anterior.
12. Carta de paz y tregua: Documento de pacificación, entendiéndose como tal varios tipos de actos: desde un acuerdo en el que se da fin a un conflicto bélico hasta las llamadas “Constituciones de paz y tregua”.
13. Carta de población y carta franca: Concesión de privilegios por parte de un soberano o señor de un lugar para que la población se asiente en una localidad gozando de ciertas condiciones de libertad, de exención de ciertas cargas y servidumbres, etc.
14. Carta de salvaguardia: Documento por el que un rey, un conde, otro señor o una autoridad eclesiástica pone un territorio bajo su protección, guarda o tutela y, a cambio, los habitantes le rinden fidelidad y homenaje.
15. Compraventa: Documento en el que se recoge el acto jurídico por el que se concreta una transacción de compraventa.
16. Concesión: Documento por el que un rey, conde u otro señor otorga el permiso legal para que se lleve a cabo una obra de construcción o de explotación de un bien en condiciones de exclusividad.
17. Concordia: Instrumento por el cual se resuelven diferencias entre las partes otorgantes poniendo fin a una cuestión judicial o a un conflicto armado o evitando que una u otro tengan lugar (cf. ARNALL, PONS 1993: 691).
18. Contrato agrario: Documento en el que particulares e instituciones eclesiásticas establecen a los miembros de ciertas familias en casas, heredades, casas de labor con fincas agrícolas, tierras y molinos para que los exploten a cambio de determinados censos anuales, así como, a veces, del pago de un derecho de entrada, que quizás dependía de la importancia del bien establecido y del censo exigido. En esta categoría se incluyen los establecimientos, los contratos de arrendamiento, las *chartae precariae* y las *complantationes*.
19. Contrato matrimonial: Acto que recoge un compromiso de matrimonio. Se incluyen también las donaciones esponsalicias.
20. Conveniencia o pacto: Escritura en la que se establece un convenio o pacto. Aunque no exclusivamente, a menudo hace referencia a los convenios o a los pactos feudales que preceden al juramento de fidelidad, caso en el que se especifican las condiciones en que los castillos u otros bienes son cedidos en feudo y se regulan las relaciones entre el señor y el vasallo.
21. Debitorio: Documento de reconocimiento de deuda por parte de un deudor que no ha satisfecho el precio de un bien.
22. Donación: Documento en el que se recoge el acto jurídico por el que se realiza una transacción por donación. Se incluirán en esta categoría todo tipo de donaciones, ya sean fruto de una ejecución testamentaria, ya sean fruto de una conveniencia, ya sean una donación *mortis causa*, etc.
23. Dotación: Diploma en el que se ponen de manifiesto cuáles son los bienes y las rentas con los que se dota una iglesia con motivo de su consagración.
24. Empeño: Documento en el que el deudor da como prenda un bien para pagar una deuda o crédito. Se inician estos documentos con una declaración de la deuda concreta o del crédito recibido; se indica, a continuación, el plazo pre-

visto para la devolución del préstamo y, en ocasiones, el escrito se extiende seguidamente sobre las consecuencias del incumplimiento del plazo pactado y se detallan los mecanismos judiciales que se pueden desencadenar hasta llegar a la expropiación de los bienes del deudor (cf. BAIGES, FELIU, SALRACH [dirs.] 2010: 76-80).

25. Encomienda: Documento de tipo feudal en que un rey, un conde u otro señor encomienda (*commendare*) un castillo a un subordinado en condiciones que restringen su margen de maniobra en beneficio del mismo rey, conde o señor. Siempre aparecen en el documento los límites de la concesión.
26. Formulario: Documento en el que se recogen las fórmulas requeridas para un tipo de acto jurídico (juramento de fidelidad, por ejemplo).
27. Intercambio o permuta: Acto en el que se intercambian bienes: alodios, huertos, tierras, viñas, pastos, torres, castillos, etc.
28. Inventario: Lista o inventario de bienes, derechos, etc. elaborado con el fin de conservar su memoria o de evitar pérdidas.
29. Juramento: Escritura en la que se recoge un juramento.
30. Juramento de fidelidad: Documento en el que consta cómo los vasallos juran fidelidad a su señor.⁷
31. Liquidación de deuda: Documento en el que se deja constancia del pago de una deuda y, por lo tanto, de su liquidación.
32. Oblación: Acto por el que una persona se consagra a Dios como oblato.
33. Precepto: Documento real o papal en el que consta la concesión de un privilegio o gracia, cuyo efecto jurídico es posterior y derivado del hecho de entregar el documento.
34. Privilegio: Concesión o disposición por la que una persona natural o jurídica, estamento, lugar o territorio quedan exentos de aplicación de una norma común. Cuando tiene carácter permanente tiene fuerza de ley, limitada, sin embargo, a sus beneficiarios (ARNALL, PONS 1993: 682).
35. Proceso judicial: Conjunto de actuaciones judiciales encaminadas a dilucidar las causas de un delito o de determinar la culpabilidad de quienes intervienen (ARNALL, PONS 1993: 682).
36. Quejas o agravios: Memorial de quejas o agravios (llamados, indistintamente, *querimoniae*, *querellae*, *rancurae* y reclamaciones) que los condes u otros nobles y, a veces, los clérigos, las comunidades de campesinos o incluso de aldeanos elevaban contra los que ejercían algún tipo de violencia contra ellos.
37. Reconocimiento judicial: Escritura en la que la parte perdedora de un proceso judicial reconoce el derecho de la parte ganadora.

7. La estructura formular de los documentos de fidelidad recogidos en el corpus textual del *Glossarium* ha sido estudiada y bien establecida por Eva Lope Poch: en la fórmula inicial, el que jura se presenta a sí mismo y al futuro señor; después, realiza una promesa general de fidelidad y la promesa de no causar ningún perjuicio ni a su señor ni a las propiedades de éste; seguidamente, promete ceder la *potestas* de uno o varios castillos y promete ayuda militar en el caso de que las posesiones de su señor estén en peligro; finalmente, promete que mantendrá lo que ha jurado. Cf. LOPE POCH 2008: 18-20.

38. Recordatorio: Documento en el que se recuerda pormenorizadamente un acto anterior, sea del tipo que sea.
39. Relación: Exposición recopilatoria de nombres, hechos, bienes o cualquier otro tipo de elementos.
40. Relación de límites: Exposición recopilatoria elaborada con la finalidad de definir geográficamente un territorio, una propiedad, etc. y delimitarla.
41. Renuncia: Documento por el que las personas que han perdido en la resolución de una disputa aceptan el resultado de un juicio, consejo, arbitraje o prueba de fuerza y renuncian a lo que hasta entonces consideraban que les correspondía, que era justo o que estaban en su derecho reclamar. Se incluyen en esta categoría las llamadas “definiciones” y “evacuaciones”.
42. Sentencia judicial: Documento en el que se recoge una sentencia, sin descripción detallada del proceso judicial.
43. Testamento: Escritura que contiene las disposiciones otorgadas por particulares en previsión de muerte, generalmente en caso de enfermedad o antes de emprender un viaje, una expedición o una peregrinación. Se incluirán dentro de esta categoría las adverbaciones testamentarias, es decir, las escrituras en las que, una vez muerto el testador, los testigos declaran (adveran) ante la autoridad judicial y sobre un altar que el testamento de cuyo contenido fueron testigos es verdadero.
44. Testimonio o declaración judiciales: atestación, declaración de testigos en un proceso judicial.
45. Desconocido: Se selecciona esta categoría cuando no se puede determinar qué acto jurídico se describe en el documento.
46. *Alia*: Incluye todos los documentos que no se pueden clasificar con una de las etiquetas existentes.

3.2.2. Otorgante: Persona que encarga u ordena que tenga lugar el acto jurídico. En la documentación del *CODOLCAT*, los otorgantes corresponden a los siguientes tipos:

47. Cancillería real, cuando el otorgante es el Rey.
48. Condal, cuando el otorgante es un conde o una condesa.
49. Eclesiástico, cuando el otorgante es una persona que desempeña un cargo en el seno de la Iglesia.
50. Episcopal, cuando el otorgante es un obispo.
51. Nobiliario, cuando los otorgantes pertenecen a la nobleza, pero no son ni reyes, ni condes, sino vizcondes, duques, marqueses, etc.
52. Particular, cuando el otorgante es una persona, o un grupo de personas, que no forma parte de la nobleza ni del clero.
53. Pontificio, cuando el otorgante es el Papa.
54. Religioso, cuando el otorgante es una persona vinculada a la religión o a una orden religiosa, pero que no ostenta ningún cargo eclesiástico.
55. *Altri*, cuando no se puede clasificar al otorgante con ninguna de las etiquetas ya existentes.
56. Desconocido, cuando no se tiene información ni referencia ninguna sobre quién es el otorgante.

3.2.3. Condado: Se tiene en cuenta el condado al que pertenece el otorgante; en los casos en que éste no es identificable, el editor del *CODOLCAT* se sirve de esta referencia para ubicar geográficamente el acto jurídico. Se puede seleccionar más de un condado.

3.2.4. Diócesis: Cuando se trate de un otorgante religioso, corresponde a la sede episcopal a la que éste pertenezca; en otros casos, el editor del *CODOLCAT* se sirve de esta referencia para ubicar geográficamente el acto jurídico. Es posible seleccionar más de una diócesis.

3.2.5. Localidad: Lugar en que se llevó a cabo el acto jurídico. Se recoge esta información siempre que el texto del documento lo especifique. En el caso de las adverbaciones testamentarias, se indica el lugar de confirmación del testamento; a menudo se trata de un altar, pero, si aparece en el texto el nombre de la iglesia y de la localidad, se recogen.

3.2.6. Datación: Para introducir la fecha de los documentos en la base de datos se deben tener en cuenta tres puntos de partida: si la fecha es exacta, si se ha deducido o si se desconoce. De acuerdo con estos tres puntos de partida, se emplean de un modo o de otro las siguientes etiquetas del *CODOLCAT*:

57. Fecha exacta: Se considera que una fecha es exacta (no forzosamente completa) cuando se lee explícitamente en el documento el año en que tuvo lugar el acto jurídico. En estos casos, se selecciona, en el desplegable de la base de datos, la etiqueta “Exacta” y se anota el año, el mes y el día en la casilla correspondiente. Cuando no se dispone de alguno de los datos (mes o día), se selecciona el espacio en blanco en el desplegable del campo correspondiente y se anota la fecha, según los criterios establecidos para los editores del *CODOLCAT*, en el campo “Identificador”. Hay casos en los que, aunque aparezca el año explícito en el documento, no se puede trasladar la fecha del documento al cómputo actual; se utilizará entonces la opción de la horquilla para introducir la datación (vid. infra “horquilla”).
58. Fecha deducida: Se trata de una fecha deducida por el editor del documento a partir de indicios textuales internos o externos, o deducida por el propio editor del *CODOLCAT*. Se recurre a las siguientes etiquetas:
  - *ante*, cuando el editor del documento especifica “*ante...*”.
  - *circa*, cuando el editor del documento especifica “*circa...*”, cuando el editor sugiere una fecha completa (se pondrá el año aproximado y, en el campo “Identificador”, se escribirá la fecha entre corchetes) o cuando el editor sugiere alguno de los componentes de la fecha (se pondrá el año aproximado y, en el campo “Identificador”, se escribirá la fecha indicando, mediante el empleo de corchetes, los elementos propuestos por el editor).⁸
  - *post*, cuando el editor del documento especifique “*post...*”.

8. Si se tiene el año y lo que propone el editor es el día o el mes, la fecha se considera exacta; se recurre, pues, a la etiqueta “Exacta” y al uso de corchetes en el campo “Identificador”, como se ha indicado más arriba.

59. Horquilla: Se halla en un punto intermedio entre la fecha exacta y la fecha deducida. Se emplea en los siguientes casos:
- El editor propone un periodo comprendido entre dos años (en el campo “Identificador”, los años no se pondrán entre corchetes).
  - El editor propone un año u otro (año *uel* año).
  - El editor propone un año y otro.
60. Fecha desconocida: Cuando no es posible determinar la fecha o deducirla, se considera un dato desconocido.

3.2.7. Identificador: Se emplea este recurso siempre que es necesario matizar una fecha. Por ejemplo, si el editor del *CODOLCAT* considera que la fecha propuesta por el editor del documento no es del todo exacta, eso se indica en este campo recurriendo a interrogantes entre paréntesis; así pues, se pondrá un interrogante después del elemento que plantee dudas o, en el caso de que las plantee la fecha completa, se colocará un interrogante delante y otro, detrás (fig. 3).

3.2.8. Manuscritos: Para que un manuscrito quede vinculado a un documento en concreto es obligado adjudicarle una referencia identificativa. Se recoge, por lo tanto, la referencia del manuscrito que da el editor en el aparato crítico de la edición del documento (normalmente, una letra mayúscula) o, en el caso de que no la haya, se pone “SINE(n)”. Una vez que se haya añadido la referencia, se puede incorporar el manuscrito a la información del documento. Se procede, a continuación, a introducir la información sobre la transmisión textual del manuscrito:

1. Borrador: Ejemplar previo a partir del cual se elabora el documento (cf. ARNALL 2002: s. v.).
2. Copia *figurada*: Copia que reproduce fielmente las características materiales (aspecto, disposición, tipo de escritura) del modelo, empleada especialmente en el caso de documentos diplomáticos (cf. ARNALL 2002: s. v.).
3. Copia parcial: Copia incompleta de un documento.
4. Copia simple: Copia de un documento que no lleva ninguna marca de autenticidad jurídica impuesta por la autoridad competente (cf. RIESCO 1999: 249).
5. Extracto: Resumen o parte de un texto manuscrito en el que se expresa, con términos precisos, lo substancial del texto completo (cf. ARNALL 2002: s. v.).
6. Facsímil: Imitación perfecta o reproducción exacta e íntegra, generalmente por medios fotográficos, de un documento o de un libro manuscrito o impreso (cf. ARNALL 2002: s. v.).
7. Falsificación: Documento presentado como auténtico sin serlo o como debido a un autor distinto del real.
8. Inserción: Modo de renovación de un original no perdido, consistente en reproducirlo, íntegra o parcialmente, en un nuevo documento, con algunas variaciones formales y fecha posterior a la de expedición (cf. RIESCO 1999: 247).

	ESQUEMA (posibilidades de datación)	EJEMPLO (fecha tal como aparece en la edición)	REF. DOC. (consultable en www.imf.csic.es/codolcat)	CODOLCAT (Opción de marcado en la base de datos interna)	CODOLCAT (Identificador en la base de datos interna)
Exacta	día mes año	16 abril 1095	LFeud. I 5	Exacta	16 IV 1095
	mes año	mayo 1116	LFeud. I 2		V 1116
	año	923	ACondal 74		923
	mes-mes año	junio-julio 931	LFeud. I 190		VI-VII 931
	día mes-mes año	1 enero-febrero 1017	Pons, <i>Canónica augustiniana</i> 28		I 1-II 1017
	[día] mes año	16 (?) julio 1034	CSCugat II 532		[16] VII 1034
	[día-día] mes año	(entre 5 y 13) diciembre 1002	CSCugat II 383		[5-13] XII 1002
	[día mes] año	[27 noviembre] 990	CSCugat I 260		[27 XI] 990
	día mes (uel día mes) año	21 abril (o mayo 13) 915	CSCugat I 8		21 IV uel 13 V 915
	[día mes-día mes] año	[1 enero-3 agosto] 1101	CSCugat II 780		[1 I - 3 VIII] 1101
	año-año	1177-8	LFeud. I 167	Horquilla	1177-1178
	año uel año	1076 uel 1077	Alturo, <i>Sta. Anna</i> 109		1076 uel 1077
	día mes año uel año	3 abril 1136/1137	Pons, <i>Canónica agustiniana</i> 23		3 IV 1136 uel 1137
	mes año-año	julio 1056-7	LFeud. I 63		VII 1056-1057
	día mes año-día mes año	3 agosto 1111-3 agosto 1112	LFeud. I 69		3 VIII 1111-3 VIII 1112
Deducida	[año-año]	[1094-1095]	LFeud. I 4	Horquilla	1094-1095
	[¿año-año?]	[¿1043-1098?]	LFeud. I 88		[1043-1098]
	mes [año-año]	mayo [1043-1098]	LFeud. I 101		V [1043-1098]
	día mes [año-año]	22 octubre [1010-1013]	CSCugat II 515		22 X [1010- 1013]
	día mes [año uel año uel año] (consecutivos)	13 febrero [1168/1169/1170]	Pons, <i>Canónica augustiniana</i> 32		13 II [1168 uel 1169 uel 1170]
	día mes [año uel año uel año] (no consecutivos)	28 marzo [1171/1172/1181]	Pons, <i>Canónica augustiniana</i> 36		28 III [1171 uel 1172 uel 1181]
	[año-año?]	[1054-1063?]	LFeud. I 1		1054-[1063]
	[¿año?-año]	[¿1090?-1095]	LFeud. I 220		[1090]-1095
	[ante año]	[ante 1086]	LFeud. I 96	ante	ante 1086
	[post año]	[post 1137]	LFeud. I 26	post	post 1137
	[circa año]	[circa 1060]	LFeud. I 37	circa	circa 1060
	[día mes año]	[9 septiembre 1148]	LFeud. I 184		[9 IX 1148]
	día mes [año]	24 junio [1158]	LFeud. I 13		24 VI [1158]
	[siglo X]	[siglo XI]	LFeud. I 136		siglo XI
	[año?]	[1088?]	LFeud. I 68		[1088]
	[¿año?]	[¿1109?]	LFeud. I 160		[1109]
Desconocida	Ø		LFeud. I 48	Desconocida	desconocida

Fig. 3. Cuadro de datación empleado por los editores del *CODOLCAT* para el etiquetado cronológico de los actos jurídicos y de los manuscritos.

9. Noticia: Documento cuyo contenido se ha conservado a través de una noticia transmitida en un manuscrito.
10. Original: Ejemplar escrito por el propio autor o bajo su dirección y que es considerado texto definitivo (cf. ARNALL 2002: s. v.).
11. Regesto: Resumen más o menos breve que precede a la transcripción de un documento (cf. ARNALL 2002: s. v.).
12. Reproducción fotográfica
13. Traducción
14. Traslado autorizado: Transcripción certificada, cuya autenticidad es avalada por la subscripción y el signo del notario que la realiza. Suele iniciarse con la fórmula *Hoc est translatum fideliter*. Se transcribe, a continuación, íntegramente el documento original y después constan la fecha (reiterándose la cualidad diplomática del traslado), la subscripción y el signo notarial (cf. RIESCO 1999: 249).
15. Desconocido: Se seleccionará esta categoría cuando no se tenga noticia alguna sobre el tipo de transmisión textual que habría poder tener el documento.

3.2.9. Emisor original (notario o redactor): Se consigna, en nominativo, el nombre del escribano o redactor del documento original.

3.2.10. Emisor (notario o redactor): Únicamente aparece en los casos en que el manuscrito no es original. Se consigna el nombre del escribano, notario o redactor de la copia del documento.

3.2.11. Soporte: Material en el que se ha registrado el texto y descripción física de aquel.

16. Códice: Libro manuscrito, de papel o de pergamino, formado con hojas plegadas y reunidas en uno o más pliegos o cuadernillos cosidos con hilo a lo largo del lomo (cf. ARNALL 2002: s. v.).
17. Papel (cf. ARNALL 2002: s. v.) suelto: Unidad codicológica independiente hecha con pasta de trapos (algodón, lino, etc.) o de fibras vegetales (cáñamo, esparto, madera, etc.).
18. Pergamino (cf. ARNALL 2002: s. v.) suelto: Unidad codicológica independiente obtenida de piel de oveja, ternera, cabra o asno, sometida a un tratamiento que proporciona una superficie apta para que se pueda escribir por ambas caras.
19. Desconocido, cuando no se puede saber ni deducir en qué tipo de soporte se transmitió el texto.

3.2.12. Folios: Se indica el número de los folios del manuscrito en que se halla el documento.

3.2.13. Unidad archivística: Concepto archivístico para la clasificación del manuscrito.

20. Cartulario: Libro manuscrito, generalmente en forma de volumen, en el que se copiaban los diplomas relativos a propiedades, privilegios, derechos

y títulos de una persona, una institución o una comunidad (monástica, por ejemplo).

21. Volumen: Unidad constituida por un conjunto de pliegos, cuadernos o fascículos encuadrados de forma conjunta; puede ser de carácter homogéneo o heterogéneo y puede tratarse de un volumen independiente o formar parte de una obra más extensa.
22. Volumen facticio: Volumen constituido por unidades codicológicas independientes.
23. Desconocido, cuando no se tiene información sobre el tipo de unidad archivística.

3.2.14. Letra: Tipo de letra en que está escrito el manuscrito. Al trabajar mayoritariamente con ediciones, generalmente el editor del *CODOLCAT* se guiará por la información que dé el editor del texto (pero no siempre la da).

24. Carolina
25. Diplomática
26. Gótica
27. Humanística
28. Mixta visigótica-carolina: Tipo de escritura con rasgos característicos tanto de la visigótica como de la carolina. Es propia de la época condal y su evolución se puede rastrear hasta el siglo XII.
29. Moderna
30. Visigótica
31. Desconocida, cuando no se tiene información sobre el tipo de letra en que está escrito el documento.

3.2.15. Datación: Se anota la fecha del manuscrito. Se procede del mismo modo que con la datación del acto jurídico (vid. supra).

3.2.16. Perdido: Se selecciona esta etiqueta cuando el manuscrito está perdido, pero se sabe en qué archivo se custodiaba o cuál era su signatura archivística; en los casos en que, en cambio, no se tiene ninguna información sobre el manuscrito perdido se etiqueta con “sine sign.” (= ‘sin signatura’) o “sine cat.” (= ‘sin catalogar’).

3.2.17. Edición / Cita: Una vez que se tenga transcrita la información de la referencia bibliográfica completa, para incorporarla al documento es necesario adjudicarle una referencia identificativa. Se recoge, así pues, la referencia identificativa que dé el editor (normalmente una letra minúscula) o, en el caso de que no la dé, se pone “sine(n)”. Además, en la casilla “Localización”, se anota en qué volumen y en qué páginas se halla el texto editado (si es pertinente, se especifica también el número de documento o de apéndice) y se especifica de qué tipo de fuente se trata:

32. Edición: Edición completa del documento en la que se intentan restituir las lagunas, omisiones y abreviaturas e indicar las letras añadidas de modo indebido.
33. Transcripción: Transcripción o copia del texto de un manuscrito realizadas con la finalidad de estudiarlo o de editarlo.

34. Cita: Cita o parte del documento que un autor reproduce íntegramente ya sea en el propio cuerpo de la redacción de su obra, ya sea aparte, como demostración fidedigna de lo que está afirmando.
35. Extracto: Resumen o parte de un texto que expresa en términos precisos lo substancial del texto completo.
36. Noticia: Referencia a o información sobre un documento concreto.
37. Regesto: Resumen más o menos breve, antepuesto a la transcripción o a la edición de un documento. Término propio de la archivística y de la edición de textos documentales.
38. Registro: Registro del documento, normalmente registro archivístico. En algunos casos puede ser sinónimo de signatura archivística.
39. Traducción
40. Reproducción fotográfica

3.2.18. Todos los datos introducidos en el *CODOLCAT* para cada una de las tres categorías descritas –y marcados con múltiples etiquetas de entre las cien que se han nombrado hasta ahora– quedan directamente recogidos en tres grandes bloques o asociados a las entradas que componen en esos tres bloques, a saber:

41. La lista de las ediciones de la documentación y los textos escritos en latín entre los siglos IX a XII en los territorios correspondientes al dominio lingüístico del catalán, esto es, el corpus textual que sirve de base para la redacción del *GMLC*.
42. La relación de los archivos y bibliotecas en los que se conservan los manuscritos de los documentos y textos.
43. La bibliografía correspondiente a todas las obras en las que un documento ha sido editado o citado; así pues, este bloque contendrá tanto las ediciones de los documentos como cualquier trabajo que, por citar o analizar el contenido de un documento, pueda ser interesante o relevante para la interpretación de éste. En este bloque bibliográfico se recoge, asimismo, toda la bibliografía (fundamental o secundaria) que aparece citada en el *GMLC*.

Así pues, hemos visto detalladamente que los datos introducidos en el *CODOLCAT* son textuales y metatextuales. Por lo tanto, a partir del trabajo de vaciado de todos los textos que engrosan el *CODOLCAT*, al enlazarse las plataformas de éste con los formularios de redacción del *GMLC*, la herramienta de consulta resultante permite hacer búsquedas selectivas, dentro del propio diccionario, que respondan a cualquiera de las etiquetas o de las casillas que se ha cumplimentado en el *CODOLCAT*. En consecuencia, y por poner sólo dos ejemplos, se puede realizar una consulta en la que el factor determinante sea la localización de todos los lemas en los que haya ejemplos pertenecientes a textos conservados en un determinado archivo, escritos por un determinado escribano o transmitidos en un determinado soporte.

4. Aplicaciones multidisciplinares: el lector –ya sea especialista, ya sea el público general– se beneficia de un sistema de búsquedas que trasciende lo que habitual-

mente ofrece un diccionario, incluso publicado en línea. Se puede dar respuesta, por lo tanto, a cuestiones planteadas desde puntos de vista de un amplio ámbito interdisciplinar: por supuesto, léxico, pero también prosopográfico, historiográfico, jurídico, filosófico, sociológico o geográfico.

Debemos dejar constancia de que los beneficios de poner en marcha esta integración entre diccionario y corpus podrían servir de orientación para otros equipos lexicográficos.⁹ En ese sentido, con la integración se persiguen también dos objetivos proyectados para asentar y ampliar las vías de difusión del trabajo (algunas de ellas aún no exploradas por la comunidad de lexicógrafos de latín medieval) y para animar a que exista una colaboración más ágil entre los equipos de lexicografía latina medieval, ampliable quizás a los de otros ámbitos lingüísticos. Tales objetivos cabría formularlos del siguiente modo:

5. Multiplicidad de plataformas: a fin de obtener una mayor visibilidad, un mayor impacto en el ámbito académico, pero también en la sociedad en general, junto a las páginas y servicios web se están diseñando, asimismo, los correspondientes formatos de salida para aplicaciones de tabletas y móviles.

6. Compatibilidad con otros diccionarios y coordinación entre equipos: cuando se está llevando a cabo el proceso de codificación de la información contenida en los distintos diccionarios de latín medieval para su edición en línea, la propuesta de hacer un diccionario de diccionarios es no sólo interesante, sino viable. Sin embargo, desde nuestro punto de vista, el camino que se debe seguir no es el de crear un servidor único (como se ha planteado en ocasiones en el ámbito de la lexicografía medieval no estrictamente latinista), donde se descarguen los datos de cada uno de los equipos de trabajo; no es, de ningún modo, el de crear una base de datos común, sino el de crear una plataforma común. Esta plataforma obtendría la información mediante servicios web que accedieran a cada uno de los servidores de origen; dicho en lenguaje técnico-informático: los distintos equipos de lexicografía interesados en tener una plataforma común tendrían que pactar unas estructuras de comunicación.¹⁰ La coordinación pasaría por definir una interfaz de usuarios¹¹ y unos estándares comunicadores, pero el almacenamiento y mantenimiento de los datos continuarían residiendo únicamente en los equipos. Se garantizaría, de este modo, por ejemplo, que la inclusión de una nueva voz no haya que hacerla por partida doble, sino sólo en el servidor del equipo. Es muy

9. Para ejemplificar las ventajas que ofrece la conexión entre corpus y diccionario ante problemas lexicográficos que se le han planteado al equipo del *GMLC* y que se han podido discutir en ámbitos no protagonizados propiamente por lexicógrafos latinistas, vid. GÓMEZ RABAL 2017a: 119-136 (en un contexto en el que el punto de mira está enfocado esencialmente a la lexicografía románica) y GÓMEZ RABAL 2017b: 55-68 (como ilustración de las posibilidades que la lexicografía ofrece a los historiadores). Vid., para un caso muy concreto, sobre el concepto de “hambre”, GÓMEZ RABAL, en prensa.

10. Técnicamente conocidas como WSDL (*Web Services Description Languages*), por sus siglas en inglés. Las estructuras de comunicación habitualmente se establecen en XML o en JSON.

11. Conocida como UI (*User Interface*), por sus siglas en inglés.

importante, además, que el equipo pueda almacenar los datos con la estructura que le parezca más conveniente; es importante, asimismo, que cada equipo tenga en su mano la potestad de decidir qué enseña y qué no en la plataforma común en cada momento. El grupo del *GMLC* se plantea como objetivo necesario divulgar entre los colegas lexicógrafos esta idea de colaboración, con el fin de encarrilar, definitivamente, la creación de la plataforma de consulta común.

La realización efectiva y concreta de tal llamada a favor de una colaboración estrecha –pero que garantice el respeto de las decisiones tomadas por cada equipo a la hora de aportar su trabajo a la plataforma común– no se puede desligar de objetivo del equipo del *GMLC* de sentar las bases de un modo de integrar diccionario y corpus que pueda resultar atractiva e inspiradora para otros equipos y que tenga, por lo tanto, un impacto directo en la comunidad científica de latinistas y lexicógrafos.

Las líneas de trabajo emprendidas por nuestro equipo nos llevan a ser optimistas sobre tales posibilidades. Por un lado, la integración de las bases de datos vinculadas a la redacción del *GMLC* y al desarrollo y publicación del *CODOLCAT* nos ha obligado a diseñar y poner en funcionamiento un modelo que puede ser extrapolable a otros equipos lexicográficos interesados en llevar a cabo un tipo de integración similar entre diccionario y corpus. Por otro lado, se ha constituido la red *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum* (*CODOLHisp*), en la que se integran los equipos españoles de lexicografía latina medieval, a saber: el del *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*, *CODOLGA*, que publica la documentación del reino de Galicia desde el siglo V al XV; el del *Corpus Documentale Latinum Valencie*, *CODOLVA*, sobre la documentación del reino de Valencia de entre los años 1240 y 1400; el de los diccionarios *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Legionis*, *LELMAL*, y su ampliación, el *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Castellae et Legionis*, *LELMACEL*, cuyo corpus comprende los textos elaborados en territorio leonés y castellano entre el siglo VIII y el año 1230, y el del *GMLC*, responsable de la coordinación de la red. Los responsables de la puesta en marcha del *CODOLHisp* han definido su funcionamiento como plataforma de consulta simultánea a partir de bases de datos de creación autónoma, lo cual constituye una experiencia fundamental a la hora de asumir el reto de hacer efectivos proyectos de presentación común de materiales lexicográficos tratados y editados de maneras muy dispares y con herramientas informáticas también muy distintas.¹²

3. Calidad y cantidad de información: un carrusel de datos y reflexiones

Hasta aquí, creemos haber defendido con rotundidad las ventajas que ofrece la lexicografía digital, entendiendo como tal las etapas que comprenden desde el proceso de creación de los artículos hasta el diseño de sus posibilidades de

12. La red *CODOLHisp* ha sido reconocida como “Red de Excelencia” (FFI2016-81889-REDT) y es beneficiaria de financiación por parte del Ministerio de Economía, Industria y Competitividad, del Gobierno de España. La plataforma de consulta común está activa desde julio de 2019: <http://codolhisp.imf.csic.es/codolhisp/>.

presentación, desde la programación de herramientas ágiles para la redacción, a la alimentación de las bases de datos léxicas ligadas a la confección de la obra. Estamos convencidos de haber dado pruebas fehacientes de que nuestro objetivo supera la mera transposición a un formato digital de un diccionario en papel, puesto que el fin lexicográfico de guiar al lector “de lo desconocido a lo conocido”¹³ se concreta, en el caso del *GMLC*, en múltiples posibilidades de resolución de consultas complejas a las que se ofrecen, como hemos mostrado, respuestas lingüísticas, textuales y metatextuales.

Convencidos de esta absoluta conveniencia, no debemos rebajar nuestra atención frente a ciertos inconvenientes que se nos pueden plantear y que, sin embargo, servirán para aguzar nuestra capacidad de respuesta. En efecto, todo el que maneje información en la red, tanto quien la cree como quien la consulte, es capaz de vislumbrar la existencia de ciertos inconvenientes que pueden acechar a un proyecto digital y que, en el caso de un diccionario, pueden menoscabar no solo su presencia y su apariencia rigurosa, sino su utilidad y su competencia como obra de referencia.

Siguiendo la reflexión de Robert Martin, director del *Dictionnaire du moyen français* (DMF), diccionario cuya primera versión en línea data del año 2003,¹⁴ cabe detenerse en el problema legal que plantea la que es una de las características intrínsecas a la lexicografía digital: la inmaterialidad de la obra resultante. En efecto, independientemente del problema del alojamiento de los datos –dando por sentado que los programas y datos de un proyecto lexicográfico consistente estén alojados en servidores estables, cuya viabilidad esté asegurada por las propias instituciones científicas que den cabida a los proyectos lexicográficos–, ¿cómo se

13. Tomamos prestada la expresión, pero dándole la vuelta, de SALVADOR, ISAAC, FASCILOLO 2008: 63. Los autores, miembros del equipo *CréalScience* –en el que se desarrolla el *Dictionnaire du français scientifique médiéval*–, establecen un protocolo que denominan *investigation dictionnaire*, cuyo fin consiste en marcar las directrices adecuadas para que la lexicografía digital pueda dar respuesta no solo a cualquier lector humano, sino también a interrogaciones lanzadas por máquinas: «Dans le premier cas, l’investigation dictionnaire consiste à construire une interface informatique de représentation herméneutique des contenus d’un dictionnaire guidant le lecteur du connu vers l’inconnu [...], avec pour objectif de réduire la part d’inaccessible dans la culture médiévale pour un lecteur néophyte. Dans le second cas, l’investigation dictionnaire consiste à automatiser la création de ressources à partir d’un dictionnaire en cours de rédaction de manière à réduire la distance qui existe traditionnellement entre la ressource informatique, impropre à la consultation humaine, et le “dictionnaire papier”, inexploitable». Todo ello, en el contexto de un razonamiento –epistemológico y técnico al mismo tiempo– sobre las funciones que debe cumplir un diccionario constituido esencialmente por neologismos resultantes de la traducción del latín al romance.

14. Cf. <http://www.atilf.fr/dmf/> [2018/06/29]. Robert Martin cita, como riesgos a los que está sujeto un diccionario electrónico, la inestabilidad (esto es, el peligro de que un diccionario electrónico sea presentado como una base de datos en constante evolución, sin versiones, ni ediciones y reediciones, en el que no se tenga ninguna constancia escrita de la labor de revisión que se realiza para introducir correcciones, no de las simples erratas, sino de voces mal interpretadas) y la complejidad (resultado de la sobreutilización de programas de difícil manejo para los lexicógrafos y a la consecuente excesiva dependencia de estos de los colegas informáticos); vid. MARTIN 2008: 17-23.

garantiza el reconocimiento intelectual de la obra? En otras palabras, prosaicas y directas: ¿existen números de ISBN o de depósito legal para un diccionario en línea en acceso abierto al igual que existen para cualquier obra, de envergadura o no, en papel: novela, manual o compendio, ensayo, folleto, catálogo, libro de poesía u obra de teatro? Sencillamente, no. Ningún diccionario, de uso común o especializado, de los que se pueden consultar por internet y que están sostenidos por instituciones académicas o fundaciones muy reconocidas tiene número de ISBN o de depósito legal.¹⁵ La única solución que parece quedarle al responsable de un proyecto lexicográfico digital, de publicación en línea, es servirse, precisamente, del carácter “evolutivo” de las publicaciones digitales en línea, cuya etiqueta de reconocimiento tendrá que ser un número de ISSN,¹⁶ como el de las revistas, tanto de las digitales, como de las que se siguen publicando en papel, o como el de las que se han dado en llamar de modo genérico, sin entrar en disquisiciones esencialistas, “obras de publicación periódica”.

Destaquemos la utilidad de ese resquicio para asegurar un sello o aval, que, por muy burocrático que sea, da cierta carta de existencia reconocible a unas obras digitales inmateriales; valoremos su pertinencia para incluso –y no es baladí– justificar, de cara no solo a instancias administrativas, sino incluso al público, las horas laborales que los lexicográficos dedican a su tarea. Pero permítasenos insistir en algo, que debe acabar de cerrar el círculo de las propiedades que tienen que ser la esencia de una obra lexicográfica digital que haya superado las ventajas más simples del cambio de formato: ninguna de las funciones prometidas, como tampoco ninguno de los “avales de materialidad”, tendrá una importancia relevante si el lector que acude a un diccionario digital no puede servirse cómodamente de todos los recursos que se le han anunciado; y esa utilización cómoda ha de ser fruto de un planteamiento estética y funcionalmente ágil y abierto, cuyo uso resulte intuitivo y de fácil aprendizaje y cuya presentación resulte atractiva e incluso bella. En la muy competitiva red de redes, el número cuantificado de consultas y de descargas es un aspecto que desempeña un papel relevante en el éxito de una página web, de una plataforma, de un programa. No está sustraída a él la lexicografía latina medieval, nos guste o no como lexicógrafos o se nos antoje un aspecto que se debe tener en cuenta o que nos parezca desdeñable. Debemos tomar partido y hacer un esfuerzo funcional y estético: nuestra voluntad será la de hacer un diccionario digital no solo útil, sino también atractivo, tanto para los lectores como para otros equipos que puedan ser nuestros colaboradores en proyectos más ambiciosos, si cabe. En nuestro rigor científico y en nuestro poder de seducción residirán nuestras garantías de supervivencia y de crecimiento.

15. Vid., a modo de ejemplo, el *Diccionario de la Lengua Española*, de la Real Academia de la Lengua (<http://dle.rae.es>), o el *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans* (<https://mdlc.iec.cat>). Lo mismo cabe afirmar, en el ámbito privado, del *Dictionnaire Larousse de la Langue Française* (<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais>) o del *Dizionario italiano la Repubblica* (<http://dizionari.repubblica.it/italiano.php>) [2018/06/29].

16. Así, tanto el *CODOLGA* como el *CODOLCAT* tienen sus respectivos números de ISSN: 1887 – 5602, el primero; 2255 – 0615, el segundo.

Pasemos ahora a otro aspecto de cariz también cuantitativo. En el mundo digital en el que la capacidad de almacenamiento es prácticamente infinita, los datos acumulables relacionados con el léxico del latín medieval de los territorios correspondientes al dominio lingüístico del catalán resultan francamente mesurables y cuantificables. Detengámonos unos momentos en observar unos datos puramente cuantitativos:

- El fichero (físico, en papel) del *GMLC* está compuesto por más de 50.000 fichas.
- El corpus digital del que se parte para la redacción del *GMLC* está constituido por más de 24.000 documentos, correspondientes a 72 cartularios.
- El portal *CODOLCAT*, en la versión 7 (2018), da acceso a aproximadamente 7.700 documentos de esos 24.000 citados en el punto anterior, convenientemente marcados, tratados y reeditados.
- Las letras A-G comprenden unas 2.000 voces.

El hecho de tener el corpus digitalizado nos permite aplicar una serie de herramientas de cálculo que ofrecen otros datos cuantitativos:

- El corpus textual del *GMLC* está constituido por 220.000 elementos distintos contables.
- Si aplicamos al corpus citado un lematizador,¹⁷ obtenemos 50.000 elementos (palabras, lemas) resultantes.
- De esas supuestas 50.000 voces, quedarán fuera de la redacción todas las palabras clásicas,¹⁸ topónimos y antropónimos. El *GMLC* completo contendrá, por lo tanto, unas 6.200 entradas. Siguiendo el criterio de Joan Bastardas, las palabras fantasma no se incluirán en la redacción normal; sin embargo, y a diferencia de lo que ocurría en la versión publicada en papel de los fascículos A-D, F y G del *GMLC*, quedarán recogidas en una lista especial, con una explicación completa y una selección de ejemplos, al modo de una voz normal (aunque el lector tendrá conciencia de que no se trata de una voz normal porque habrá ciertas diferencias en la presentación visual).¹⁹

17. Nos hemos servido del programa *Collatinus*, puesto a disposición de la comunidad científica, y de todo el público interesado, como herramienta del proyecto *Bibliissima*. Sobre el lematizador, vid. <https://outils.bibliissima.fr/fr/collatinus/> (OUVRAD, VERKERK 2018); sobre el proyecto, <https://projet.bibliissima.fr/fr> (TURCAN-VERKERK 2018) [2018/06/29].

18. Entiéndase clásico en el sentido más amplio del término (incluyendo el periodo preclásico de la latinidad antigua, el propiamente clásico y el postclásico). Toda palabra que no se diferencia semántica, morfológica o gráficamente de las recogidas en el *ThLL* no es susceptible de ser incluida en nuestro *GMLC*. Pero, obviamente, sus apariciones en nuestro corpus textual siempre se puede consultar gracias al *CODOLCAT*.

19. El profesor Joan Bastardas era absolutamente contrario a perpetuar, gracias al papel, la inexcusable existencia de palabras inexistentes, las cuales no eran sino el resultado de errores de copia o de errores de edición. Cf., por ejemplo, BASTARDAS 1966: 1-8. El formato digital nos permite, cómodamente, darles un tratamiento aparte y presentarlas de un modo especial. El fin último que se persigue es impedir que el lector, al no hallar en nuestro diccionario una palabra que, en cambio, ha encontrado en un texto original o en una edición de un texto, se quede sin entender el significado

La constatación de estas cifras nos lleva a poder hacer una serie de afirmaciones acerca de la situación actual: nuestro corpus léxico es razonablemente manejable; el almacenamiento del corpus léxico y de las bases de datos ligadas a la redacción del *GMLC* no tiene por qué generar problemas ni técnicos, ni funcionales; el trabajo de redacción ya realizado alcanza un 32,25 % del total de lemas que teóricamente pueden ser redactados (por la forma, por el contenido o por ambos motivos) y el de publicación del *CODOLCAT*, un 32,08 % del corpus digitalizado. Estamos lejos, así pues, de los problemas con los que se encuentra quienes trabajan con corpus de macrodatos (*big data*), conjuntos cuyo volumen y variedad son tales que –para asegurarse su correcto procesamiento o gestión– es preciso diseñar específicamente sistemas informáticos no ordinarios y ponerlos en funcionamiento, o bien buscarlos en contexto comparables y adaptarlos convenientemente. Más aún: por mucho que la colaboración entre equipos de lexicografía latina medieval se extienda, por mucho que sumemos los datos cuantitativos recopilados por el conjunto de los equipos de lexicografía latina medieval que aparecen en las primeras páginas de esta contribución, no llegaremos a tener un corpus masivo, de los que reciben la etiqueta –tanto desde un punto de vista informático-técnico, como desde el punto de vista de las instancias europeas susceptibles de financiar iniciativas de conservación del patrimonio– como *big data*. Pero eso no debe ser óbice para apostar por una reivindicación.

El hecho de que, según nuestro cálculo aproximado, el contenido de las bases de datos correspondientes a los distintos proyectos de lexicografía latina medieval no constituya un corpus masivo de datos no hay que entenderlo como un inconveniente que elimine cualquier tipo de posibilidad de financiación por parte de las instituciones europeas: es, a nuestro modo de ver, una ventaja para proponer y llevar a cabo proyectos ambiciosos, porque van más allá de las labores lexicográficas ya tradicionales en la disciplina adaptada al entorno digital, y proyectos que son, al mismo tiempo, factibles. Siguiendo la descripción que se ha detallado más arriba sobre la posibilidad de plantear el diseño de una plataforma común,²⁰ esos proyectos realizables demostrarán el doble compromiso de los responsables de las obras que aquí nos atañen. Este doble compromiso creemos que se debe expresar, en primer lugar, en los siguiente términos: aplicamos una disciplina filológica que conocemos bien (la composición de léxicos, diccionarios o corpus textuales), con los ventajosos y satisfactorios recursos informáticos de los que nos beneficiamos hoy en día, para hacer posible que el público, especialista o no, tenga un acceso cómodo, encarrilado pero no encorsetado, a unos textos cada vez más difíciles de entender por nuestros conciudadanos europeos, difíciles de

del documento o de la obra que esté consultando; o más aún: se persigue evitar que ese lector se quede con la incertidumbre de saber si el equipo del *GMLC* ha tratado o no esos términos, que, por lo general, suelen ser problemáticos. El formato digital nos permite encontrar una solución práctica para presentar el trabajo realizado y mostrar las palabras sin que interfieran en el discurso normal de las voces que, de pleno derecho, están glosadas en el *GMLC*.

20. Vid., apartado 2 (“Ejes de actuación y resultados esperables”), descripción del objetivo n.º 6 (“Compatibilidad con otros diccionarios y coordinación entre equipos”).

entender por la propia naturaleza y características de la formación que alcanza a la mayoría de la población en Europa; así pues, parafraseando a los colegas antes citados (SALVADOR, ISAAC, FASCILO 2008: 63), nuestro lema es *guider le lecteur de l'inconnu vers le connu...*

En segundo lugar, haciendo nuestro el espíritu de una de las líneas de actuación marcadas por quienes velan, desde las instancias administrativas europeas, por que se cumplan las directrices de la política científica de la Unión Europea, los términos del compromiso señalado se definirán de este otro modo: nuestra labor como lexicógrafos latinistas permite colaborar en la conservación del patrimonio, un patrimonio inmaterial por lingüístico, material porque se conserva en documentos, códices y libros impresos, y, en todo caso, un patrimonio común europeo. Porque, cabe preguntar a nuestros administradores situándonos ante un cuadro como el de la figura 1, ¿no es el latín medieval –o los latines medievales, si preferimos recurrir a una denominación que atiende a su variedad– uno de los elementos patrimoniales comunes a los territorios constitutivos de gran parte de Europa? Nunca dejaremos de contestar afirmativamente a esta pregunta, ni cejaremos en el empeño de defender esa respuesta.

PERE J. QUETGLAS

Els escrivans i les seves famílies: l'escola del comtat i bisbat de Barcelona

Dins l'àmbit de les nostres recerques en lexicografia llatina medieval orientades a la publicació del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* ens veiem obligats a tractar contínuament amb testimonis, de tipus notarial, que no pas notariais, escrits per uns redactors als quals no sempre podem prestar l'atenció deguda, entre altres motius per les dificultats que suposa el tractar amb personatges dels quals sovint no coneixem més que el nom, cosa que fa difícil treure'ls de l'anonimat. Ara bé, que sigui difícil no vol dir que sigui radicalment impossible individualitzar-ne algun i a partir d'aquí estirar el fil i veure fins on es pot arribar. Així doncs, el que volem oferir aquí és un intent de posar les bases de com es pot fer tot plegat i iniciar així una línia de recerca que ens permeti fer camí.

A l'hora de posar títol a aquesta recerca hem optat molt conscientment per recórrer a dues paraules “família” i “escrivà”. En el cas de la primera, som plenament conscients de la seva pluralitat semàntica i precisament per això ens va força bé per abastar la qüestió dels escrivans medievals, perquè, encara que hom pot intuir-ho, no es pot saber exactament per avançat amb el que hom toparà. Els diccionaris de llatí donen habitualment tres significats del terme *familia*: 1) conjunt dels esclaus o treballadors d'una casa (és la mateixa accepció que perdura encara avui en dia en l'àmbit de la restauració); 2) família o conjunt de pare, mare, fills i altres familiars associats (és la accepció més general, tot englobant, a més, les variants prou conegudes respecte a la seva composició); i 3) secta, grup, escola (potser la menys coneguda i difosa). Cal que el lector sigui ben conscient que no treballarem amb una sola de les accepcions, sinó que ens caldrà recórrer a més d'una i crear grups que siguin en realitat fruit de la combinatòria d'almenys dos dels sentits possibles.

Tenim, en segon lloc, la paraula “escrivà”. Es tracta així mateix d'un terme polisèmic que pot voler dir moltes coses. Però també aquesta ambigüitat era necessària per poder englobar les diferents tasques i les diferents denominacions que s'apliquen a la tasca d'escriure. És una forma còmoda d'englobar termes com és ara: *caput scholae*, *caput scholaris*, *choraules*, *doctor parvulorum*, *exarator*, *grammaticus*, *iudex*, *lator legis*, *lator iuris*, *paraфонista*, *poeta*, *primicerius*, *primiscrinus*, *scholasticus*, *scriptor*, etc., ja que força sovint quan apareixen ho fan associats a la tasca de redacció d'un document, de vegades com a simples redactors, de vegades com a inspiradors o com a correctors o com a supervisors. Però el fet que els donem

tots seguits no ens ha de fer pensar que tots significassin el mateix. Si hom s'hi fixa bé, pot copsar que hi ha diferències i que els pertanyents al que en podríem denominar categories superiors més aviat se'n vanten de pertànyer-hi. Així, per exemple, estaria en un rang inferior la categoria de *scriptor*, lligat molt a la tasca manual de mera escriptura; potser *grammaticus* i *scholasticus* fossin un grau superior, lligat també a tasques de redacció, però tot posant en relleu la seva tasca docent; *caput scholae*, *cabiscol*, amb la forma erudita *choraules*, podria ser un estrat superior, el cap dels gramàtics; i segurament també podrien ser termes sinònims els de *parafo-nista* i *primicerius*; mentre el terme *sagrista*, lligat a la responsabilitat de custodiar els objectes litúrgics té prou relació amb el que ens ocupa, atès que com a objectes litúrgics preciosos calia incloure els llibres; finalment, la categoria de *iudex*, amb les seves variants, ocuparia un estrat superior. De fet, en les aparicions dels diversos personatges a l'hora de redactar els diferents documents es deixa entreveure una evolució natural que comença per l'aparició d'un personatge com a *scriptor*, i que des d'aquesta posició va progressant, si és el cas, fins a acabar, és una manera de dir, en la figura de *iudex*. En veurem exemples tot seguit.

La primera tasca que hem d'escometre és la de determinar quins són els mitjans amb què podem comptar a l'hora d'individualitzar aquests personatges o, el que és el mateix, de caracteritzar-los de forma suficient de manera que puguem distingir-los d'altres que duen el mateix nom. Per a aquesta tasca comptam amb els següents elements: 1) en primer lloc, el nom, òbviament element important, però que per ell sol no seria de massa ajut, si no és el cas d'un nom molt peculiar i diferenciatiu, atesa la tendència a repetir els noms; 2) en segon lloc, tendríem el que podríem anomenar cognom, sense que sigui pròpiament un llinatge tal i com l'entenem avui en dia, ja que normalment quan apareix es tracta de la indicació del nom del pare en genitiu; de vegades va introduït amb la indicació *cognomento*; 3) en tercer lloc, tenim, encara que no sigui molt habitual, la presència d'una espècie d'àlies; 4) en quart lloc, hi figura el grau eclesiàstic: *sacer*, *sacerdos*, *levita*, etc., que òbviament només és present quan tractam amb membres d'aquest estament; cas que es tracti de persones de l'estament seglar, la circumstància ve indicada pel terme *laicus* o els seus equivalents; 5) en cinquè lloc, tendríem un element peculiar que defineix la categoria dins del rànquing dels redactors: pot anar de la de simple *scriptor* a la de *iudex*, tot incloent altres categories que resulta difícil de jerarquitzar com les de *grammaticus*, *caput scholae*, etc. Aquest element no apareix sempre en forma de substantiu com els que acabam de veure, sinó només en aquells personatges que tenen una certa consciència de la importància de la seva activitat i que, per tant, es preocupen de ressaltar-la. En altre casos, i són molts, simplement s'opta per deixar constància de l'activitat desenvolupada: *scripsit*. No és un element que aparegui sempre, però que, quan ho fa i especialment si ho fa d'una manera sistemàtica, pot resultar molt fructífer per al nostre objectiu; 6) en sisè lloc, tenim la franja cronològica de l'activitat del personatge, que no té valor per ella mateixa, si no es tracta de confrontar personatges molt allunyats en el temps, atès que, si hom pot suposar una coincidència temporal, gairebé mai no podem saber si una persona ha viscut i per tant ha pogut desenvolupar la seva

tasca durant trenta, cinquanta o setanta anys; 7) en setè lloc, tenim la referència a l'espai físic on ha desenvolupat la seva activitat; però aquest és un aspecte bellugadís, atès que hi ha escriptors que, podem suposar que els més importants, es mouen per llocs diferents; 8) un vuitè element té a veure amb els personatges amb els quals es relacionen, en especial si són personatges distingits, bisbes, nobles, comtes, etc.; és clar que en aquest cas també cal tenir en compte la possibilitat que no s'hagin limitat a servir a les ordres d'un sol senyor; 9) i finalment hauríem de fer referència als elements de l'estil de l'escriptor, però aquest és, òbviament, un estudi que només es pot fer a partir de la identificació segura dels personatges, ja que, com és ben sabut, no és qüestió fàcil identificar escriptors a partir del seu estil. Per això, aquest darrer component l'haurem de deixar per a una altra ocasió, quan ja tinguem clarament delimitades les relacions entre documents i escriptors, i sempre deixant de banda aquells documents la filiació dels quals sigui dubtosa.

Aquests són, doncs, en principi, els elements que ens han d'ajudar en la nostra tasca d'exploració. Ara bé, com que treballem amb diferents variables, ens calia prendre'n una com a referència i pal de pallar en torn de la qual muntar l'entramat de tot plegat. Es podria fer de maneres diferents, però en un primer moment varem optar per prendre com a element base personatges històricament ben representats i ubicats normalment en llocs on es desenvolupava certa activitat de caire cultural, de manera que identificàvem en certa manera personatge i lloc d'actuació, en el ben entès que ara i adés els elements són intercanviables. Naturalment, també és possible que algun d'aquests personatges de referència no sigui únic i hagi de compartir la seva preeminència amb d'altres (per exemple, un bisbe amb un comte), però això no ens havia d'allunyar del nostre objectiu, que era el d'utilitzar-los com a punt de referència. Tenint, doncs, en compte aquestes variables, varem fixar de manera experimental quatre nuclis que eren els següents: 1) La família del bisbe Vives, associada també als comtes de Barcelona i ubicada al comtat de Barcelona, als segles X-XI; 2) La família del gramàtic Guibert de Vic; 3) La família de l'abat i bisbe Oliba de Ripoll; 4) La família del comte Ermengol d'Urgell. Ara bé, tan bon punt varem començar a descabdellar el fil, ens trobàrem amb la sorpresa que tractar totes aquestes famílies en un únic treball depassava la nostra capacitat i, per tant, ho hem hagut de limitar a una sola d'aquestes famílies, i no per manca de ganes. D'altra banda, també hem constatat de forma progressiva, com es podrà veure, que la identificació amb un únic personatge de referència, com era el cas del bisbe Vives, resultava massa limitativa, de manera que l'hem reconvertida en la família de la catedral i comtat de Barcelona entre els segles X i XI, que és al cap i a la fi de la que ens ocuparem en aquest treball.

1. La família de la catedral i comtat de Barcelona entre els segles X i XI

Un primer cas d'associació familiar lligat a l'àmbit de la catedral i del comtat de Barcelona és prou conegut, es tracta d'un grup familiar consanguini constituït

pel jutge Ervigi Marc¹ i per el seu fill Pons Bofill Marc (FONT I RIUS 1983). Així, el primer escrivà de què tractarem és Ervigi Marc.² Apareix en els nostres documents a partir de l'any 975 i manté una activitat estable fins l'any 999.³ En total deixa constància de la seva presència en una trentena de documents. El seu nom és *Eroigius* o també *Ervigius*. Aquest nom va acompanyat de manera sistemàtica per una espècie d'àlies (introduït sistemàticament amb el mot *cognomento*, també deturpat en *quodnomento*): *Marcho* o *Marco*; i gairebé sempre s'indica que té la categoria de prevere (*presbiter*). En les primeres aparicions, del 975 al 988 (un total de set documents: DCBarcelona I 112, 154, 155, 159, 161, 173, 175) la manera amb la qual se'l cita, o es cita, és sistemàticament la mateixa:

Eroigius presbiter, [quodnomento / cognomento] [Marco / Marcho].⁴

A l'any 988 degué produir-se algun tipus de canvi o d'ascens en la carrera d'Ervigi, ja que a partir del document 988 DCBarcelona I 181, amplia la seva qualificació que passa a ser la de:

Eroigius presbiter, cognomento Marcho, qui et iudex.

Aquesta intitulació es mantindrà en tots els documents subsegüents amb algunes, poques, excepcions, que apareixen gairebé exclusivament en aquells casos en què se'l cita dins del text del document i no en l'apartat de les signatures. Així per exemple:

988 orig. DCBarcelona I 181, p. 388: propterea uindo tibi in faciem de Marcho sacerdote et iudice.

989 DCBarcelona I 194, p. 402: uindo uobis in faciem de iudice Marcho et Gontario, Enneco, Gelmiro, Eroigio, Petrus et Recosindo et aliorum bonorum hominum.

1. De la figura d'Ervigi Marc, junt amb la d'altres il·lustres juristes de l'Escola de Barcelona, se'n va ocupar Josep M. Font i Rius (2003: 82-87). Pel que fa a la denominació, tot i que sembla que en català la forma correcta és Eroïg, preferim mantenir la forma semiculta Ervigi, per proximitat amb la forma llatina més corrent *Ervigius*.

2. Sobre la seva família, vegeu MARGARIT, CUBEDO 1981.

3. Per a una diferenciació entre aquest Ervigi i altres persones amb el mateix nom, vegeu GÓMEZ, QUETGLAS 2013. Al documents citats en aquest article caldria afegir-hi **995** AComtalPerg. (cont.) 14, p. 175, **998** orig. AComtalPerg. I 37, p. 311 i **1000** orig. AComtalPerg. I 46, p. 320. D'altra banda, el document de l'any 956 (venda d'unes cases que fa el prevere Bonaric al bisbe Vives) que Balari (1899: 436) dona com el primer en què apareixeria el nostre personatge signant un document, respon a una confusió en la data, ja que el document és de l'any 986. Cf. **986** orig. DCBarcelona I 159, p. 362.

4. És dubtós el document **986** DACCBarcelona 155, p. 457, ja que el que tenim aquí és *Eroi-gius*, qui uocant *Mascharone*. És a dir una variació en la forma d'introduir el cognom i la presència d'un cognom diferent. Amb tot, no hauriem de rebutjar a priori que es tracti d'un error i que el personatge sigui el mateix. D'altra banda, en els documents corresponents a actuacions lluny del seu àmbit natural, manté la forma referencial; així, en l'entorn de Besalú, **999** Pons, *Canònica agustiniana* 8, p. 37 i **999** Pons, *Canònica agustiniana* 11, p. 41, tot i que en el primer dels dos exemples el cognom apareix deturpat: *cognomen Comarcho*; en l'entorn de Sant Cugat: **996** CSCugat I 317, p. 268; en l'entorn de Manresa: **1000** orig. DipOsona 1864, p. 1323; en l'entorn de Camprodon: **987** DipGirona 512, p. 460; i en l'entorn de Vic: **996** orig. DipOsona 1736, p. 1234.

990 orig. DCBarcelona I 207, p. 420: Ego Richelde femina et sorori mee Filmera femina, nos simul uinditrices sumus tibi Erouigio, que uocant Marcho, presbiter atque iudice, emptor.

992 DCBarcelona I 229, p. 448: Eroigius, qui alium nomen nuncupant Marcho, presbiter et iudice.

Vegem, però, que en totes les excepcions a la pauta general, persisteix la voluntat de mantenir-li sempre el títol de jutge.

Amb tot, hi ha un document que trenca aquesta pauta cronològica; es tracta de

972 DipOsona 1122, p. 814: S. Ervigius Dei gratia episcopus cognomento Marchio, qui et iudex.

El document està molt ben datat cronològicament, potser massa i tot:

972 DipOsona 1122, p. 814: facta carta ista venditione septimo kalendas Iulii, anno XVIII regnante Leutario rege, tempore Borrelli ducis Gothicae in anno primo quo natus est filius eius Raimundus. Probinus licet indignus levita exarator et iudex scripsit et subscripsit die et anno quo supra.

A més a més, aquesta forma de datar coincideix a grans trets amb la que trobam a l'exemple següent que presenta a més a més la particularitat que la datació va després de la signatura:

972 orig. DipManresa 92, p. 106: Sunierius, ac si indignus sacerdos, scripsi et subscripsi sub die et anno quo supra.

Acta autem sunt haec sub era Christi post millesima anno trabecationis dominicae DCCCCLXXII. Indictioni XV die nonarum tertium decembrum, luna XXIII, anno bis novenis regnante Leuthario, tempore Borrelli, ducis Gothicae, anno primo quo natus est filius eius Raimundus.

Tornant al document DipOsona 1122, resulta estrany que hom arribi a bisbe tan aviat, i més estrany és encara que, havent-hi arribat en edat molt primerenca, durant trenta-un anys no es mencioni altra vegada aquesta dignitat, atès que no torna aparèixer fins el 1003:⁵

1003 DACCBarcelona 35, p. 309: S+ Ervigius, Dei gratia episcopus, cognomento Marcho olim, nunc qui iudex.

Tot plegat resulta un poc mal d'empassar, i apunta a alguna cosa que no rutlla. Potser hi tengui alguna cosa a veure el fet que l'original i una primera còpia del DipOsona 1122 s'han perdut i només coneixem el document a través d'una altra còpia feta pel voltants de 1660 per Guillem Costa.

Tot i que en alguna ocasió s'ha posat en dubte,⁶ avui sembla prou demostrada la paternitat d'Ervigi Marc respecte a un altre jutge ben destacat: Ponç Bofill Marc. Nas-

5. És present a un altre document, amb la data perduda, però que l'editor situa en aquest mateix any: c. **1003** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 110, p. 774.

6. La va defensar Balari (1899: 438) i la posà en dubte J. Baucells Reig (1974: 720). Avui en dia sembla perfectament confirmada a partir del document **1011** CSCugat II 440, en què Igilo vídua

cut entre els anys 986 i el 990, la seva figura ha estat lloada durant molt de temps com a inspirador i guia en la redacció dels *Usatges*, però avui en dia es dubta molt de la seva participació en aquesta fita legislativa.⁷ Tot i que Balari allarga la seva vida activa fins l'any 1068, per fer-lo participar en la redacció dels *Usatges*, aquesta cronologia obliga a suposar un període de silenci massa llarg, trenta anys, des del 1038 (data de l'última constància de la seva aparició en la redacció d'un document), circumstància que indueix Bonassie i Pladevall a situar la seva mort bastants d'anys abans: entorn de 1040, Bonassie (1975-1976: 633); entorn de 1046, Pladevall (1978: 775).

Com en el cas del seu pare, Ervigi, en els primers documents, pocs, en què apareix ho fa en qualitat de simple escriptor:

1006 DACCB Barcelona 77, p. 361: S+ Poncius, cognomento Bonefiliius, qui hec scripsi et sss.

1008 DACCB Barcelona 94, p. 380: S+ Poncius, cognomento Bonifilii, qui hec scripsi et sss.

1009 DACCB Barcelona 129, p. 426: S+ Poncius, cognomento Bonifilii, qui hec scripsi et sss.

L'any 1011, ja apareix qualificat com a clergue i jutge:

1011 DACCB Barcelona 160, p. 463: S+ Poncius, cognomento Bonifilii, clerici et iudicis, qui hoc scripsi VI kalendas februarii, anno XX regnante Roberto rege.

Amb tot, l'any següent, en un document no redactat per ell figura només com a clergue:

1012 orig. DACCB Barcelona 185, p. 498: *S+ Pontius, cognomento Bonifilii, clerici.

I al mateix any 1012 ja apareix titllat de jutge eclesiàstic, si no és el cas que hàgim d'entendre *eclesiàstic*, com a sinònim de clergue:

1012 orig. DACCB Barcelona 186, p. 501: S+ Pontius, cognomento Bonifilii, ecclesiastici/iudicis, qui hec scripsi et sss.

Tot i aquestes primeres vacil·lacions, a partir d'aleshores ja apareix amb la que podem considerar la seva marca personal més difosa: clergue i jutge, la mateixa que vèiem en el document de 1011:

1013 DACCB Barcelona 208, p. 528: S+ Poncius, cognomento Bonifilii, clerici et iudicis, qui hec scripsi.

Així doncs, la seva marca personal més repetida és:

[Poncii], cognomento Bonifilii [Marc(h)i], clerici et iudicis

d'Ervigi Marc, juntament amb els seus fills *Bonifilius*, *Georgius* i *Gilelmus*, ven unes terres que li havia deixat el seu marit (FONT I RIUS 2003: 88).

7. Balari (1899: 438), tot propugnant aquesta participació, allargava la seva vida fins l'any 1068, mentre que l'últim testimoni de la seva intervenció en la redacció d'un document és de 1035 (**1035** CCarlemany 91, p. 201). En contrast, seguint Bonassie i Pladevall, ho dubta molt J. M. Font i Rius (1983: 379).

En aquesta fórmula es reflecteix que la qualificació de *Marchi* o *Marci* no apareix en massa ocasions, encara que també hi ha alguna vegada en què aquesta forma acompanya *Bonifilii* en absència de *Poncii*, així en el document següent:

1032 CSCugat II 524, p. 176: in presencia iudicis Bonifilii Marci.

dins del cos del text, ja que a les signatures surt la fórmula més usual:

1032 CSCugat II 524, p. 177: S+m Poncii, cognomento Bonifilii, clerici et iudicis, qui haec scripsit atque subscripsit.

Com a formes complementàries de la fórmula de signatura bàsica trobam:

1028 orig. DACCBarcelona 419, p. 811: Igitur ego Bonusfilius Marci, iudex palatii, quomodo terminum causa accepit, que orta fuit inter Mironem Guilelmi et matrem suam, cui nomen Belliardis, huius meae notitiae patefacere curavi titulis.

1032 Junyent, *Oliba* Dip. 104, p. 167: S. Poncii Bonifilii Marci praepositi et iudicis Barchinonensis, qui haec quae supra scripta sunt iusta sciens suscripsit.

1033 CSCugat II 529, p. 188: S+m Poncii Bonifilii Marci, clerici et iudicis, atque canonice Barchinonensis prepositi, qui hoc legaliter confirmavit.

En l'exemple de 1028 destaca la intitució com a *iudex palatii*, que constitueix una mostra única d'aquest lligam amb el palau comtal; i en un sentit paral·lel, en el document de 1033 es destaca el lligam amb la catedral de Barcelona. En canvi, en l'exemple de 1032, com en d'altres casos, es fa necessària la presència del gentilici *Barchinonensis* atès que es tracta d'actuacions fetes fora del seu àmbit jurisdiccional natural; en aquest cas concret, la consagració de l'església del monestir de Ripoll. En el ben entès, però, que això no succeeix en tots els casos, com es pot comprovar, per exemple, en el judici celebrat a instàncies del bisbe Ermengol de la Seu d'Urgell:

1024 Sangés, *DocGuissona* 2, p. 230: Sig+num Poncii, cognomento Bonifilii, clerici et iudicis qui hoc aedidit atque determinavit sive consignavit sicut supra insertum est et testibus firmare rogavit... Sig+num Poncii Bonifilii Marchi iudicis huius iudicii seriei scriptoris atque SSS. die et anno prefixo SSS.

D'altra banda, la intitució com a *iudex palatii* apareix doblada en la referència del trasllat d'un altre document:

966 DipPallars 200, p. 389 (notícia del trasllat de l'any 1027): quod ob difficultatem legendi ipsius seriem literarum a Bono Filio Marcho, iudice et scriba palatino Barchinonensi rogatu cenobitarum predicti assisterii (de Gerri) scriptum est.

En alguna ocasió la intitució habitual li sembla poca cosa i orna el seu currículum amb l'etiqueta de *doctor parvulorum*:

1020 orig. DACCBarcelona 328; p. 698: *S+ Poncius, cognomento Bonusfilius, clericus et iudex doctorque parvulorum*.

Menys rellevant és la figura de qui passa per ser germà de Ponç Bofill,⁸ *Guilelmus Marchi*, catalogat sovint com a jutge, i que també apareix inclòs en la junta encarregada d'elaborar els *Usatges* de Barcelona (BALARI: 431-432). No presenta una activitat tan intensa com el seu germà, ni sembla tampoc que tenguí una especial dèria per la manera d'intitular-se, ni tampoc no apareix mai com a redactor de cap document, de manera que en aquest sentit ens interessa menys, atès que no tenim exemples característics de la seva manera d'escriure.

Signa simplement com a *Guilelmus iudex*, com es pot veure al document següent, al començament del qual deixa clara la seva filiació:

1054 DACCB Barcelona 850, p. 1370: *Conditione sacramentorum ultime voluntatis cuiusdam hominis nominis Mironis Lubsancii condam, quod in presencia Guilelmi Marchi iudicis et ceterorum virorum subterius adnotati...*

S+ Guilelmus iudex.

Tot i conformar-se amb la qualificació de *iudex*, en algun cas aquesta denominació va acompanyada del gentilici *Barchinonensis*.

1055 orig. Alturo, *Sta Anna* 66, p. 72: *iudices uero Guilelmus Remundi Vicensi et Guilelmus Marcho iudex Barchinonensi.*

Un document de l'any 1057 ens fa conèixer el nom de la seva esposa:

1057 orig. DipMontalegre 42, p. 66: *In nomine Domini, ego Guilelmi Marcho iudice et uxori mea Hoda venditores sumus tibi Guilelmi Lobatoni emptori.*

Mentre que un altre del 1061 ens aclareix els dubtes sobre la seva filiació:

1061 orig. AComtalPerg. II 571, p. 1026: *In nomine Domini. Ego Guilelmi, proli Marchi, et uxori mea Oda femina donatores sumus vobis Isarnus Lobato et uxori tua Ezolina.*

La seva activitat es desenvolupa entre l'any 1046 i el 1065:

1046 orig. Alturo, *Sta Anna* 52, p. 55: *Condiciones sacramentum ordinante iudice Guilelmi Marchi, qui iussus est iudicare et determinare legaliter.*

8. Serien tots dos fills d'Ervigi March i d'Igilo, segons es pot deduir d'un document datat el 1011, en què Igilo, ja vídua, ven, acompanyada dels seus fills Ponç Bofill, Jordi i Guillem, unes terres que li pertanyien: **1011** CSCugat II 440, p. 86: *Ego Igilo, femina, cum filiis meis his nominibus: Bonifilius, clericus, et Georgius et Gilelmus. Nos simul in unum vinditores sumus tibi Gilelmus Palariensis, emptore. Per hac scriptura vinditionis nostre vindimus tibi terra nostra propria culta et herema cum garricis, petris, pascuis, boscis, pratis, quod habemus in comitatu Barch., in locum que dicunt Riopullo, ad radicem montis Scattani et in montem Scatani circa solis occasum, qui nobis advenit per genitoro nostro, et ad me Igilo, femina, per largicionis cartam quod mihi fecit senior meus Marchus, episcopus, una cum filiis meis...* S+m Igilo, femina; S+m Pontius, cognomento Bonifilii, clerici; S+m Georgius; S+m Gilelmus, nos qui ista vindicione fecimus et testes firmare rogavimus; S+m Cixula, vir.; S+m Ermimirus; S+m Guifredus; S+m Ricarius, presbiter; S+m Egiga; S+m Randulphus Palariensis; S+m Petrus. S+m Pontius, cognomento Bonifilii, qui hec scripsi et ss. sub die et anno prefixo. Cf. MARGARIT, CUBEDO 1981: 109-110.

1065 DACCBarcelona 1087, p. 1711: Et \cui/ testes testificati sunt coram Guilelmo Marcho iudice.

Anant més allà de la família consanguínia estricta d'Ervigi Marc, i prenent com a element d'extensió la utilització de la forma *cognomento* per introduir el llinatge, trobam el cas de *Bellushomo*. Són molt minses les notícies que tenim d'aquest escrivà, que, a diferència dels anteriors, no sembla que arribàs mai a assolir la categoria de jutge; si més no, no n'hem pogut localitzar cap exemple. La seva intitulació més corrent, amb la reserva de l'adaptació al cas que correspongui, es la següent:

Bellushomo, cognomento [Geraldus / Gerallus], levita, exarator

La seva activitat sembla lligada molt estretament amb la catedral de Barcelona. En el primer testimoni que tenim d'ell surt qualificat simplement com a *levita*, mentre que a la donació que el bisbe Deodat de Barcelona fa a l'hospital de pobres de la ciutat ja ho fa com a escrivà, i a més sobredimensionat amb una titulació que crida l'atenció *notator procer*, precedida de l'ús d'un terme no inusual, però sí un poc sofisticat, el de *exarator*:⁹

1022 DACCBarcelona 351, p. 726: Bellihominis levite sss.

1023 orig. DACCBarcelona 368, p. 750: S+ Bellihominis levita, *exarator, huius scedula et notator procer cum emendacione in verso primo ubi dicit "sanctissime sedis Barchinone", sub die et anno naviter prefixo.

Com ens succeirà tot sovint, el fet que al doc. 351 hi intervingui com a testimoni, alhora que el propi document ens hagi arribat a través de la còpia dels *Libri Antiquitatum*, ens ha impedit assegurar la identificació mitjançant la signatura.

Però ja ben aviat *Bellushomo* opta per seguir el model de qui podríem considerar el seu mestre, Ponç Bofill Marc, com es fa evident per l'ús en la seva intitulació del mateix procediment que ja usava Ponç Bofill: *cognomento*, terme que no apareix en massa més escrivans:

1026 AComtalPerg. I 174, p. 486: S+ Bellihominis, cognomento Gerallus, levita, qui illam scripturam fecit.

La proximitat entre els dos personatges la podem intuir a més a més a partir del fet que des de la primera aparició de *Bellushomo* (exemple de 1022), no és estrany que es faci present en documents en la redacció dels quals participa directa o indirectament Ponç Bofill, com podem veure en el mateix exemple de 1022:

1022 DACCBarcelona 351, p. 726: S+ Navii. S+ Arbertus levita sss. Bellihominis levite sss. S+ Gilabertus subdiachonus.

S+ Poncii, cognomento Bonifilii, clerici et iudicis, qui hec scripsi et sss die et anno quo supra sss.

9. Sobre aquest terme insistirem més endavant a pleret.

Tenim testimonis seus en qualitat d'escrivà fins a l'any 1060:

1060 orig. AComtalPerg. II 562, p. 1018: Sig+num Bellihominis, cognomento Gerallus, levita, exarator.

Però a l'any següent, encara el podem trobar com a comprador d'unes cases i terrenys al terme de Barcelona:

1061 DACCBBarcelona 1028, p. 1624: Ego Bernardus Altemiri venditor sum tibi Bellihominis, cognomento Gerallus, levita, emptori.

Acompanyat o no de Ponç Bofill, és redactor o testimoni, entre d'altres, de diversos documents relacionats amb els bisbes o amb el capítol de la catedral de Barcelona (DACCBBarcelona 351, 368, 379, 380, 383, 467, 480, 481, 487, 498, 499, 504, 791, 812, 875, 915; AComtalPerg. II 318, 400), amb els comtes o vescomtes de Barcelona (DACCBBarcelona 825), amb els abats de Ripoll (DACCBBarcelona 874) i també redacta algun document en què Bofill Marc intervé com a actor (DACCBBarcelona 352).

Les característiques de *Bonushomo* (979-1024), dit també Bonhom i Bon-som, i normalment citat com *Bonus Homo*¹⁰ són més peculiars que en els casos anteriors, ja que en el seu cas, excepció feta de la possible atribució dels *Usatges* a Ponç Bofill i a Guillem Bofill, és conegut com a compilador del *Liber Iudicum Popularis*,¹¹ una obra prou coneguda, alhora que la seva figura ha estat objecte, como no podia ser d'altra forma, d'estudis importants (MUNDÓ 1995; MARTÍNEZ GÁZQUEZ 2001; MUNDÓ 2003). De fet, A. M. Mundó (2003: 103) no dubta gens a l'hora d'atorgar-li la direcció de l'escriptori de Barcelona:

A la ciutat de Barcelona existí, entorn de l'any 1000, un escriptori laic, millor dit, no estrictament eclesiàstic, de qualitat i amb una activitat ben notable. Dels documents trobats és lícit d'assenyalar-ne com a cap i director el diaca i jutge Bonsom.

I, fins i tot, en traça un esborrany de biografia partint dels documents: podria haver nascut a mitjan segle X als voltants de Vic, on s'hauria format. Sense que en sapiguem el motiu, es trasllada al monestir de Sant Cugat on desenvoluparà una activa tasca entre el 987 i el 993. Pel desembre de l'any 993 devia d'establir-se a Barcelona, on a l'ensem que continua amb la seva activitat de redactor desenvolupà la seva tasca com a jurista iniciada ja el 988, gairebé sempre al servei del bisbe, dels canonges i del comte (MUNDÓ 2003: 109-11).

Això fa que sigui molt més fàcil accedir a l'estudi del seu estil. Els testimonis de la seva activitat abasten un període força extens que va del 979 al 1024 i que es desenvolupa entre la catedral de Vic, el monestir de Sant Cugat del Vallès, el palau comtal, la catedral de Barcelona i el monestir de Sant Pere de les Puelles (MUNDÓ 1995: 594). El mateix MUNDÓ (1995: 594) assenyala que firma com a

10. També en alguna ocasió ha estat citat com *Homo Bonus* (VALLS TABERNER 1925: 200), però Mundó (1995: 592) va deixar clar que aquesta inversió dels components respon a una lectura equivocada de la nota inicial del manuscrit embrutada amb líquid reactiu.

11. Vegeu-ne la moderna edició ALTURO *et al.* 2003.

scriptor des de l'any 979 al 1002 i com a *exarator*, del 1002 al 1016. Però això no és exactament així.

En realitat presenta dos models d'identificació, que realment no sembla que es puguin reduir a una diferenciació temporal. El primer:

Bonushomo, levita et [scriptor / exarator]

El segon:

Bonushomo, levita, qui et iudex

I també en algun cas una forma barrejada:

Bonushomo levita, scriptor et iudex

com en el següent document:

1000 orig. DipOsona 1849, p. 1313: Bonushomo levita, scriptor et iudex SSS.

Podria ser significatiu un altre document de l'any 1000, on es deixa constància que el comte Ramon Borrell ven unes terres i unes vinyes d'uns jueus morts en l'assalt de Barcelona. En aquest document apareix com a escrivà *Bonushomo*. Però també hi és present el jutge Ervigi Marc, cosa que fa pensar també en algun tipus de relació entre els dos personatges, que podria tenir la seva traducció en la manera coincident d'intitular-se: *qui et iudex*.

1000 orig. AComtalPerg. I 46, p. 320: Sig+num Guilmundus. S+ Sesenandus. Sig+num Eldefredus, qui conscius sum de Mosse. S+ Ervigius presbiter, cognomento Marcho, qui et iudex. S+ Geriberto.*

(*Crismó*) Bonushomo levita, exarator, qum lidteras in quinto verso superpositas et (*senyal*) cum rasuras et superposiciones in verso V et XV, sub die et anno prefixo.

I encara en un document de 1020, apareixen també Bonsom i Ponç Bofill, el fill d'Ervigi Marc, de manera que la relació de Bonushomo tant seria amb el pare com amb el fill:

1020 orig. DACCBBarcelona 322, p. 689: *Bonushomo levita, qui et iudex, sss*. *Scubiliarius sacer sss*. *S+ Miro levita*. *Amalricus presbiter sss*. *S+ Durandus presbiter sss*. *Yocefredus presbiter sss*. *S+ Bardina levita sss*. *S+ Adalbertus levita*. *S+ Pontius, cognomento Bonusfilius, clericus et iudex*...

S+ Poncius, cognomento Bonusfilius, clericus et iudex, qui hec scripsi et sss

La realitat és que no podem establir una ordenació de la seva forma d'intitular-se, ja que les diferents fórmules apareixen alternades de forma aleatòria, ara signa com a *iudex*, ara signa com a *scriptor* (*scripsi*, *scripsit*), ara signa com a *exarator*. I no hi ha dubtes, per la peculiaritat de la seva manera de signar, que el qui ho fa com a *exarator* és el mateix que el qui ho fa com a *scriptor*. Ara bé, podem establir que hi ha algunes preferències pel que fa a la forma de presentar-se; per exemple, fins a l'any 999, al Cartulari de Sant Cugat no apareix mai com a *exarator* sinó com a *scriptor* (amb les variants *scripsi* o *scripsit*) i també com a

iudex.¹² En canvi, a partir de l'any 1002, és del tot habitual que signi com a *exarator*.¹³ No estam en condicions d'afirmar-ho de forma rotunda, però això podria tenir a veure amb un ús restringit del terme *exarator*, que faria inadequada la seva utilització en segons quins àmbits.

Sense que sigui una característica exclusivament seva, no podem deixar d'indicar la seva èria filològica que es tradueix en una gran voluntat d'exactitud. Així, per exemple, en el document 998 CSCugat I 331, p. 281, per evitar malentesos assenyala que el document l'ha redactat amb dues plomes diferents i amb dues tintes diferents, a part d'alguna correcció d'un error que se li havia esmunyit:

XP BONUSHOMO, levita, scripsi et ss. cum duas pinnas et duas tintas, octo versos scripsi cum una penna et una tincta, et alios scripsi cum alia tincta et alia pinna, rasi et emendavi ubi dicit "de meridie in terminio de predicto Castulo Vetulo", sub die et anno prefixo.

Arribats en aquest punt, sembla el moment de fer un tomb en la nostra recerca i estendre el cercle variant el punt de referència. Fins ara ens hem mogut un poc a batzegades. De primer, hem seguit la línia de les relacions consanguínies –les que partien d'Ervigi Marc– i després hem estès la recerca a les formes de dir-se: *cognomento* o *qui et iudex*, cosa que ens ha conduït fins a *Bellushomo* i *Bonushomo*. Però de l'anàlisi de les fórmules d'intitulació de *Bellushomo* i *Bonushomo* apareix destacat per la seva reiteració i singularitat un apel·latiu, el de *exarator*, que s'hauria de complementar amb la utilització de les formes del verb corresponent: *exaravi* i *exaravit*. Una recerca feta per sobre ens indica que és un terme molt lligat al usos dels escriptors de la catedral i del comtat de Barcelona (cf. principalment DACCBBarcelona i AComtalPerg), i la seva àrea d'influència directa, per exemple, el monestir de Sant Cugat (CSCugat). Rarament usat fora del bisbat i comtat de Barcelona, quan apareix en altres territoris, encara que no massa llunyans, com per exemple a Vic, els escriptors que l'utilitzen procedeixen de Barcelona. En el cas de territoris més llunyans, com pot ser per exemple Urgell, en l'abundantíssima documentació recopilada a *Urgellia*, no apareix cap exemple de *exarator*,¹⁴ i només dos de *exaravi*.¹⁵ Això ens ha induït a pensar que

12. I això que són molts els documents en què intervingué entre els anys 987 i 999: CSCugat I 193, 206, 208, 216, 217, 218, 220, 222, 223, 225, 230, 232, 233, 234, 237, 238, 240, 244, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 254, 255, 263, 266, 267, 269, 270, 272, 277, 278, 282, 295, 296, 297, 317, 325, 331, 333, 343 i 352.

13. CSCugat II 375, 425, 428, 430, 431, 436, 449 i 452. No cal oblidar la circumstància que es tracta sempre de documents corresponents a un cartulari.

14. Potser encara podríem espigolar un exemple si corregim en *exarator* la forma *exanitor* que presenta un document d'Urgell (1002 Baraut, *DocUrgell* 278, *Urgellia* 3, p. 109): Bonushomo levita hec exanitor et iudex, qui has condiciones fideliter recepi et SSS. (*ruse*) die et anno prefixo). Però com és obvi, ens movem dins les pautes generals d'aparició que hem establert, el redactor és el nostre Bonsom.

15. Els exemples que hem trobat (1072 orig. Baraut, *DocUrgell* 846, *Urgellia* 6, p. 205): Bernardus levita qui hanc donacionis vel evacuacionis scripturam exaravi sub (*s. man.*) die et anno iam meminitis,

aquest terme és una marca clara de pertinença, que ens podria servir com a guia per a detectar els copistes pertanyents a aquest cercle barceloní. Seguint, doncs, aquests indicis, hem detectat una sèrie d'escriptors que amb total seguretat en formaven part. Però abans de fer-ne un estudi de tots ells, potser sigui bo que ens aturem en una qüestió prèvia. Resulta estrany que els dos primers personatges de què ens hem ocupat no utilitzin el terme en cap de les seves variants. Però mirant-ho amb més deteniment resulta que això només és cert en el cas de Ponç Bonfill,¹⁶ ja que Ervigí sí que usa, encara que només sigui una vegada, la forma *exaravit*:

992 DCBarcelona I 222, p. 440: Eruigius presbiter, cognomento Marchio, qui et iudex, has quigamas dotis exaravit.

Certament no és l'exemple més antic que coneixem, però sí que el podríem incloure entre els de la primera etapa.¹⁷ Per tant, Ervigí tampoc no és aliè a l'ús del terme. Feta aquesta digressió, podem centrar-nos ara ja directament en els autors que empenen el terme *exarator* per referir-se a la seva tasca. Els dividirem en dos grups, els que empenen el substantiu (combinat o no amb les formes verbals corresponents) i els que empenen només les formes verbals. Ens referirem només de manera complementària a l'ús de formes nominals, cas de *exaratio*, o verbals, cas de *exaratum est*, *exarata sunt*, etc., ja que el substantiu està molt poc testimoniats i les formes verbals, en estar en passiva, expressen un cert allunyament respecte al redactor.

i 1097 orig. Bach, *ACSolsona* 376, p. 248: Sig+num Arnallus Raimundi, qui hanc cartam donationis rogavi scribere et adhuc adiunxi voluntarius ad hoc donum, de hoc quod superius dixi ex mea decima, ut omnes ad quoscumque relinquo honorem meum, fideliter decimam, quam superius dixi, omni tempore ad iam dictam Sanctam Mariam donent, quemadmodum exaravi superius) estan massa desplaçats cronològicament perquè puguem tenir-los en compte. A més, en el cas del doc. del 1072 el text que hem recollit no figura en el document sinó en una còpia, i l'exemple de 1097 ja reflecteix un estil molt allunyat dels nostres escriptors. En aquesta documentació d'Urgell hi ha també alguns pocs exemples de les diferents formes participials (*exarata*, *exaratum*, etc.) que no interessa tampoc prendre en consideració aquí. Cal tenir en compte que *exarator* no és un terme clàssic (no està registrat en el *Thesaurus Linguae Latinae*), però sí que són clàssics i s'usen amb el mateix significat "escriure", les formes del verb *exaro* (així, Cic. *Att* 12, 1, 1 o *Ov. Pont.* 3, 2, 90). Amb tot, ha de ser a través del seu ús en el llatí tardà i cristià (per ex. MACR. *Sat.* 2, 4, 31, HIER. *epist.* 65, 7, 2, EVG. TOLET. *carm.* 39, 1) que arriba als nostres escriptors. D'altra banda, tant el substantiu com el verb apareixen usats esporàdicament en documents d'Astúries i Lleó (cf. LELMAL s.vv. *exarator* i *exaro*). En canvi, a la documentació gallega (cf. CODOLGA) no apareixen testimoniats exemples del substantiu, però sí del verb; una trentena d'exemples, repartits entre Braga, Coimbra, Celanova, Santiago i Sobrado, que es complementen amb els escassos testimonis procedents de Lleó, Astorga i Oviedo. Cal destacar l'existència d'exemples en plural (*exaravimus*) del tot inexistents en els documents catalans. Així mateix, en l'àmbit navarrès (MARTÍNEZ DÍEZ 2007: 59) es registren dos exemples de *exarator* i un de *exaravit*, tots de l'any 1011 i associats a un escriptor anomenat *Fortunius*. Però tots tres documents han resultat ser falsos.

16. I en el seu cas hauríem de considerar determinant la seva insistència en citar el seu estatus de jutge.

17. No és totalment exacta l'observació de Mundó (2003: 114) «una altra novetat, en la qual segueixen l'exemple començat per Bonsom, és la d'anomenar-se *exarator* en comptes de *scriptor*». Potser sigui veritat que la difusió del terme *exarator* es produeixi a imitació de Bonsom, però en cap cas ell no fou qui començà el joc.

2. Escrivents que usen l'apel·latiu exarator

Aimenirus (1023 DACCB Barcelona 367, p. 748: S+ Aimenirus, presbiter, exarator, cum litteras rasas vel emendatas in linea III ubi diem per mea comparatione, sss die et anno prefixo). Podria ser el mateix Ermemirus esmentat més endavant, però no resulta possible afirmar-ho amb rotunditat, ja que no conservam el document original, sinó que el text s'ha transmès a través dels *Libri Antiquitatum* (I, 237), i aquí la lectura *Aimenirus* és indubtable.

Ardenchus (1077 DACCB Barcelona 1320, p. 2055: et ad Ardenchus exarator, uncias II). Com es pot deduir per l'exemple, el text apareix en el cos del document, el qual també està signat com a redactor per un *Ardenchus levite qui hoc scripsit*. És versemblant que siguin una mateixa persona, cosa que una vegada més resulta difícil de comprovar ja que tampoc conservam l'original del document. D'altra banda són força nombrosos els exemples en què apareix aquest *Ardenchus levite qui hoc scripsit*, per bé que estan força allunyats de l'època en què es concentra l'ús del terme *exarator*.¹⁸

Entre els escriptors que s'atorguen l'apel·latiu, trobam en un lloc destacat el cas de *Argemirus*. Tot i que a les subscripcions apareix des de l'any 1005 (DACCB Barcelona 54, 55, 72) un *Argemirus levita* en documents redactats pel propi Bonsom, no és sinó a partir del 1009 (DACCB Barcelona 130) que el trobam ja com a redactor.¹⁹ La seva activitat s'estén al llarg d'11 anys, entre 1009

18. 1071 orig. DACCB Barcelona 1205, 1072 DACCB Barcelona 1216, 1218; 1075 DACCB Barcelona 1274 orig., 1275, 1287; 1075 orig. AComtalPerg. III 876; 1076 DACCB Barcelona 1298, 1299, 1303, 1304 orig.; 1077 DACCB Barcelona 1320, 1078 DACCB Barcelona 1328, 1332 orig., 1333 orig., 1336; 1079 DACCB Barcelona 1344, 1348, 1351 orig.; 1079 orig. AComtalPerg. (cont.) 95; 1080 DACCB Barcelona 1359, 1366 orig., 1369; 1082 DACCB Barcelona 1411; 1083 orig. Alturo, *Pollinà* 56 i 1087 orig. Dip Cardona 80. Podem assenyalar com a nota complementària que es tracta d'un redactor diferent del qui signa com a *Ardenchus clericus*: 1071 orig. DACCB Barcelona 1205 i 1072 DACCB Barcelona 1217.

19. *Argemirus sacer exaravi* és la marca característica en els docs. 1009 DACCB Barcelona 130, 1010 orig. DACCB Barcelona 142, 1010 DACCB Barcelona 144 (tot i que deturpat en *Largemirus*); 1011 DACCB Barcelona 157, 158; 1011 orig. DACCB Barcelona 159 i 1011 orig. DACCB Barcelona 163; i també 1011 CSCugat II 435. En canvi, a partir de l'any 1012 ja podem trobar una variació, el substantiu s'imposa: *Argemirus sacer, exarator* (1012 orig. DACCB Barcelona 178, 1013 orig. DACCB Barcelona 207, 1014 orig. DACCB Barcelona 223, 1015 DACCB Barcelona 231, 233, 234, 1015 orig. DACCB Barcelona 236, 1015 orig. DACCB Barcelona 237; 1016 orig. DACCB Barcelona 261, 1017 DACCB Barcelona 268, 1018 orig. DACCB Barcelona 295, 1018 DACCB Barcelona 304, 1019 DACCB Barcelona 306, 1019 orig. DACCB Barcelona 307 i 1019 orig. DACCB Barcelona 310). Amb petits canvis a la intitulació a 1016 orig. DACCB Barcelona 256, p. 605: *Argemirus sacer, qui rogavi exaravi*. D'altra banda, pel que fa a les altres formes d'apel·lació, encara que cal anar molt en compte atesa la possibilitat que amb el temps es produeixi un canvi d'escriptura, podem considerar que no hi ha correspondència amb l'escrivà que apareix citat a AComtalPerg. com *Argemirus presbiter, qui ista carta donacione scripsit* (1002 orig. AComtalPerg. I 62, p. 336), i sí, en canvi, amb els qui usen les fórmules *Argemirus levita scripsi* (1007 orig. AComtalPerg. I 88, p. 366) i *Argemirus, sacer, qui hec scripsi* (1009 orig. AComtalPerg. I 97, p. 378). També a partir de l'any 1009 ja trobam en aquest diplomatarí la fórmula usual: *Argemirus, sacer, exarator* (1009 orig. AComtalPerg.

i 1019, i depassa el territori del comtat i bisbat de Barcelona; així, l'any 1015 el trobam com a escrivà d'un document redactat a Vic d'una donació feta pel bisbe Borrell de Vic i els seus canonges (1015 orig. Junyent-Ordeig, *DipVic* 754).²⁰ En altres dos documents (1009 origs. Junyent-Ordeig, *DipVic* 710 i 713), la seva presència seria més fàcil d'explicar ja que, tot i que els documents procedeixen de l'Arxiu Episcopal de Vic, es tracta d'una venda i d'un empenyora-ment de terrenys ubicats a Barcelona. Així mateix, cal identificar també amb el nostre personatge l'*Ergemirus* que apareix documentat a la Mensa Episcopal de Barcelona (1011 MEBarcelona 6, p. 37: S+Ergemirus(*sic*), sacerdos, exaravi sub die et anno prefixo).²¹

La seva forma d'intitulació usual és:

Argemirus sacer [exaravi / exarator]

i la seva activitat quadra perfectament pel que fa a la cronologia i la ubicació amb els altres membres de la família.

Arnallus Lahos (1014 orig. DACCBarcelona 217, p. 538: Arnallus Lahos, exarator, qui et iudex, et sss sub die et anno quod supra). Anscari M. Mundó (MUNDÓ 2003: 113) considera, creiem que amb encert, que *Lahos* és l'hel·lenització culta de *laicus*, cosa que li serveix per reafirmar el caràcter mixt de l'escola de Barcelona. Cal dir, com a informació complementària, que aquest *Arnallus Lahos* usa en aquest mateix document fins a tres vegades formes del substantiu *exaratio*.

I 96, 1012 orig. AComtalPerg. I 102, 1015 orig. AComtalPerg. I 115, 1018 orig. AComtalPerg. I 129 i 1018 orig. AComtalPerg. I 131; a aquests exemples caldria afegir-hi dos documents: 1017 origs. AComtalPerg. I 122 i 126, d'acord amb el que s'indica a la nota 23). En qualsevol cas, el que sembla evident és que el que marca més clarament la identificació és la utilització de les formes nominals o verbals relacionades amb el verb *exaro*; així, tot i una clara evolució de la manera de signar, és evident la coincidència de la lletra del document 1011 orig. DACCBarcelona 159 (que usa la fórmula *Argemirus sacer exaravi*) i la del document 1019 orig. DACCBarcelona 310 (que usa la fórmula *Argemirus, presbiter, exarator*).

20. Apareixen com a signants destacats en aquest document: Guitardus levita, qui et sacris-crinii, SSS.* ... Wifredus levita, qui et kapud scole, SSS.* Guibertus grammaticus SSS.* Hichilane sacerdos SSS.* Bonushomo levita, qui et iudex, SSS.* Wifredus levita, qui et iudex, sub SSS.*

21. Tot i que l'edició del text de la *Mensa* està prou feta malbé, cal corregir per *Argemirus* per coincidència de fórmula amb 1011 DACCBarcelona 157, p. 459: Et insuper cuius iugiter in primis iram Dei Omnipotentis incurrat, et de Sancti Michaelis archangeli maledictionem accipiat, et ab episcopo Sede Sancte Crucis cum eiusdem cannonicis maledictus et excommunicatus fiat, et ad liminibus Sancta Dei Ecclesia et ad sancta comunione extraneus fiat, et cum Iudas Scarioth, qui Dominum tradidit, participationem habeat. Exinde tamen componat hec omnia predicta, prout Sancti Patres sanxerunt, in quadruplum ad supra taxata Canonica. Et in antea ista donacio firma, stabilis permaneat omnique tempore. Cf. també 1011 DACCBarcelona 158 i 159. 1011 MEBarcelona 6, p. 37: et insuper cuius vigiter. In primis irandim omnipotentis incurrat et de sancti Michahelis archangeli maledictionem accipiat, et ab episcopo, sede sancte Crucis, cum eiusdem cannonicis maledictus et excommunicatus fiat. Et ad liminibus Sancta Dei ecclesia et ad sancta comunione extraneus fiat. Et cum Iudas Scariote qui dominum tradidit participacionem habeat. Exinde tamen componat hec omnia predicta prout Sancti Patres sanxerunt inquaduplum ad supra taxata canonica et in antea ista donacio, firma stabilis per maneat omnique tempore.

Arnallus levita (1013 DACCB Barcelona 197, p. 514: Arnallus levita, exarator, sss sub die et anno prefixo). Hauria de ser diferent de l'anterior, però sense possibilitats de comprovació. D'altra banda, aquest *Arnallus levita* sí que es podria correspondre amb el redactor d'un document molt proper en el temps en el qual s'empra la forma substantiva *exaratio*: 1015 DACCB Barcelona 241, p. 414: Quod vos, sicut superius noticie exaratio dicit, habebatis venditum supra meminuto Segofredo et non potuistis illi legaliter auctorizare atque defendere.

Bellushomo, de qui ja hem parlat abans. Vegeu pàgs. 45-46.

Bernardus (1077 orig. Junyent-Ordeig, *DipVic* 1392, p. 687: Bernardus sacerdos exarator in die et SSS. anno prefixo). Tot i que és molt versemblant que sigui el mateix personatge que apareix citat a dues actes de consagració (1079 Ordeig, *Dotalies* 238, p. 241: Bernardus sacerdos, scriptor et exarator, qui haec scripsit sub die +; 1079 Ordeig, *Dotalies* 239, p. 243: Bernardus sacerdos, scriptor et exarator, qui hec scripsi et sub die + et anno quo supra), en haver-nos arribat aquestes dues a través de còpies no podem verificar la identificació amb la signatura. El mateix problema persisteix i agreujat en el cas de 1080 DACCB Barcelona 1361, p. 2118 (et fuit exarator prefati testamenti Bernardus presbiter) ja que es tracta d'una publicació sacramental on ja no apareix la signatura original i que a més a més ha estat transmesa també en una còpia.

Segurament és el mateix escriptor que apareix com a redactor a 1076 DACCB Barcelona 1306, p. 2032: Bernardus sacerdos scripsi et exaravi cum litteras super positas in linea II ubi dicit «domibus sacrariis ecclesiam Sancti Vincencii», et sub sss in prefato anno vel die; però una vegada més sense possibilitats de comprovació.²²

Bonefilius Lahos. Comparteix la qualificació de *lahos* amb l'*Arnallus Lahos* citat anteriorment. Apareix com a redactor en quatre documents (1011 orig. DACCB Barcelona 155, p. 457: S+ Bonefilius Lahos exarator et sss cum litteras rasas et fusas sub die et anno prefixo; 1013 orig. AComtalPerg. I 108, p. 395: S+ Bonefilius Lahos exarator et (*senyal*) sub die et anno prefixo; 1013 DACCB Barcelona 1691, p. 2617: S+ Bonefilius Lahos, exarator, et sss cum super posito versiculo ubi dicit «atque suffraganea vestra ecclesia», sub die et anno prefixo; 1013 CSCugat II 450, p. 97: S+m Bonefilius Lahos, exarator, et ss. cum vel amplius superpositus, sub die et anno prefixo), en el primer dels quals coincideix amb *Arnallus Lahos*, que signa com a testimoni; i en l'últim amb un *Guisandus Lahos*, que signa també com a testimoni.

Bonushomo, de qui ja hem parlat abans. Vegeu pàgs. 46-48.

Emenirus. Testimoniat només una vegada (1020 orig. DACCB Barcelona 329, p. 699: S+ Emenirus presbiter, exarator, cum litteras vel emendatas in linea III

22. Respecte al *Bernardus levita qui... exaravi* que apareix a un document d'Urgell de l'any 1072, vegeu el que s'ha dit a la nota 15. D'altra banda, no estam en condicions ara mateix de treure l'entrellat dels centenars i centenars d'exemples en què surt un *Bernardus* (*sacer*; *sacerdos*, *subdiaconus*, *levita* o *presbiter*) *scriptor* / *scripsi* / *scripsit*, ja que això depassa, i en molt, el nostre objectiu primari.

ubi dicit «ipso castro», sss die et anno prefixo). Encara que el pergami està força esvaït i borrat en els lloc que més interessin, no és en absolut aventurat suposar que es tracta del *Ermemirus* al qual ens referim a continuació.

Una altre escrivà que entra dins dels paràmetres en què ens estam movent és *Ermemirus*. És un personatge de trajectòria llarga ja que el trobam documentat amb la seva intitulació pròpia de:

Ermemirus presbiter exarator

a partir de l'any 993 (**993** orig. DCBarcelona I 245, p. 468: S+ Ermemirus presbiter exarator, qui hoc scripsit die et anno quo supra.) fins a l'any 1040 (**1040** orig. DACCBarcelona 590, p. 1028: S+ Ermemirus presbiter, exarator, cum litteras rasas vel emendatas in linea X ubi dicit “aut successores”, sss die et anno prefixo). Intervé en moltíssims documents de l'entorn de la catedral i del comtat de Barcelona,²³ i fins i tot es podria estendre la seva etapa si consideràssim que és el mateix personatge que signa com a *Ermemirus presbiter / sacer qui... scripsi(t)* i que trobam testimoniat des del 976 fins al 1043, amb algunes aparicions intercalades amb aquelles altres en què signa com a *exarator*. Ara bé, la realitat dels fets s'imposa, de manera que cal anar amb molta prudència a l'hora de considerar que tots els Ermemirs són una mateixa persona; de fet, són uns quants els redactors que s'anomenen d'aquesta forma: en primer lloc tenim el qui respon a la caracterització de *presbiter i exarator*, i que és el que ens interessa aquí. Amb aquest s'ha d'identificar un Ermemir caracteritzat també com a *presbiter*, però ara acompanyat del perfet del verb *scribo* (*Ermemirus presbiter scripsit*).²⁴ En canvi, és un escriptent diferent l'Ermemir que o bé usa la intitulació anterior o bé la de *Ermemirus presbiter qui hec scripsit*.²⁵ I també és diferent dels anteriors l'*Ermemirus* que apareix qualificat com a *sacer*.²⁶ I finalment, encara hem de considerar escrivans diferents (entre ells mateixos i respecte als anteriors) els quatre Ermemirs que apareixen citats al segle IX en el *Diplomatari de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona*.²⁷ També en el seu cas podríem pensar en una primera

23. Del 1018 al 1039 en AComtalPerg. I 122, 126, 134, 146, 166, i 193; i II 231, 232, 239, 252 i 272, i del 1012 al 1040 en DACCBarcelona 193 orig., 271 orig., 286, 336, 366 orig., 389, 398, 403, 428 orig., 431 orig., 443 orig., 445 orig., 479 orig., 481 orig., 493 orig., 516, 532 orig., 570 orig., 579, 580 orig. i 590 orig. També el trobam redactant dues compravendes a Vic: **1015** orig. Junyent-Ordeig, *DipVic* 755 i **1020** orig. Junyent-Ordeig, *DipVic* 807. Cal tenir en compte que dos pergamins de l'Arxiu Comtal (**1017** orig. AComtalPerg. I 122 i 126) apareixen erròniament atribuïts a *Ermemirus*, quan en realitat el nom del redactor és *Argemirus*.

24. **1006** orig. AComtalPerg. I 83 i **1007** orig. AComtalPerg. I 90.

25. **1029** orig. AComtal Perg. I 200, **1035** orig. AComtal Perg. I 241; **1021** orig. DACCBarcelona 334, **1028** orig. DACCBarcelona 408, **1029** orig. DACCBarcelona 434, i **1032** orig. DACCBarcelona 484. I encara aquest Ermemir és diferent d'un altre o uns altres que usen les mateixes formes d'intitulació: **1002** orig. DACCBarcelona 28 i **1005** orig. DACCBarcelona 51.

26. **1021** orig. DACCBarcelona 336.

27. **976** orig. DCBarcelona I 118, p. 319: Ermemirus presbiter, qui hec scripsit et SSS die et (A)anno quod supra*; **984** orig. DCBarcelona I 150, p. 353: * Ø Ermemirus sacer *, qui ista donacione scripsi et Ø die et anno quod supra (un segon exemple amb la qualificació de *sacer*, en no

etapa en què el terme *exarator* no es considera prou adequat per representar una categoria superior al de simple *scriptor*. Reiterem una vegada més que ens referim exclusivament a les aparicions en què el personatge intervé com a redactor, ja que aquestes són les que ens interessin des del punt de vista lingüístic, i exclouem, per tant, aquelles altres en què Ermemir apareix com a simple testimoni. Amb tot, no podem deixar d'assenyalar que les llistes de signants de vegades resulten esclaridores, atès que en alguna ocasió ens poden permetre individualitzar i destriar personatges diferents. Així, hom podria pensar a priori que l'*Ermemirus presbiter*, *exarator* fos el mateix individu que apareix ací i allà com *Ermemirus levita et sacriscrinii*, però l'aparició conjunta en un mateix document (1032 orig. DACCBarcelona 481) ens obliga a excloure aquesta possibilitat; en el ben entès que això no treu que un personatge pugui aparèixer dues vegades en l'escatocol d'un document, una com a firmant o testimoni i una altra com a redactor, sense que això vulgui dir que són personatges diferents.

Gislibertus. En tenim un únic testimoni cert, relacionat amb el monestir de Sant Cugat, (1082 orig. CPoblación I 37, p. 65: *Gislibertus, monachus et sacer, exarator huius carte, die et anno prefixo*), al qual se n'hi podria afegir una altre, encara que sense possibilitats de comprovació directa pels motius habituals, tot i la proximitat cronològica (1080 CSCugat II 702, p. 365: *Gislibertus, sacer et monachus, qui ista carta rogatus scripsit, sub ss. die et anno prefixo*). Els dos exemples figuren entre els representants més tardans del fenomen.

Gontarius. Només tenim un cas en què apareix qualificat com a *exarator* (1019 CSCugat II 474, p. 123: *XP GONTARIUS, presbiter, exarator, et ss. cum litteras raras et emendatas in verso II.º ubi dicit «est hec omnia», et litteras superpositas ubi dicit «vicecomes», et die et anno prefixo*); en partir d'un exemple tret d'un cartulari no és possible pronunciar-se sobre altres casos en què apareix un *Gontarius presbiter*. D'altra banda, un exemple que tenim d'un *Gontarius presbiter qui... scripsit* (948 orig. DipOsona 632) presenta una separació temporal massa gran perquè el puguem considerar.

Guilelmus. Tot i que amb la caracterització de *sacer et exarator* tenim tres exemples que presenten força sincronia (1025 CSCugat II 498, p. 151: *XP Guilelmus, sacer et exarator, qui hec scripsit et ss.*; 1033 orig. Alturo, *Sta. Anna* 37, p. 42: *[Crismó] Guilelmus, sacer et exarator, qui hec scripsit et ss. cum literas rasi [...] quod supra*; 1033 DACCBarcelona 496, p. 911: *Guilelmus sacer et exarator, qui hoc scripsit et sss.*), cosa que fa que no puguem dubtar de la identificació del personatge, una vegada més la singularitat que només l'exemple de Santa Anna es conservi en un pergamí original ens impedeix constatar la possible identificació amb el *Guilelmus levita et exarator* registrat en el Cartulari de Sant Cugat

ser original no pot ser contrastat: 997 DCBarcelona I 306); 997 orig. DCBarcelona I 313, p. 547: *S+num Ermemirus presbiter scripsi[t] cum literas fusas Ø*. I encara hi ha un quart exemple, en què el nom no va acompanyat de cap indicació de càrrec: 964 orig. DCBarcelona I 73, p. 269: *Ø Ermemirus, qui hanc uindicione scripsit et Ø die et anno quod supra*.

(1021 CSCugat II 483, p. 131: XP Guilielmus, levita et exarator, qui hec scripsit et ss. cum literas superpositas et fusas die et anni prefixo). En la mateixa línia, l'exemple amb fórmula alternativa que trobam a la catedral de Barcelona (1009 DACCBarcelona 131, p. 428: S+ Guilelmus sacer, qui rogatus exaravit cum literas super positas in verso I et cum die et anno quo supra) tampoc no pot ser contrastat.

Iohannis presbiter, al qual ja ens referim en parlar del seu homònim *Iohannes levita*, a la relació dels que només empen formes verbals. En tenim un únic testimoni: 1062 orig. AComtalPerg. II 579, p. 1041: (*Crismó*) Iohannis presbiter, exarator die et anno (*senyal*) quod supra.

Mironi levita exarator. L'únic exemple registrat (1039 DACCBarcelona 576, p. 1011: S+ Mironi levite, exarator, sub die et anno quod supra) ens ha arribat a través dels *Libri Antiquitatum*, de manera que no podem anar molt més enllà a l'hora d'intentar estendre el seu àmbit d'actuació en l'àmplia nòmina d'escriptors que duen aquest nom (*Miro*, *Mironus*, *Mironis*).

Poncii. La distància cronològica ens obliga a diferenciar aquest *Poncius* (*levita* i *exarator*) que només tenim testimoni com a tal en el cos del text d'un únic document (1064 DACCBarcelona 1059, p. 1669: Nos testes Vivano Guilelmo et Poncii levite exarator iuramus primum per Deum trinum et unum et super altare consecratum in honore Sancti Thome apostoli) de Ponç Bonfill Marc, de qui hem parlat abans. D'altra banda, la separació cronològica i la transmissió del document a través dels *Libri Antiquitatum* ens impedeix de poder-lo relacionar fefaentment amb altres *Poncius* i molt especialment amb el personatge que a partir de 1017 apareix amb el càrrec de *caput scholae* (1017 orig. DACCBarcelona 278, p. 634: Poncii capitis scole).

Probinus. Atès que tant l'original com una primera còpia es van perdre, és molt poc el que podem afegir sobre aquest redactor, intítulat també com a jutge, que intervé únicament en la venda d'un alou situat al comtat d'Osona, per bé que el fet que el venedor sigui el comte Borrell II de Barcelona el lliga clarament amb aquest comtat (972 DipOsona 1122, p. 814: Probinus licet indignus levita exarator et iudex scripsit et subscripsit die et anno quo supra).²⁸

Raimundus Johan. No tenim cap altre testimoni d'aquest escriptor que intervé, una altra vegada el mateix context, en una venda en què participa el comte Ramon Berenguer I de Barcelona (1062 orig. LFeud. I 194, p. 206: Raimundus Johan, presbiter exarator, die et anno quod supra). Però, curiosament, una altra edició d'aquest mateix document (1062 orig. AComtalPerg. II 579, p. 1041) presenta una discordança en la signatura que atribueix al *Iohannis presbiter*, al qual ens hem referit abans: (*Crismó*) Iohannis presbiter, exarator die et anno (*senyal*) quod supra. Per tant, un dels dos és un escriptor fantasma. Creiem que la bona lectura

28. Cf. així mateix el que s'ha dit abans (pàg. 41) sobre la curiosa forma de datació del document.

és la que dóna *Iohannis*, ja que el nom inicial, *Raimundus*, prové del desenvolupament d'una suposada *R* inclosa en el crismó.

Sanla. Intitulat com a *presbiter* i *exarator*, potser el tret més peculiar del personatge sigui que, cosa estranya, intervé en un document d'esponsalícis, sense participació comtal (**1018** DACCBarcelona 302, p. 664: S+ Sanlane presbiter, exarator, die sss et anno quod supra). Com ens sol passar, tampoc aquí podem identificar aquest escriptent amb els dos redactors homònims (**1031** orig. DACCBarcelona 459, p. 862: Sanlane presbiter scripsit die et anno quod supra; **1027** CSCugat II 504, p. 157: S+m Sanlane, presbiter, qui hec scripsit cum litteras superpositas in verso VI.º die et anno quod supra), ja que dels tres documents només n'hi ha un que sigui original.

Senderedus. També en un únic document figura catalogat com a copista el monjo *Senderedus* (**1036** CSCugat II 542, p. 664: XP Senderedus, monachus, qui hanc scedulam donationis exarator fuit sub die et anno prefixo). No tenim tampoc manera de demostrar si és el mateix escriptent (o escriptents) que signa com *Senderedus* [*levita* / *monachus* / *presbiter* / *sacer*].

Seniofredus. L'únic document en què apareix aquest personatge ens el presenta com a testimoni i de professió copista (**1065** DACCBarcelona 1081, p. 1703: Sss Seniofredus, exarator et testis). El fet de signar com a copista i que el document ens hagi arribat a través d'un còpia no permet estendre el camp d'actuació del personatge. D'altra banda, la diferència cronològica dificulta les possibilitats de relacionar-lo amb el *Seniofredus* que intervé en un document datat el 1014 (**1014** orig. DACCBarcelona 217, p. 538: *SSS Seniofredus*, qui ista exaratione feci et firmavi et firmare rogavi). D'altra banda, la identificació entre els dos personatges resulta així mateix impossible atès que el *Seniofredus* del document de 1014 és en realitat l'actor de la donació, de manera que l'ús del terme *exaratio* no se li pot atribuir a ell, sinó al redactor del document: *Arnallus Lahos*.

3. *Escriptents que empen formes del verb exaro*

Hi ha una sèrie d'escrivans que si bé no apareixen qualificats com a *exaratores*, es refereixen a la seva activitat fent servir les formes verbals *exaravi* o *exaravit*.²⁹ Això suposa una extensió del camp que tractam aquí de forma separada, ja que en els casos anteriors hem tractat les formes verbals com a alternatives a l'ús de les formes substantives. D'altra banda, es tracta de veure si es confirmen aquí els paràmetres detectats en el cas de l'ús dels substantius, especialment el lligam amb el bisbat i comtat de Barcelona.

Adroarius. Intitulat com a *sacer* i acompanyat del verb *exaravi*, en tenim d'ell quatre exemples, dos de començament de segle XI (**1018** orig. DACCBar-

29. Cal tenir en compte com sempre les oscil·lacions que presenten les edicions entre *u* i *v*.

celona 296, p. 654: S+ Adroario sacer exaravi et sub die et ano prefixo ssss; **1018** orig. DACCBarcelona 303, p. 665: S+ [Ad]roario sacer exaravi et sub sss die et ano prefixo sss) i altres dos de mitjan segle (**1043** orig. DACCBarcelona 646, p. 1099: S+ Adroario sacer exaravi et sub die et anno prefixorum sss.; **1053** orig. DACCBarcelona 828, p. 1338: S+ Adroario sacer exaravi et sub die et anno prefixo sss.). En tots els casos es tracta de donacions amb escassa rellevància dels actors i sempre referents a béns situats en l'àmbit geogràfic de Barcelona. Tot i la distància cronològica, atesa la similitud de lletra i descomptant l'evolució que aquesta hagi pogut patir amb el temps, es pot considerar que l'autor és el mateix. En canvi, també de la confrontació de les signatures podem deduir que no és el mateix escriptor que signa com *Adroarius presbiter scripsit* (**1001** orig. DACCBarcelona 3, p. 276: S+ Adroarius presbiter scripsit et sub ss die et anno quod supra.)³⁰ o *Adroarius presbiter qui hoc scripsit* (**995** orig. AComtalPerg. I 15, p. 288: [*Senyal*] Adroarius presbiter, qui hoc scripsit die et sss anno quod supra).³¹

Benedictus 1 (presbiter). Es tracta del testimoni més antic que hem pogut registrar fins ara (**904** Ordeig, *Dotalies* 28, p. 81: Sig+num Benedictus presbiter, qui hanc donationem exaravit die et anno quod supra). És l'acta de la consagració de l'església de Sant Esteve de Parets per part del bisbe Teodoric de Barcelona; és a dir, que seguim en la zona d'influència de Barcelona.

Benedictus 2 (sacer et monachus). Òbviament diferent del anterior atès el tall cronològic tenim un segon *Benedictus* testimoni amb un únic exemple: **1051** orig. Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 357, p. 1117: Benedictus sacer et monachus qui hoc exaravi SSS. die et anno quo supra. Nogensmenys, Puig i Ustrell assenyala a la introducció que són obra del mateix escriptor els docs. 323, 333, 335, 345, 347 i 350; en el ben entès que aquests documents no contenen el terme *exaravi*, sinó *scripsi*.³²

Ervigius presbiter, al qual ja ens hem referit abans. Vegeu pàgs. 40-42.

Gondeballus. Tenim registrat un únic cas (**1013** DACCBarcelona 201, p. 518: S+ Gondeballus, qui ista donatione feci, manibus propriis nominem meum exaravi) que no cal prendre en consideració atès que l'esmentat *Gondeballus* figura com a donant d'unes cases i l'acte d'*exarare* no es refereix al document sinó a la seva signatura. La redacció del document correspon a Ponç Bonfill, cosa no gens estranya ja que el receptors són la catedral de Barcelona i el bisbe Deusdedit.

Del mateix tarannà és la intervenció del bisbe de Girona *Gondemarus*, qui, com a assistent a la redacció del testament del bisbe Vives de Barcelona, atès que

30. Els altres exemples (**1001** DACCBarcelona 4, 7 i 14; **1002** DACCBarcelona 18, 20 i 21; i **1003** DACCBarcelona 31, 32, 33) en no ser originals no poden servir de contrast.

31. Cf. també: **997** AComtalPerg. I 33 i **1002** AComtalPerg. I 65.

32. Cf., per exemple, **1051** orig. Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 350, p. 1108: Benedictus sacer et monachus qui ista carta uendicione rogatus scripsit.

aquest ja no podia signar, va signar en lloc seu (**995** Udina, *Successió* 44, p. 194: Et cum hec omnia ordinavit adhuc loquela plena et memoria integra viribus tamen destitutus propria manu nomen suo in ipso testamento non valuit scribere et ad sui tamen vicis Gondemarum gerundensem Episcopum nomen suum exaravit ibidem). Respecte a la utilització del terme *exaravi* per part d'algú aliè a la diòcesi de Barcelona, cal tenir en compte que el redactor del document és el nostre Bonsom, que signa com a *levita* i *exarator*.

Iohannes levita. Coincidint força en el temps d'activitat d'*Argemirus*, de qui hem parlat en la relació dels qui empen la forma substantiva de l'apel·latiu, trobam també el levita *Iohannes*. Lligat també a l'àrea de Barcelona, presenta, en principi, una intitulació simple:

Iohannes levita, qui hec exaravit

El trobam associat a aquesta fórmula a partir de l'any 1001 (**1001** DACCBarcelona 13) i es manté de forma estable entre l'any 1008 i el 1020 (**1008** DACCBarcelona 100, **1008** orig. DACCBarcelona 101, **1009** DACCBarcelona 121 i 125; **1009-1010** orig. DACCBarcelona 150; **1011** DACCBarcelona 154; **1012** DACCBarcelona 189, **1014** DACCBarcelona 219, **1014** DACCBarcelona 225; **1016** orig. DACCBarcelona 245, **1020** DACCBarcelona 325); amb una petita discordança en un document de 1013, on apareix *scripsit* en lloc de *exaravit* (**1013** DACCBarcelona 204), si és que es tracta de la mateixa persona, dubte que no podem resoldre ja que aquest últim exemple ens ha arribat a través dels *Libri Antiquitatum*. Un indicatiu a favor de la identificació positiva el constitueix el fet de participar en actes jurídics que compten amb la participació de diversos bisbes. D'altra banda a AComtalPerg. trobam, ultra un exemple que segueix la fórmula indicada:

1018 orig. AComtalPerg. I 138, p. 433: Iohannes levita, qui hunc testamentum exaravit.

força exemples de *Iohannes levita scripsit*, que sembla bastant clar que corresponen a la mateixa mà (**995** origs. AComtalPerg. 10, 11; **996** origs. AComtalPerg. 20, 26, 27, 28, 30; **997** orig. AComtalPerg. 35), amb una possible excepció (**994** orig. AComtalPerg. I 7); en cas positiu, podríem avançar uns pocs anys la seva etapa d'activitat. Pot ser un element rellevant que els primers documents en què apareix, és a dir els corresponents als anys 994-997 i en els quals, com hem indicat, usa la fórmula *Iohannes levita scripsit*, són simples escriptures de compra-venda, sense participació de personatges destacats, cosa que marcaria una etapa de formació prèvia a la intervenció en documents participats pels bisbes. D'altra banda, el trobam en tres exemples en el diplomatarí de Sant Llorenç de Munt, el primer de l'any 1011, el segon, del 1013 i el tercer, del 1021 (Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç de Munt* 138, 148 i 191); en els dos últims, que ens han arribat a través de còpies imitatives, és força rellevant la presència de comtes i comtesses entre els actors. Així mateix, cal destacar que en els documents 138 i 148 apareixen

altres formes verbals i nominals de la mateixa arrel que *exarare*: *exaratum*, *exarata*, *exarationis*. En canvi, raons cronològiques i la clara diferència escriptural ens obliguen a descartar que hi hagi coincidència d'identitat amb el *Iohannis presbiter* de l'exemple següent:

1062 orig. AComtalPerg. II 579, p. 1041: (*Crismó*) Iohannis presbiter, exarator die et anno (*senyal*) quod supra.

D'altra banda, els motius de sempre (transmissió a través d'una còpia) ens impedeixen constatar si el *Iohannes presbiter* de l'exemple següent respon a un progrés del nostre personatge dins la carrera eclesiàstica:

1022 DACCBarcelona 341, p. 714: S+ Iohannes presbiter, qui ista vinditione scripsit et die et anno quod supra.

També amb una única representació en cada cas tenim dos escriptors, *Wifredus* (**1025** orig. DACCBarcelona 390, p. 777: Wifredus presbiter, qui exaravi et ss sub die et anno prefixo) i *Guifredus* (**1044** DACCBarcelona 659, p. 1116: Guifredus, presbiter et monachus, qui exaravit sub die et anno quod supra ssss). Els dos documents fan referència a la venda de pertinences, una vinya i un alou respectivament, situats al comtat de Barcelona. La transmissió del document del 1044 a través dels *Libri Antiquitatum* ens impedeix contrastar les signatures. Així mateix, la llista dels redactors que responen al nom de *Wifredus* amb diferents apel·latius (*iudex*, *levita*, *monachus*, *presbiter*) és prou extensa i dispersa en el temps com per permetre'ns arribar a més conclusions.

Encara dins la zona d'influència de Barcelona, però ja no en sentit estricte de la diòcesi o del comtat, sinó dins del comtat i bisbat de Vic tenim tres redactors amb una única representació cada un: *Isarnus* (**1007** orig. Junyent-Ordeig, *DipVic* 697, p. 45: Isarnus sacer, qui as condiciones exaravit et SSS. die et anno prefixo), *Undisculus* (**1011** Junyent-Ordeig, *DipVic* 730, p. 79: Undisculus clericus, qui hunc testamentum exaravit, scripsit et SSS. die et anno quod supra) i *Suniarius* (**1059** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1188, p. 499: Suniarius sacerdos SSS., qui hoc scripsit et exaravit ubi dicit «in propter precium»). En el cas d'Isarn la seva connexió amb Barcelona és més fàcil, ja que un dels beneficiaris de la deixa recollida pel document és el bisbe Aeci de Barcelona. En els altres dos casos, el lligam és molt més difícil d'establir. Així mateix podríem incloure aquí un exemple recollit per R. Ordeig (**1013** Ordeig, *Dotalies* 130, p. 17: Guislara presbiter exaravit SSS. die et anno quod supra). El document el coneixem a través d'una còpia de 1208 de la qual tenim notícia per l'extens regest que en feu el pare B. Ribas.

Ja un poc més allunyats pel que fa a l'àrea d'actuació com per poder establir connexions directes i clares amb el nostre grup, tenim dos escriptors de Girona i un del Rosselló. Dels tres casos, el que més ens hauria d'interessar a priori atesa la seva antiguitat és el de l'any 800, ja que l'aparició de la forma *exaravi* en una data tan primerenca ens podria furnir algun indici de com hauria anat el procés, cas que l'adopció del terme procedís d'una influència exterior (**800** DipRoselló II, p. 515: Guistrimundus, indignus presbiter, advicem notarii requisitus hec

exaravi scedula); però dissortadament es tracta d'un document falsificat. En tot cas, l'aparició del terme en un document falsificat ens dona alguna pista que el redactor copista del segle XII havia copsat la noblesa d'un terme que li semblava adequat que figuràs en un precepte emès pel propi Carlemany.

D'altra banda el document del 974 (974 DipGirona 420, p. 371: + Wiskafredus, ac[si] indignus sacer, qui hanc cartam donationis seu traditionis notavi atque exaravi sub die et anno quod supra) ofereix també dubtes als editors en el sentit que pugui ser un document refet o interpolat a partir d'altres, cosa perfectament possible atesa la cadena de documents i còpies desapareguts abans que fos recollit a la Col·lecció Baluze.

Ens queda, per tant, un únic testimoni, això sí prou antic (954 DipGirona 304, p. 282: + Elviris sacer, qui hanc donationem exaravi vel subarticulavi die et anno quod supra). Es tracta de la donació que fa la comtessa Riquil·la d'unes possessions molt allunyades de Barcelona. Seria, doncs, l'únic exemple que quedaria fora dels límits en què ens movem. Té la peculiaritat de ser un dels testimonis més antics que tenim.

***

A la vista de la recerca feta, resulta evident que la utilització de formes d'apel·lació relacionades amb el verb *exaro*, ja siguin nominals o verbals, ajuden molt decididament a la identificació i individualització dels escriptors, alhora que es pot afirmar sense dubtes que constitueix un títol d'honor que en un determinat moment era volgut i preuat pels seus usuaris. També queda clar que l'espai geogràfic dels qui l'empraren queda molt circumscrit a l'àrea del bisbat i comtat de Barcelona i la seva zona d'influència. En d'altres casos l'ús dels termes en qüestió s'explica pel desplaçament dels escriptors del comtat de Barcelona fora del que, en termes moderns, anomenariem la seva jurisdicció natural o per referir-se a actes jurídics en què intervenen personatges importants: bisbes, comtes, vescomtes, etc. La utilització dels mots esmentats fora d'aquestes supòsits és molt esporàdica i residual.

Pel que fa a la categorització dels escriptors, hem pogut detectar l'existència de tres categories associades a l'ús dels apel·latius:

1. En primer lloc, els escriptors que, tot i participar com a redactors, s'adjudiquen el títol de jutge, però mai no el de *exarator*. Seria el cas d'Ervigi i del seu fill Ponç Bofill, amb la reserva d'un únic cas testimoniat d'utilització de *exaravi* per part d'Ervigi. No pas el cas del germà de Ponç Bofill, Guillem Bofill, ja que aquest no apareix mai de fet com a redactor.
2. En una situació intermèdia tendriem el cas de Bonsom, qui tot i ser un jurista prou reconegut i etiquetat com a *iudex*, també rep o s'adjudica la qualificació de *exarator*.
3. I finalment, tendriem, els redactors que no arriben mai a ser qualificats de jutges, però que sembla que estan prou orgullosos de pertànyer a la categoria de *exaratores*, vista la persistència en el ús del terme o de les formes deriva-

des del verb *exaro*. Al respecte, fins i tot es pot besllumar una evolució en el cas dels escriptors més productius, una evolució que comença per l'ús de les formes verbals i acaba en el de les formes nominals.

D'altra banda, la comparació sistemàtica de les formes d'intitulació ens ha fet veure la conveniència de no donar per feta i comprovada la possibilitat d'unificar escriptors que difereixen, encara que sigui mínimament, en la seva forma d'intitular-se, de manera que la identificació s'ha de fer cas a cas.

Finalment, la distribució cronològica que es reflecteix en els quadres que insertem com a annex posa de manifest que l'ús tant del substantiu *exarator* com de les formes del verb *exaro* es concentren en un període bastant limitat que va de l'any 992 a l'any 1040, amb una ampliació per la part final que abasta fins al 1053 (cas de *Adroarius*) o al 1060 (cas de *Bellushomo*). Aquest límits coincideixen amb molta exactitud amb l'època d'activitat d'*Ermemirus*. Més enllà d'aquests límits, els usos són més aviat esporàdics i circumstancials.

El conjunt del que acabam d'exposar ens dona una radiografia, encara que només sigui parcial, dels membres de l'escola del comtat i catedral de Barcelona a finals del segle X i començament de l'XI; diem parcial perquè la dinàmica de la recerca i els límits de la publicació ens ha duit a centrar-nos en el terme *exarator* i a obviar el que se'n pot treure del seguiment d'altres termes o sintagmes com *iudex*, *doctor parvulorum*, *grammaticus*, *poeta*, etc., recerca que hem hagut de deixar per a una altra ocasió.

*Apèndix*³³*Quadre cronològic de vigència de l'activitat dels escriptors*

Ordenació alfabètica

Exaratores

NOM	DATA INICIAL	DATA FINAL
AIMENIRUS ?	1023	1023
ARDENCHUS	1077	1077
ARGEMIRUS	1009	1019
ARNALLUS lahos	1014	1014
ARNALLUS levita	1013	1013
BELLUSHOMO	1022	1060
BERNARDUS	1077	1080
BONEFILIUS lahos	1011	1013
BONUSHOMO	1002	1116
EMENIRUS ?	1020	1020
ERMEMIRUS	993	1040
GISLIBERTUS	1080	1082
GONTARIUS	1019	1019
GUILLELMUS	1025	1033
IOHANNIS presbiter ¹	1062	1062
MIRONI	1039	1039
PONCIUS	1064	1064
PROBINUS	972	972
RAIMUNDUS JOHAN ¹	1062	1062
SANLA	1018	1018
SENDEREDUS	1036	1036
SENOFREDUS	1065	1065

Exaravi / Exaravit

NOM	DATA INICIAL	DATA FINAL
ADROARIUS sacer	1018	1053
BENEDICTUS 1 presbiter	904	904

33. Clau de les sigles: G = Girona; R = Rosselló; V = Vic; ? = Cas problemàtic; * = Document fals; ¹ = Identitat referencial.

BENEDICTUS 2 sacer et monachus	1051	1051
ERVIGIUS	992	992
ELVIRUS sacer (G)	954	954
GONDEBALLUS ?	1013	1013
GONDEMARUS ?	995	995
GUIFREDUS presbiter et monachus	1044	1044
GUISLARA presbiter (V)	1013	1013
GUISTRIMUNDUS* indignus presbiter (R)	800	800
IOHANNES levita	1001	1020
ISARNUS sacer (V)	1007	1007
SUNIARIUS sacerdos (V)	1059	1059
UNDISCULUS clericus (V)	1011	1011
WIFREDUS presbiter	1025	1025
WISKAFREDUS* indignus sacer (G)	974	974

Ordenació cronològica

Exaratores

NOM	DATA INICIAL	DATA FINAL
PROBINUS	972	972
ERMEMIRUS	993	1040
BONUSHOMO	1002	1116
ARGEMIRUS	1009	1019
BONEFILIUS lahos	1011	1013
ARNALLUS levita	1013	1013
ARNALLUS lahos	1014	1014
SANLA	1018	1018
GONTARIUS	1019	1019
EMENIRUS ?	1020	1020
BELLUSHOMO	1022	1060
AIMENIRUS ?	1023	1023
GUILLELMUS	1025	1033
SENDEREDUS	1036	1036
MIRONI	1039	1039
IOHANNIS presbiter ¹	1062	1062
RAIMUNDUS JOHAN ¹	1062	1062

PONCIUS	1064	1064
SENIOFREDUS	1065	1065
ARDENCHUS	1077	1077
BERNARDUS	1077	1080
GISLIBERTUS	1080	1082

Exaravi / Exaravit

NOM	DATA INICIAL	DATA FINAL
GUISTRIMUNDUS* indignus presbiter (R)	800	800
BENEDICTUS 1 presbiter	904	904
ELVIRUS sacer (G)	954	954
WISKAFREDUS* indignus sacer (G)	974	974
ERVIGIUS	992	992
GONDEMARUS ?	995	995
IOHANNES levita	1001	1020
ISARNUS sacer (V)	1007	1007
UNDISCULUS clericus (V)	1011	1011
GONDEBALLUS ?	1013	1013
GUISLARA presbiter (V)	1013	1013
ADROARIUS sacer	1018	1053
WIFREDUS presbiter	1025	1025
GUIFREDUS presbiter et monachus	1044	1044
BENEDICTUS 2 sacer et monachus	1051	1051
SUNIARIUS sacerdos (V)	1059	1059

La fórmula *quod uulgo dicitur* en la documentación latina medieval del dominio lingüístico catalán (siglos IX-XI)

Como ya demostró Bastardas (1995a; 1995b; 1995c), entre finales del siglo VII e inicios del siglo VIII, nació la lengua catalana, en el sentido de que en ese momento se convirtió en una realidad tan diferenciada del latín que aquella ya no puede recibir este nombre (BASTARDAS 1995b: 90-91). De hecho, en el latín medieval del territorio lingüístico catalán se transparenta ya la existencia de la lengua romance, puesto que en el cuerpo de la redacción latina y cada vez con más frecuencia, aparecen vocablos del incipiente romance, o bien latinizados, o bien en su forma catalana original. Otra cosa diferente es cuándo el hablante de este romance percibe la conciencia de que aquello que habla ya no es latín, es decir, la conciencia de la existencia de dos entidades lingüísticas. En el dominio del francés el concilio de Tours del 813 manifiesta de una manera muy clara esta conciencia (BASTARDAS 2012: 126-128). Para el resto de territorios la conciencia de la existencia de dos entidades lingüísticas diferentes se podría constatar por el uso que de la fórmula *quod uulgo dicitur* y sus variantes hacen los escribanos generalmente para introducir un término usado por el pueblo y, por tanto, romance, equivalente a otro latino cuya comprensión se pone en duda.¹ En efecto, desde el momento en que se afirma la existencia de la lengua romance, la fórmula *quod uulgo dicitur* no debería contrastar, como en épocas anteriores, variantes diastráticas, en el sentido de una voz culta y otra popular, sino distinguir lo que ya eran dos lenguas diferenciadas que se reconocían como tales.

Para el territorio de lengua catalana Zimmermann (2003a: 430; 2003b) establece que la fórmula del tipo *quod uulgo dicitur* y sus equivalentes verifica la clara conciencia de una dualidad lingüística, de la existencia de dos lenguas, una lengua común al vulgo, oral, distinta a la de la lengua de cultura, el latín. Así, mediante dicha fórmula se ofrece una equivalencia entre dos términos, el uno perteneciente al latín, a la lengua escrita, y el otro ajeno a la tradición escrita, perteneciente a una lengua diferente al latín y común al pueblo; una lengua que

1. Cf. CANO 2007: 98. Este fenómeno se da con diferente cronología en los diversos territorios europeos. Para ejemplos del siglo XI en el dominio del francés, cf. PARISSE 2002. Para los documentos asturianos, donde se constata el fenómeno en las primeras décadas del siglo XII, cf. CALLEJA, SANZ 2004 y MONTANER 2012.

la fórmula no concreta, pero cuya presencia es necesaria para la comprensión del texto. De esta manera, el uso de estas expresiones podría introducir un término propio de la lengua vernácula, más o menos latinizado, como una traducción al término latino cuya comprensibilidad por sí mismo y sin la mediación del término vernacular se pone en duda. Es decir, al modo de una glosa. De hecho, constatamos que la aparición en la documentación de esta fórmula se da en paralelo a su uso en los glosarios de origen catalán.²

En este trabajo analizamos las apariciones de esta fórmula en la documentación latina del territorio de habla catalana, una documentación que se caracteriza por su riqueza y su antigüedad –los diplomas más antiguos que nos han llegado datan del siglo IX– así como lingüísticamente por la presencia, como hemos dicho antes, en el cuerpo de la redacción latina y cada vez con más frecuencia, de vocablos del incipiente romance, o bien latinizados o bien en su forma catalana original (BASTARDAS 1995b: 101-103; MORÁN, RABELLA 2001: 16 y 29-30). Se trata, en su gran mayoría, de textos de naturaleza jurídica donde interesa dejar bien clara y delimitada la acción legal recogida por el escrito (donaciones, permutas de tierras, consagración de iglesias, juramentos, juicios, testamentos, etc.). El límite cronológico final de este trabajo es el mismo que el del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC), en cuyo seno se inscribe esta investigación, límite que ha sido fijado en el año 1100 (GMLC vol. 1, p. XXV).

Así pues, hemos rastreado las apariciones de la expresión *quod uulgo dicitur* y similares en la documentación medieval del territorio de habla catalana, desde sus primeros testimonios hasta el año 1100. Previamente debemos hacer unas precisiones respecto a la metodología usada. En primer lugar, hemos tenido en cuenta únicamente la fórmula *quod uulgo dicitur* y variantes que mencionen expresamente la lengua que habla el pueblo (*uulgo*, *rusticus*, *populus*, *plebeius* ...) o añadan alguna especificación en este sentido al verbo de lengua y, por tanto, soslayamos aquellas expresiones más generales en las que no aparece el revelador *uulgo* o sinónimos, como ocurre en *que dicunt*, *quem uocant* o bien *hoc est*. En segundo lugar, hemos omitido los casos en que las expresiones se usan para introducir antropónimos y topónimos ya que presentan peculiaridades propias. Ciertamente, en estos casos la expresión no se usa para traducir al equivalente vulgar un término latino que se supone poco inteligible sino para dar a conocer el nombre de una persona o lugar, nombre de cuya latinidad se duda. En palabras de Zimmermann (2003b), «l'expression *quod uulgo dicitur* [...] dans le cas [...] des toponymes, n'exprime pas d'abord une équivalence ou un transfert entre deux langues, mais tout simplement la reconnaissance

2. Los comentarios lingüísticos incluidos en las glosas recogidas en el manuscrito Ripoll 74 (siglos X-XI), custodiado en el Archivo de la Corona de Aragón (ACA), introducen con relativa frecuencia el uso del término románico, más o menos latinizado, por medio de la misma fórmula. Cf. MARTÍNEZ GÁZQUEZ 1989.

d'une dénomination dont l'initiative appartient au *uulgo*».³ En tercer lugar, hemos realizado este rastreo mediante la base de datos de uso interno del *GMLC* formada por más de 25.000 documentos, casi la totalidad de los editados,⁴ y hemos cotejado el resultado que arrojan las búsquedas en nuestro corpus con el apéndice documental que sobre el empleo de dicha fórmula ofrece Zimmermann (2003a: 1143-1144). Finalmente, analizamos los diferentes testimonios en orden cronológico de aparición en nuestra documentación.

1. *Quaitas*

Así, la primera ocasión en la que nuestra documentación atestigua el uso de una fórmula similar a *quod uulgo dicitur* podemos fecharla en el año 913, cuando un escribano, de nombre Eguhud, redacta la escritura que contiene el juramento que treinta y dos testigos pronuncian ante el juez declarando que los habitantes de la villa y del término de Vilamacolum hace más de treinta años que no realizan guardias en la ciudad de Castellón de Ampurias ni han participado en la hueste condal, ni han pagado ningún censo, ni ningún tributo, ni ningún otro servicio a los antecesores del conde Gausbert de Ampurias. Evidentemente, en la reproducción del juramento es importante que no haya dudas acerca de lo que los testigos han jurado. Quizás por ello, por esa necesidad de hacerse entender, el redactor, al tener que mencionar las guardias o servicio de vigilancia, especialmente de noche y con frecuencia vinculado a un castillo, usa el término clásico *excubias*, poco atestiguado en nuestra documentación,⁵ pero también el más usual *quaitas*:

3. Cf. igualmente, para este tipo de expresiones, *GMLC*, vol. 1, cols. 27-28, 193 nota 2, 424-425 notas 2 y 3, s. vv. *ad, auellanus y cassanus*, respectivamente.

4. La base de datos de uso público y gratuito *CODOLCAT* contiene en la actualidad unos 7.700 diplomas. Cf. <http://GMLC.imf.csic.es/codolcat> [2019/10/14].

5. En total hemos encontrado seis ejemplos de *excubiae* en nuestro corpus y en estos la voz tiene dos diferentes acepciones. Así, con el significado clásico de 'hacer guardias' se lee, además de en el diploma de 913 (con la variante *sc-*), en **993** Junyent, *Oliba* Dip. 15, p. 22 (Bolòs, *Serrateix* 35, p. 112): *nouimus autem hunc de quo loquimur, uirum ipsius summi oppificis Christi Iesu gratia largiente, a primeuo aetatis sue tyrocinio regis aeterni excubiis militantem, sanctis moribus ornatum, prudencia illustrem, sapientiaque*. **1032** Junyent, *Oliba* Tex. 27, p. 363: *de cuius ueneranda gloria prophetarum oraculis multo ante praedictum est, quod et ex nostri Saluatoris triduo in illo quiescentis sacratissimo corpore indicibiliter consecratum est; quod sanctorum angelorum postmodum frequentibus [excubiis] illustratum est; quod totius saeculi ueneratione et frequentia quoad mundus maneat celebrandum est*. **s. XI** *Vita Petri Vrs.*: *huius denique conuenticulae coniuratione comperta, Vitalis Dux nocturnis diurnisque uallatus excubiis, hostiles insidias ad nihilum redigebat*. Por otro lado, con la acepción medieval de 'oficios eclesiásticos nocturnos' aparece en **post 978** DipRosselló 506, p. 429: *dehinc missa a praesule celebrata, et post excubias totam per noctem expletas, dies alter inluserant in qua plebs innumerabilis ex urbibus circumadstantibus aduenerat*. **1006** Pons, *Canònica agustiniana* 1, p. 21: *illi per episcopo pil (sic) siti precellens fastigium ubi maxime excubiarum iura exsoluere expedit, patrare nequibat, istis saltem sacris substituti locis patronatus leges pre episcopos sibimet iure uendicarent*.

913 DipGirona 143, p. 161:⁶ iuramus nos supradicti testes, [...] in uilla Mocoron uel infra eius termines, tenentes et possidentes illorum domos, curtes, ortos, terras et uineas, pratis, pascuis, stagnis, piscatoriis, garricis, omnia et in omnibus quidquid ibidem abent, quieto ordine et iuste et legaliter per hos triginta annos seu et amplius, quia nec *scubias* (*i. e.* excubias), *quod usitato uocabulum dicunt quaitas* nunquam exinde fecerunt ad Impurias ciuitatem, nec ad antecessores de Gauceberto comite in ostem nunquam perrexerunt, nec calcinas nec paradas nec eredes nunquam eis dederunt, nec nullum censum nec functionem nec tributum nec nullum seruitium eis nunquam inpererunt nec fecerunt.

La voz *quaita*, una variante de *guaita*,⁷ es un germanismo procedente del fránico **wahta*, ‘guardia o guarda’, que se encuentra con frecuencia en nuestra documentación y que pervive en catalán en el sustantivo *guaita*.⁸ Probablemente este germanismo llega al latín a través del catalán. La primera aparición de la voz en nuestra documentación es precisamente el diploma que acabamos de citar. De todas maneras, este testimonio plantea dos problemas. En primer lugar, la expresión *usitato uocabulum dicunt* no manifiesta una clara conciencia de la existencia de una dualidad lingüística puesto que lo único que denota es un uso más frecuente del germanismo frente al término latino clásico. En segundo lugar, al introducir dicha expresión, el escribano seguramente tiene en mente algunos preceptos carolingios y reales del siglo IX, como el capitular del emperador Luís el Piadoso a los hispanos de la Septimania y de la Marca Hispánica del 815,⁹ o bien el capitular del rey Carlos el Calvo del año 844 a los godos e hispanos de la ciudad de Barcelona y del castillo de Tarrasa y a los hispanos del condado de Barcelona.¹⁰ De hecho, ambos beben del capitular del emperador Carlos, hoy perdido, por el cual recibe bajo su protección y defensa a los godos e hispanos de la ciudad de Barcelona y del castillo de Tarrasa. Como decimos, no ha llegado hasta nosotros ninguna copia de este capitular. Su existencia ha sido señalada y su texto reconstruido por el historiador Ramon de Abadal (DipCarol. pp. 399-411 y 415) sobre la base de las noticias de la misma insertas en la mencionada confirmación posterior de Carlos el Calvo, de 844.¹¹

6. El texto ha sido también editado por SIMÓ 1974: 1022, con fecha de 916.

7. Otras variantes que aparecen en nuestra documentación son *gaita*, *gautta*, *gaudtas*, *gueita*, *guetta* y *gueta*. Cf. *GMLC*, fasc. 12, cols. 94-99, s. v. *guaita*.

8. JAIME 2015: 296; *GMLC*, fasc. 12, cols. 94-99, s. v. *guaita*; COROMINES, *DECat* IV, pp. 687b-688b, s. v. *guaita*.

9. **815** DipCarol., apéndice III, pp. 417-418: eosdem homines sub protectione et defensione nostra receptos in libertate conseruare decreuimus. Eo uidelicet modo, ut sicut caeteri liberi homines cum comite suo in exercitum pergant [...] exploratione et excubias, quod usitato uocabulo wactas dicunt, facere non neglegant.

10. **844** DipCarol., apéndice V, p. 423; *LAntiq.* I 1, f. 1 (*DCBarcelona* I 1, p. 185): eosdem homines sub protectione et defensione nostra denuo receptos [...] conseruare decreuimus eo uidelicet modo ut sicut ceteri Franci homines cum comite suo in exercitum pergant [...] explorationes et excubias, quod usitato uocabulo guaitas dicunt, facere non neglegant.

11. **ca. 801** DipCarol., apéndice II, p. 416: eosdem homines sub protectione et defensione nostra receptos [...] conseruare decreuimus eo uidelicet modo ut sicut ceteri Franci homines cum

2. Bosco

El siguiente caso que analizamos muestra ya claramente la conciencia lingüística de la existencia de un habla propia de las personas no cultivadas diferente de la lengua en la que se escribe el documento, puesto que la expresión que se usa es *quod et rustice nuncupatur*. El redactor del diploma se identifica como *Eroigius presbiter, quodnomento Marco, qui et iudex* y no es otro que el escribano y juez Ervigi Marc, conocido por su gusto por la erudición y por el uso de glosarios con la finalidad de dar lustre a su estilo.¹² En el año 987 redacta la sentencia sobre el pleito que tuvo lugar entre los monasterios de San Lorenzo de Bagá y San Pedro de Camprodón por la posesión de un bosque. En dicha escritura, al referirse al bosque objeto de litigio, Ervigi Marc usa, en lugar del clásico y esperado *silua*, el sustantivo *densa* y su diminutivo *densicula* (FORNÉS, PUIG 2018: 70-71).

En efecto, en la primera ocasión en la que el redactor se refiere al bosque en litigio usa el término *densa*, en su forma diminutiva (*densicula*), acompañado de la oración relativa *quod et rustice nuncupatur bosco*, para aportar claridad a un término, *densicula*, de cuya dificultad el redactor es consciente.

987 DipGirona 512, p. 459 (Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 45, p. 198): uenerunt abbates coenobii illis, id est, Dodo abba coenobii Sancti Petri Campo Rotundo, et Durando monaco qui et mandatarium abbatis Seniofredi monasterii Sancti Laurentii de Bagazano, altercantes in alterutrum de ipsa densicula quod et rustice nuncupatur bosco.

Tras esta aclaración, usará el sustantivo *densa* en tres ocasiones más para referirse al bosque. Este uso, único en nuestro corpus, podría explicarse por abreviación de *silua densa* o como un femenino procedente del neutro plural,¹³ pero este proceso difícilmente pudo haber tenido lugar por vía popular dado el carácter culto del adjetivo *densus*. Es más probable, dada la tendencia de Ervigi a buscar en glosarios términos de erudición, que el uso de *densa* como sustantivo con la acepción de ‘bosque’ se deba a una confusión provocada por una anotación a un texto poético, que en realidad se limitaba a señalar que el adjetivo *densa* iba referido a *silua*, pero se entendió que *densa* era un sustantivo que significaba *silua*. Se trataría de una glosa similar a la que recoge Goetz (1888-1923) en *Gloss.* V, 447, 5: *condensa – frondosa siluae*.

comite suo in exercitum pergant [...] explorationes et excubias, quod usitato uocabulo wactas dicunt, facere non neglegant.

12. Cf. BAUCCELLS 1974; FONT I RIUS 1982 y ALTURO 2012b. Para lo referente a su gusto por la erudición y por el uso de glosarios con la finalidad de dar lustre a su estilo cf. *GMLC*, vol. 1, col. 531, s. u. *codrus* y también BASTARDAS 1973.

13. Hay que tener en cuenta también que en latín tardío cristiano el neutro *condensa*, *-orum* se usa con la acepción de ‘espesura’, ‘lugares poblados de árboles y matorrales’ (cf. *ThLL* IV, 127, 4, s. v. *condensus*, *-a*, *-um*). En este caso se trataría del uso del simple por el compuesto y del paso al femenino de un neutro plural. Cf. *GMLC*, vol. 1, col. 895-896, s. v. *densa*.

Por otro lado, el término propio de la lengua hablada es *boscus*, seguramente, la latinización del catalán *bosc*, que, a su vez, procede probablemente del germano *bosk- ‘bosque’ (JAIME 2015: 65). Se trata de un germanismo propagado desde la Galia,¹⁴ usado frecuentemente en la documentación catalana. En efecto, constatamos su primera aparición en 935 y, al menos, hasta en siete ocasiones más atestiguamos su uso en nuestro corpus antes del diploma de Ervigi de 987 (*GMLC*, vol. 1, cols. 284-285, s. v. *boscus*).

3. *Feualem*

En el año 998 el conde Bernat I de Besalú-Vallespir dona al cenobio de Santa María de Arles el impuesto, censo o pascuario que le han de pagar los hombres de Riuferrer y de todo el valle, los cuales tienen un alodio curial, llamado vulgarmente feudal:

998 DipRosselló 635, p. 502: ego Bernardus, comes, dono Domino Deo et Sancta Maria cenobio Arulas funcionem uel censum siue pascuatico quod illi homines qui manent in Riwo Ferrario siue alii que infra terminos de predicta ualle habent alodem curialem que uulgo dicimus feualem.¹⁵

El escribano debe referirse a una tierra fiscal bajo el dominio del conde o de un alto dignatario de la corte condal, un concepto nuevo relacionado con la propiedad y el uso de la tierra en el feudalismo. Para ello, usa un sintagma latino, *alodis curialis*, que no le parece lo suficientemente claro y, por ello, ofrece, mediante la fórmula *quod uulgo dicimus*, el equivalente romance, toda vez que latinizado, al adjetivo *curialis*, que es *feualis*, un adjetivo derivado del germanismo *feuus* –que trataremos más adelante–, mediante el sufijo *-alis*, y que viene a significar ‘referido a tierras fiscales’, ‘que se tiene por beneficio señorial’. *Feualis* se usa en este diploma por primera vez en el corpus analizado.¹⁶

4. *Feum*

Pocos años después, en 1002, con motivo de la consagración, a instancias del mismo conde Bernat, de la iglesia del monasterio de San Pedro de Besa-

14. Cf. AEBISCHER 1947-1948. El documento que, para la Marca Hispánica, Aebischer cita como más antiguo, 942 Marca, ap. 78, col. 854, parece no ser auténtico (ABADAL 1952: 468-469). En fuentes occitanas se documenta a partir de 806.

15. Editado también, con fecha de 1007 y ligeras variaciones en el texto (esp. *dicitur* en lugar de *dicimus*), en MAGNOU 1964: 152. Cita esta edición BONNASSIE 1975-1976: 214.

16. La forma sustantivada *feuale* se atestigua antes, en el 952: DipOsona 694, p. 531 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 273, p. 229): ego Franco et uxori sue Godrilde, uinditores sumus tibi Vnifredo, uicario, emtore [...] in comitatum Ausona in castro Vrisidano, in uilla Sirigano [...] sic uindimus nos tibi ipsum alodem casalibus, ortalibus, arboribus, teras et uineas, exio et regresio suo [...] exceptus ipsum feuale, propter precio solidos .VIII. in rem ualentem, exinde non remansit est manifestum. Cf. *GMLC*, fasc. 11, cols. 55-57, s. v. *feuale*.

lú, construida por el conde y obispo Miró, se redacta un documento en que el propio conde y su hermano, el conde Guifré, confirman las posesiones y los privilegios del cenobio, como hacen también el obispo Ot y el clero de su sede de Gerona. Esta acta, escrita de forma solemne, contiene la expresión *quod uulgo nominat*:

1002 Ordeig, *Dotalies* 121, pp. 2-3: ego [...] Bernardus [...] comes [...] corroboramus et confirmamus omnes res quas idem coenobium in presenti tempore gaudet [...] ut [...] ipse abba [...] habeat licentiam et potestatem in omnibus hereditatibus praefati cenobii placitare et distringere et hoc in eis agere quod legaliter agendum est. Illas denique quas adepturum erit censemus ut equali firmitate stabilite permaneant, excepto ex censali publico, quod uulgo feum nominat, aliquid ibi oblatum fuerit.

Así, el término catalán al que el escribano debe encontrar un equivalente latino es *feum*, el sustantivo del que deriva la forma adjetival antes comentada *feualis* y que se trata, seguramente, de la forma latinizada del catalán *feu* que, a su vez, es un germanismo que debe de proceder del fránico **fēhu* ‘rebaño’ y, de ahí, ‘posesión, propiedad’ (JAIME 2015: 85-88; QUETGLAS, GRÀCIA 2005: 213-214). De este término el *GMLC* (fasc. 11, cols. 58-79, s. v. *feuus*) recoge tres acepciones: ‘tierra tributaria recibida o dada en beneficio’; ‘censos y prestaciones de una tierra de origen fiscal’ y ‘derecho feudal’. El término está atestiguado desde 987, en la primera acepción, y desde 988, en la tercera acepción. Para la segunda acepción el primer testimonio es el acta de consagración de la iglesia del monasterio de San Pedro de Besalú que nos ocupa. Parece clara la dificultad que encuentran los redactores de los diplomas medievales a la hora de traspasar al latín realidades surgidas de la nueva organización política, social y económica que supone el feudalismo. En este caso, al elaborar un documento de gran solemnidad como es un acta de consagración, el escribano opta por la expresión *censali publico*, para referirse a lo que está sujeto a censo, a un predio que se tiene en censo, pero para mayor claridad introduce el término catalán en su forma latinizada, como ocurría en el diploma anterior de 998.

5. *Merchato*

Un caso diferente por tratarse no ya de un préstamo de otra lengua sino de un término patrimonial es el que encontramos en el acta de 1007 que recoge la confirmación por parte de Sunyer, conde de Pallars, de la donación del monasterio de Burgal a la abadía de la Grasa. Este diploma, al describir los límites del monasterio, nos brinda un nuevo ejemplo del recurso a la expresión *quod uulgo dicitur* para introducir un término que el escribano atribuye a la lengua propia del pueblo:

1007 dono et trado predictum monasterium que nuncupatur Burgali [...] aput nos terminos, id est: de ipso ponte qui est ad locum Gilarem seu f o r o n u n d i n a -

li, qui uulguſ dicitur merchato, usque ad castrum que uocatur Liuerte, siue e pontum ipsius que ureste. (Charte Artem/CMJS n. 3797)¹⁷

El documento, escrito de forma solemne por el levita Miró, que se preocupa reiteradas veces de ofrecer los topónimos catalanes por medio de fórmulas del tipo *que uocatur/nuncupatur*, presenta la equivalencia *foro nundinali* y *merchato*. De esta manera, el diploma viene a atestiguar la difusión de los mercados rurales a inicios del siglo XI y del término latino *mercatus* (o *mercatum*) para designarlos. Ciertamente, el sustantivo *mercatus* pertenece al corpus léxico del latín, en el que aparece ya desde Plauto con las acepciones de ‘comercio’ y de ‘espacio destinado al intercambio comercial’ (*ThLL*, VIII, col. 791, s. v. *mercatus*). En el latín medieval del dominio lingüístico catalán la voz *mercatus* tiene igualmente el doble significado de, por un lado, lugar, generalmente una plaza pública o unas calles de una vila o ciudad, donde los hombres de la época se encontraban para comprar y vender productos agrícolas, ganaderos y artesanos, significado este que es el que tiene en el diploma de 1007, y, por otro lado, el significado que se refiere a las actividades de intercambio que allí se hacían (SALRACH 2004: 433).¹⁸ Paralelamente, el término puede designar también los beneficios que, en concepto de impuestos, obtienen los gobernantes de la explotación del mercado así como los derechos sobre los mercados.¹⁹ Posteriormente, el término continúa vivo en la mayoría de lenguas románicas con los significados generales de ‘mercado’ y ‘lugar donde se celebra el mercado’ (WARTBURG, *FEW* VI/2, pp., s. v. *mercatus*).

Así, al redactar la frase *foro nundinali qui uulguſ dicitur merchato*, el escribano establece la equivalencia entre la perífrasis latina *forum nundi(g)nale* y el sustantivo, también latino, *mercatus* probablemente porque latiniza el término catalán procedente de éste, término que se ha dotado de nuevos significados para satisfacer la necesidad de la lengua de nombrar la nueva realidad del mercado rural medieval.

Por otro lado, la perífrasis *forum nundi(g)nale* no aparece más en nuestro corpus, aunque sí se encuentra el sustantivo femenino *nundinae*, que designaba

17. Cf. Acta n°3797 en GIRAUD, RENAULT, TOCK (eds.) 2010. Cita este documento PARISSE 2002: 46-47. Igualmente ZIMMERMANN 2003a: 1143, que lo incluye en su lista de ocurrencias de la expresión *quod uulgo dicitur*.

18. Ejemplos tempranos en nuestro corpus: **844** DipRosselló 35, p. 102: constat me tibi aliquid de rebus meis uendere deberem, sicuti et per hanc scripturam uindicionis meae uindo tibi in territorio Elenense uilla que dicitur Truliars cum suis omnes uillares, id est, Lintextum, Torcularias, Ceceranum, siue et Lanetellum, qui est super riuo quem uocant Riardo, uel cum omnes fines uel adiacentias suas; et alia uilla que uocant Palatiolo, qui est super uico Helena mercato publico uel prope ipsa silua que uocant Berchale. **911** Junyent-Ordeig, *DipVic* 55, pp. 52-53 (DipOsona 103, pp. 142-143; Udina, *Comtes i reis* 1, pp. 69-70; ACondal 33, p. 151): et afrontat unus campus qui est prope ipsum Mercatum: [...] et alia faja qui est ad ipsum Mercatum afrontat: de oriente in ipso Mercato, de meridie in terra Ingilberto, de hocciduo in terra Rimilone femina, et de circi in ipsa strada.

19. En los reinos occidentales del antiguo Imperio carolingio, este significado aparece desde inicios del siglo X. Cf. NGML, vol. M-N, p. 402, s. v. *mercatum*, acepciones 4 y 5; RODÓN 1957: 176, s. v. *mercatus* y LOPE 2008: 263-264.

en Roma el mercado que se hacía cada nueve días. *Nundinae* se halla a partir del año 1100 y asociado siempre a la voz *fira*, que lo explica, en expresiones tales como *nundinae siue fira*²⁰ o incluso *nundinae, quae uulgo uocantur fira*.²¹

Así, el término *nundina* era tan incomprensible que necesitaba una explicación. De hecho, los glosarios recogen también el término *nundina*, y lo asocian al término más común *mercatus*, como en Goetz (1888-1923) en *Gloss.* IV, 542, 53: *nundina – mercati*.

Hay que añadir que, como ya señaló Abadal (DipPallars, pp. 50-55, esp. 55), el acta de 1007 fue, junto con el diploma de la donación hecha por la abadesa Ermengarda del alodio de Bural al monasterio de Santa María de la Grasa de 950, la base principal para una falsificación que refiere la cesión de un alodio de Bural por parte del conde Isarn para el establecimiento de un monasterio benedictino de monjas, que se considera la escritura de la fundación del monasterio de Bural. Así, tanto Abadal como su último editor, Puig i Ferrater (1991: 414-416), creen que se trata de una falsificación confeccionada en el monasterio de Gerri con el fin de sustentar los derechos de éste sobre el monasterio de Bural en los litigios que por su dominio mantuvo con la abadía de Santa María de la Grasa, en el Rosellón. El documento, al que le falta un fragmento donde correspondería ir la fecha, simula haber sido redactado hacia el año 935,²² aunque parece claro

20. **1100** Ordeig, *Dotalies* 276, p. 309 (Marca, ap. 327, col. 1221-1222): in eodem quoque loco uel in omnibus spacio crucibus determinato ab ullo uiuentium placita non celebrentur et mercatus uel fira siue nundine non teneantur neque constituentur. **1151** LFeud. I 247, p. 263: de mercatis et feriis siue nundinis, de leudis, pedaticis, toloneis, ribaticis, quarteriis, balneis, caualcatis tam terre quam maris, de placitis, iusticiis et de omnibus consuetudinibus et usaticis siue redditibus universis terre et maris, sicut melius dici uel intelligi potest, medietatem fideliter habeas, nos et ecclesia nostra alteram cum integritate medietatem. **1192** Gonzalvo, *Pau i treva* 18, p. 104: [III]. Caminos terre seu uias publicas, mercatos et [nundinas] siue firas, [...] atque emunitates siue saluitates Hospitalis, Milicie locorumque religiosorum saluas esse et securas precipimus. **1198** Gonzalvo, *Pau i treva* 19, p. 110: [IV]. Caminos quoque et stratas, et uias publicas, dominicaturas nostras, et omnes honores nostros, nundinas siue firas et mercatos nostros, sub eodem regimine et securitate ponimus. Cf. igualmente la carta del Papa Inocencio II sobre disciplina eclesiástica, expedida en el concilio de Clermont: **1130** Martí Bonet, *Oleguer* 92, p. 452: detestabiles aut illas nundinas uel ferias in quibus milites exemdicto cumuere solent et ostentationem uirium suae et audacie temerarie congregiuntur una mortes homini et animarum pericula sepe proueniunt omni modo interdicimus quilibet si quis eorum ibidem mortuus fuerit quamuis ei poscenti penitentia et uiatice non negetur ecclesiastica tamen careat sepultura.

21. **1152** LFeud I 454, p. 477: iterum, sit omnibus notum, quod ego stabilio in ipsa uilla de Modeliano mercatum, ita ut ibi sit in perpetuum feria III. Similiter, stabilio in eadem uilla, medio augusto, nundinas, que uulgo uoc(c)antur fira. Ipsum, uero, mercatum et fira retineo ad meum dominium, preter hoc quod iam donauit et concessi iam dicte ecclesie Sancte Marie d'Estagno, scilicet, mediam quarteriam salis in unoquoque mercato et omne decimum tam mercati quam fire. Cf. igualmente, para territorio francés, PARISSE 2002: 46-47: «En 1075, l'archevêque de Bourges conclut une convention avec les moines de La Chapelaude et ordonne la tenue d'une foire : *nundinam que uulgo uocatur feria*».

22. Zimmermann, que lo cita con esta fecha (Cartulari Gerri, diploma XVI circa 935), lo considera la primera aparición de la expresión *quod uulgo dicitur* en la documentación latina de Cataluña. Cf. ZIMMERMANN 2003a: 431.

que fue producido a finales del siglo XI y, en todo acaso, antes del año 1105 (PUIG I FERRATER 1991: 108-109). Sea como fuere, el que redactó la falsificación de Bungal se inspiró en el documento de 1007 al señalar las afrontaciones con la expresión *foro mundignali quae uulgares uocantur Mercatum*:

s. XIex Puig i Ferreté, *Gerri*, II, doc. I Fals de Bungal, p. 415: omnes ecclesias quae sunt in ualle uocitata Anani (*sic*), de ipso pontem qui est ad locum uocatum Gilar[en] dum, ad rusticanum autem uocatum Gelarennem, seu *for o n u n d i g n a l i q u a e u u l g a r e s u o c a n t u r M e r c a t u m*, usque ad castrum Leouultum, quem uulgares dicunt Leovorte, siue a pontum ipsius quem uocant Hurrexte.²³

6. *Tretas*

Dos años después, en 1009, la carta de restauración de la vida canonical dirigida a la iglesia de Barcelona contiene de nuevo la fórmula (*que uulgo nominant*), que nos ofrece, en este caso, la voz *treta*, como equivalente al término latino *rupta*:

1009 DACCBarcelona 121, p. 415: rursum concessit ibi domnus pontifex ipsos testios de ipsos castros ab integre fideliter, qui sunt ultra alueum Lubricatum, simul cum ipsas *r u p t a s*, *q u e u u l g o n o m i n a n t t r e t a s*, que nunc sunt culte et ad futurum ad culturam perduxerint, ut habeant ipsi kanonici et pauperes ad proprium uictum in omnibus locis episcopatus sui.

De esta manera el escribano usa la fórmula *que uulgo nominant* para relacionar dos términos equivalentes referidos a la acción de roturar la tierra yerma para sembrarla, el latín *ruptas* y el catalán *tretas*, con la finalidad de hacer más comprensible la voz latina. Ambos sustantivos tienen una formación similar: *rupta* deriva del participio perfecto en femenino de *rumpere*²⁴ y *treta* es el término catalán derivado de *tracta*, participio perfecto en femenino del verbo *trahere*, ‘sacar’,²⁵ ambos seguramente por elipsis del sustantivo *terra*, elipsis que conlleva la formación de los sustantivos, al modo de *canis gallicus* o *caseus formaticus*. Por otro lado, el significado del verbo *trahere* en este contexto debe relacionarse, seguramente, con la expresión *de/ex eremo trahere ad culturam*, frecuente en nuestro corpus para expresar la acción de roturar la tierra.

En todo caso, la mencionada escritura del año 1009 atestigua la primera aparición de *treta*, que únicamente se halla en nuestra documentación en una ocasión

23. El otro documento que sirve de modelo a la falsificación, en lo referente a las afrontaciones, reza así: **950** DipPallars 162, p. 368: infra terminos de ualle Anabi [...] de ipso castro Leorte usque ad ipso ponte ad ipso Mercadale.

24. Al lado de *rupta*, se encuentra *ruptura*. Cf. BALARI 1899: 318 y *DU CANGE* VII, p. 241c, s. v. *ruptura* (1) y *rupta* (1).

25. COROMINES, *DECat* VIII, p. 802a-b, s. v. *treure*; BALARI 1899: 318 y *DCVB* X, pp. 503-504, s. v. *treta*. De hecho, con el mismo significado encontramos *tracta* y *tractura*. BALARI 1899: 318.

más, en una publicación sacramental fechada en 1160.²⁶ *Rupta*, en cambio, se atestigua en el corpus desde 962²⁷ y se encuentra más frecuentemente.²⁸ De *rupta* deriva el catalán *rota*, del que hay testimonios desde el siglo XIV con el significado de ‘tierra que era yerma y que ha sido sembrada’ (*DBCv*, s. v. *rota*).

7. *Circius*

En el siguiente ejemplo nos encontramos, de nuevo, con un escribano de renombre, Ponç Bonfill Marc, hijo, posiblemente, del Ervigi Marc antes mencionado con motivo de la expresión *de ipsa densicula quod et rustice nuncupatur bosco*. Ponç Bonfill Marc es también un eclesiástico de alta cultura y juez ilustre y competente, asociado a la sede y canónica barcelonesa y a sus obispos Deodat y Guadald y a algunas otras entidades eclesiásticas así como estrechamente vinculado a la casa condal de Barcelona.²⁹ En 1018 lo encontramos redactando un documento de permuta de un alodio que Deodat, obispo de Barcelona, y la canónica hacen con Gombau de Besora, prócer de palacio del conde de Barcelona. Al referirse a los cuatro puntos cardinales para delimitar

26. **1160** CSCugat III 1033, p. 203: et dimisit Ermeniardi et ad filios et ad filias suas ipsas suas tretas de ipsa turre de Iudea et de ipsis Comtal.

27. **962** Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* 18, p. 186: *rupta Sancti Laurentii*.

28. **1024 (1026)** Baraut, *DocUrgell* 392 (*Urgellia* 4, p. 101): quantum inter istas totas affrontaciones includunt uel isti termini ambiunt sic dono ego Guilelmus prelibatus comes Paliarensis ad te Guilelmo uice comite et sorore mea Ermengardis uice comitisa hec omnia prefata, cum omnibus pasturis et calamis uel pasturicis siue cum omnes ruptas uel rupturis in omnibusque locis. **1055** Baraut, *DocUrgell* 682 (*Urgellia* 6, p. 64): terras cultas uel incultas, ruptas uel adhuc rupturas cum illorum aragariis. **1067** AComtalPerg 704, p. 1237: ipsum castrum, uidelicet, et omnes suos termines et homines utriusque sexus, et ecclesias et montes, et siluas et arbores et garrigas, petris petrarum, ruptis et pruruptis, pronum et planum, ualles et condensa, et omne cultum et eremum, aquis aquarum, uieitibus et reitibus, quicquid dici uel nominari possunt. **1081** Junyent-Orgeig, *DipVic* 1444, p. 734 (Ordeig, *Dotalies* II 245, p. 255): intra quos terminos constituit et excommunicationis uinculo alligauit ut omnes uille et domos et agricultores de quibuscumque locis et ruptis decimas ac primitias prefatae Sancti Martinis baselicae reddidissent seu redditus ac oblationes obtulissent et alodia in quibus fundata extat ecclesia cum decimis, et que circa eandem ecclesiam sunt presbiteris debita prescripte baselice prefuissent. Además, el participio *ruptus* se halla usado igualmente como calificativo topográfico en un topónimo del condado de Urgell, llamado en latín *montem Ruptum*: **1067** Llorens, *DocSolsona* 144, p. 430: in monte Rupto [...] in monte Rupto. **1075** AComtalPerg 882, p. 1443: per montem ruptum. **1084** Baraut, *DocUrgell* 1000 (*Urgellia* 7, p. 123): de Monte Rupto. Cf. BALARI 1899: 318.

29. Nació probablemente en los últimos decenios del siglo X y aparece actuando en la escripturación documental desde finales de la primera década del s. XI, entre 1006 y 1110, como escribano, aún sin título alguno. A partir de 1011, figura ya como *clericus et iudex*; y, de manera continuada e intensiva, siempre con estos títulos interviene durante sucesivos decenios sobre el doble concepto de asesor o juez en litigios y tribunales y de escribano o notario o, en algunos casos, simultaneando ambas funciones en el mismo acto, hasta desaparecer de la vida pública hacia 1040. Al menos desde 1020 ejercía funciones docentes en el ámbito de la catedral de Barcelona como *doctor paruulorum*. Cf. FONT I RIUS 1982: 377-395.

las afrontaciones de la mitad de dicho alodio, Ponç Bonfill Marc emplea los siguientes términos: *de parte orientis*, *de meridie*, *de occiduo* y *de septentrionali*, al último de los cuales añade la aclaración *que uulgo circii pars dicitur*:

1018 DACCBarcelona 301, p. 661: Terminat quippe prescripta uilla, que dicitur Villar de Abdela, cum suis adiacenciis de parte orientis in ipsa strata de Archers que uadit ad ipsum Mercatum, de meridie terminat in termino de Palacio Dalmanla, de occiduo habet terminum in ipso Monte Molono, *de septentrionali autem parte, que uulgo circii pars dicitur*, terminat in flumine Vallense quod discurrit per Congustum.

Años más tarde, en 1029, Ponç Bonfill recurre a la misma expresión en una escritura de compraventa de un alodio que Borrell, hijo de Ellemar, y su mujer Aimó venden al obispo Ermengol de Urgel:

1029 Baraut, *DocUrgell* 426 (Urgellia 4, p. 131): Habet terminum de parte orientis in ipso puio uel rocha qui dicitur Emeolad, de parte meridie in ipso Guadello de Saragnana, de occiduo in flumen Sigeris, *de .VII. emtrionale, qui uulgo circius dicitur*, in riuo de ipsa Mora.

La expresión gozará de buena aceptación entre otros escribanos. En efecto, la hallaremos en 1035, en un testamento, redactado por Seniofred, por el cual reciben unas tierras Santa María de Seo de Urgel y su canónica,³⁰ así como en un diploma de 1041 por el cual los albaceas del difunto obispo Eribau de Urgel donan un alodio a San Vicente de Cardona.³¹ Todavía en una escritura de 1134 se

30. **1035** Baraut, *DocUrgell* 476 (Urgellia 4, p. 175): et habet termino predicto alaude de Riard, de parte orientis in ipso torrente qui discurrit ad ipsa Canaligla uel in ipsa uinea de Traserig [...] de septemtrionem, quo uulgo dicitur circius affrontat in ipsa Spulzella de Viuaz, de occiduo uero parte affrontat in ipsa Trontella.

31. **1041** CDipSGirona 235, pp. 245-246: habent autem terminum supra dicta omnia de parte orientis in parochia sancti Felicis gerundensis martiris [...], de meridie similiter in parochia sancti Christofori predicti [...], de occiduo in parochia sancti Stephani predicti [...], de septemtrione, qua parte uulgo circius cognominatur, in parochia sancti Minatis de uilla Ablarexi. Y se lee, hasta en ocho ocasiones, en actas redactadas por el escribano Arnall entre los años 1053 y 1054, si bien éste omite la referencia a la lengua del vulgo, *de septemtrionis quoque (quique) parte qui (qua) circius (circi) dicitur*: **1053** DACCBarcelona 819, p. 1326: et affrontant hec omnia de parte orientis in uia et in terra de Bernardi Guifredi uel in ipsas casas de te emptore, de meridie similiter in terra de te predicto emptore, de occiduo in ipsa calcata, de septemtrionis quoque parte qui circius dicitur in terra de te iam dicto emptore. **1053** DACCBarcelona 843, p. 1362: affrontat namque predicta omnia de parte orientis in Vilacar, de meridie in littore maris, de occiduo intus in ipsa riera de Teliano, de septemtrionis quoque parte qua circi dicitur sursum in ipsa serra Sancti Mathei. **1054** DACCBarcelona 857, p. 1383: que habet terminos de parte aquilonis in torrente Castellario, et de meridie in uinea uel terra de netos iam dicti Iohannis condam, et de occiduo in torrente de Puteo, de septemtrionis quique parte qua circius dicitur in terram Sancte Marie. **1054** DACCBarcelona 858, p. 1384: affrontant namque iam dicta terra et uinea de parte aquilonis in torrente de Puteo, et de meridie in litore maris, et de occiduo in domum Sancte Marie, de septemtrionis, quique parte qua circius dicitur, in terram Sicardis femine et Sancte Marie. **1054** DACCBarcelona 859, p. 1385: affrontant namque iam dicta omnia de parte orientis in nostras curtes, et de meridie in uia que pergit ad Sancto Iuliano, de occiduo in terra uel curtes Ermengaudi Petroni, de septemtrionis, quoque parte qua circius dicitur,

repite la fórmula de Ponç Bonfill Marc (*de septentrionali uero parte que uulgo circii pars dicitur*).³²

Ocurre que el escribano establece la equivalencia entre el sustantivo latino *septentrio* y el sustantivo, también latino, *circius* (*GMLC*, vol. 1, cols. 504-505, s. v. *circius*), voces ambas usadas abundantemente en nuestra documentación para designar el norte en la fijación de límites, aunque el sustantivo *septentrio*, se encuentra en menor medida.

Seguramente la palabra usada en catalán para referirse al norte era algo parecido a *cers*, voz procedente del latín *cercius*, variante antigua de *circius*, que aparece por primera vez en 1167³³ en tanto que el latín *septentrio* sería un término más culto aunque no tan incomprensible como para necesitar aclaración a través de la fórmula *que uulgo dicitur*,³⁴ ya que, como hemos dicho, *septentrio* es también un término bastante usado en las afrontaciones.

Se podría considerar que, en este caso, no se ofrece la equivalencia entre dos términos de dos lenguas diferentes sino más bien dos términos latinos que presentan diferencias estilísticas, una forma más culta y otra más popular, asociada ciertamente a un término romance.

Ponç Bonfill Marc, que gusta de presumir de riqueza de vocabulario, puede haber usado la fórmula *quod uulgo dicitur*, más que para traducir un sustantivo latino al catalán, como un medio para introducir un sinónimo que adorne su prosa.

in ferragenalos iam dicti Ermengaudi. **1054** DACCBBarcelona 861, p. 1388: affrontat namque iam dicta peciola terre de parte orientis et de meridie in terra de te Guilielmo comutatore, et de occiduo in terram Argemiri, de septemtrionis quoque parte qua circii dicitur in terram Reimundi Lobeti et Guilielmi Borrelli. **1054** DACCBBarcelona 1702, p. 2630: affrontat enim predicta omnia de parte aquilonis in domibus Mironi Guilelmi et Stephani, utrorumque sacerdotum, de meridie in publico calle et in domibus Seniofredi Bonifilii, de occiduo iterum in alio calle siue in domibus archileuite, de septemtrionis quoque parte qua circius dicitur in eodem calle et in domibus Bernardi Amati siue in ipsam plateam Sancte Crucis Sancteque Eulalie. Además, en **1054** DACCBBarcelona 856, p. 1381, redactado igualmente por Arnall, hay que suponer que lo que falta, a causa de un agujero en el documento, es igualmente esta fórmula: de septemtrionis quoque part[unos 20 caracteres]. Probablemente será del mismo Arnall un documento del área de Barcelona, fechado en 1055, que no contiene mención del escribano, y usa la misma expresión: **1055** DACCBBarcelona 884, p. 1420: affrontant namque predicta omnia de parte aquilonis in terram condam Seniofredi, de meridie in uia, de occiduo in terra et in orto condam Rechosindi, de septemtrionis quoque parte qua circius dicitur in terram predicti Seniofredi condam. Este mismo Arnall en **1054** DACCBBarcelona 846, p. 1366 y **1054** DACCBBarcelona 863, p. 1390, al dar las afrontaciones, se refiere al norte directamente con el término *circius* (*de parte uero circi*).

32. Cf. *GMLC*, vol. 1, cols. 504-505, s. v. *circius*: **1134** LAntiq. I 396, f. 152: terminat [...] prescripta uilla [...] de parte orientis in ipsa strata de archers [...] de occiduo habet terminum in ipso monte Molono. De septentrionali uero parte que uulgo circii pars dicitur terminat in flumine Vallense quod discurrit per Congustum.

33. **1167** CSCreus 129, p. 131 (Papell, *DipSantesCreus* 125, p. 210): sicut terminatur ab oriente in carrera publica, a meridie in alodio Petri de Bouuila, a poniente similiter, a cers in alodio Sancti Marie Valli Auria.

34. Según Coromines (COROMINES, *DECat* VII, p. 141b, s. v. *sud*), en catalán antiguo *septentrió* era un término sabio.

8. *Treguam*

Una realitat nova a la que també se ha de donar nom és la institució de la pau i la tregua de Déu, que establia la prohibició de fer la guerra en determinades dates i en determinats llocs. La redacció de les constitucions de pau i tregua (*pau i treva*) de Déu, el seu màxim impulsor en terres catalanes va ser el abat i bisbe Oliba, tenien com a objectiu frenar la violència feudal, comú en la Europa del moment a causa del creixement i poder de les grans famílies militars i feudals, i el debilitament de l'autoritat pública. De fet, es agruparen, sota aquesta institució, dos conceptes, la *pax Dei*, per la qual es establia la protecció del clero, de seus béns i de les llocs religiosos, i la *tregua Dei*, per la qual es imposava la prohibició de cometre actes violents durant determinats dies de la setmana i diverses dates litúrgiques de l'any.

En el diploma, datat en 1033, que recull les constitucions promulgades per el sínode de Vic a iniciativa de Oliba per la diòcesi i el condat de Osona, al tenir que referir-se a esta nova institució medieval que prescribia un temps i uns dies determinats de l'any durant els quals es excluïen les lluites armades i les guerres senyorials s'usa la expressió *pactum autem Domini, quod treguam appellant rustici*:

1033 Junyent-Ordeig, *DipVic* 919, p. 246 (Junyent, *Oliba Dip.* 110, p. 184; Gonzalvo, *Pau i treva* 3, p. 10; CDipÀger v. II, apèndice 3 p. 1016): *p a c t u m a u t e m D o m i n i , q u o d t r e g u a m a p p e l l a n t r u s t i c i , e a m c o n f i r m a u e r u n t f e s t i u i t a t e s (p a r i t e r C D i p À g e r) p r e d i c t i e p i s c o p i , u i d e l i c e t , a p r i m a d i e A d u e n t u s D o m i n i u s q u e a d o c t a u a s E p i p h a n i e .*

Una vegada feta esta aclaració, el document usarà el terme *tregua* fins a setze ocasions més, insistint de nou en la identificació entre els dos termes *pactum* i *tregua* (*pactum Domini preceptam quam treguam dicunt [...] his pactis, id est treguis*).

Una expressió semblant (*pactum autem Domini, quod treguam appellant populi*) trobarem en el acta de 1063 que presenta una confirmació de acords aprovada en una assemblea celebrada en la catedral de Barcelona amb presència de els bisbes Berenguer, de Barcelona, Guillem, de Vic, Berenguer, de Girona, i diversos abats i eclesiàstics, reunits per ordre de els condes de Barcelona Ramon Berenguer I i Almodis, i amb la anuencia de els magnats i de tots els cristians del condat:

1063 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* 50, p. 274: [XII]. *P a c t u m a u t e m D o m i n i , q u o d t r e g u a m a p p e l l a n t p o p u l i , c o n f i r m a u e r u n t p r e d i c t i e p i s c o p i f o r t i t e r .*

No es tracta de la primera aparició del terme *tregua* en la nostra documentació posat que la veu es troba anteriorment en dos diplomes.³⁵ En efecte,

35. El diploma **1017** Pons, *Canònica agustiniana* 4, p. 30 sembla ser fals. Així ho creuen tant Marca (ap. 179, col. 1011-1012) com Villanueva (VViage XV, p. 79), i el seu últim editor, Pons, manifesta en el regest (Canònica agustiniana p. 29): «Supuesta concordia entre el obispo Miró

redactado entre 1010 y 1017, el diploma que recoge el juramento de fidelidad del conde Ramon Borrell I de Barcelona al obispo Ermengol de Seo de Urgel contiene la primera aparición del término *tregua*, con el significado de ‘tratado’, ‘alianza’, ‘pacto’, sin relación alguna con la institución de paz y tregua que aún no existía.³⁶ El segundo diploma que contiene el término data de 1027 y es el acta del primer sínodo que establece disposiciones de paz y tregua. Se celebró en Toluges, convocado por el obispo Oliba, en representación del obispo de Elna. En él, aunque no hay mención alguna a la lengua de los *rustici* o *populi*, se establece igualmente la identidad de los términos *pactum* y *treguam* (*hoc autem pactum siue treguam*).³⁷

Así, vemos como todos estos ejemplos establecen la equivalencia del término latino *pactum* con la voz *tregua*, un germanismo procedente del gótico *triggwa*, que significa ‘tratado’, ‘alianza’ (JAIME 2015: 270-273), que seguramente se introdujo en el latín a través del catalán, lo cual explicaría el uso de la fórmula *quod treguam appellant rustici/populi*.

9. *Fratrias*

De nuevo un escribano se halla en la necesidad de nombrar una nueva realidad para la que el latín no tenía un término lo bastante claro. Ello ocurre cuando tiene que referirse a la asociación de laicos constituida bajo la autoridad eclesiástica, con una finalidad benéfica que comporta la absolución de los pecados mediante indulgencias. Así, en la dotación de la iglesia de San Pedro de Frontanyà (o de la Portella), al recogerse que el obispo de Urgel, Ermengol, funda allí una confradía, cuyos privilegios fueron aprobados, el escribano emplea la expresión *caritatem, quem uulgo fratrias uocant*. A partir de entonces se mencionará ya exclusivamente el término *fratria* en el documento:

1035 *DipPortella* 16, p. 228: constituo etiam interea ego Ermengaudus, presul sedis Urgelli, cum dompno archiepiscopo Narbonensi aliisque episcopis michi consencientibus ut quicumque homo uel femina ad iam dictum cenobium Sancti Petri uenerit, uel ad ipsam ecclesiam atque ad ipsa opera ex suo proprio auctore aliquem adiutorium fecerit in pane et uino, auro et argento, uel aliis rebus ab omnipotentis Christi dextera absolutus permaneat ex omnibus maioribus peccatis unde penitentiam abet. Si quis uero

de Gerona, de una parte, y el conde Bernat de Besalú [...]»: et quisquis infra hos terminos pacem et tregam fregerit, eam reducatur secundum modum canonum, prefate ecclesie Sancti Genesii et Sancti Michaelis et omnibus habitatoribus eius in perpetuum.

36. **1010-1017** Baraut, *DocUrgell* 484 (Urgellia 4, p. 184): ego Raimundus suprascriptus de ista ora in antea finem nec treguam nec tenentiam, nec nullam compagna non tenere ne no auctore ne no prende ab Bernardo comite de Bisillu nec ad filios suos nec ab Guifredo comite de Cerdania nec ab filios suos ad nullum damnum de Ermengaudum suprascriptum me sciente, nisi tantum quantum Ermengaudum suprascriptum me Raimundum suprascriptum absoluta sine forcia.

37. **1027** Junyent, *Oliba* Dip. 92, p. 145: hoc autem pactum siue treguam ideo ad nihilum deducta, ut legitur, abundabat iniquitas, et refrigescebat caritas.

ad ipsam caritatem, quem uulgo fratrias uocant, bono animo pro Dei amore conuenerit uel adiutorium ibi fecerit seu candela, per se uel per suum nuntium direxerit, similiter in Christi regno a ianitori regni celorum introductus permaneat absolutus ab omnibus peccatis unde penitenciam accepit, quantumque ad nos ex nostra parte attinet, totum indulgimus.

Hay que resaltar que se trata de la primera aparición del neologismo *fratria* (*GMLC*, fasc. 11, cols. 220-221, s. v. *fratria*), un derivado a partir de un radical pre-existente (*fratr-ia*) y que presenta una forma compatible con el latín y el catalán.

10. *Grossum*

Esta misma dotalía de la iglesia de San Pedro de Frontanyà (o de la Portella), fechada en 1035, emplea, por segunda vez, la fórmula *quod uulgo dicitur* para mencionar una determinada moneda:

1035 *DipPortella* 16, p. 229: et in adiutorio iam dicte ecclesie dimittat unusquisque homo uel femina [u n u] m [s o l i d u m] , q u i u u l g o d i c i t u r g r o s s u m .

Con la fórmula el escribano no establece una equivalencia entre dos términos sino que introduce una especificación al sustantivo *solidum* en forma de adjetivo (*grossum*). De todas maneras, también podría ocurrir que *grossum* estuviera ya sustantivado por la elipsis del sustantivo *solidum*, fenómeno similar al que hemos visto antes con los participios *ruptas* y *tretas*, sustantivados por la elipsis de *terras*.³⁸

En latín medieval el adjetivo *grossus*³⁹ se convierte en distintivo de una clase de monedas de plata del dominio lingüístico catalán, considerada puente entre el dirhem musulmán y el denario carolingio devaluado. El *denarium grossum* es una *moneta noua*, que no sustituye a la antigua, y que es representada por denarios de un peso claramente superior a los denarios clásicos. Seguramente la denominación *denarium grossum*, tal como sugiere el uso de la fórmula, procede del catalán y de allí pasa al latín.⁴⁰

38. En *DCVB* VI, p. 422, s. v. *gros*, *grossa*, se documenta, además del adjetivo en catalán medieval, el sustantivo masculino *gros* en el siglo XV, como una moneda de plata (ap. 8 c).

39. Véase en *GMLC*, fasc. 12, col. 76, s. v. *grossus* I 1 b, documentos anteriores en los que el adjetivo *grossus* califica al sustantivo *solidus* (**1005** AComtalPerg I 80, p. 356: hec omnia superius dicta uel nominata, sic inpignoro ego Olibane tibi Bernardus comes propter solidos CC septuaginta grosos. **1013** Junyent-Ordeig, *DipVic* 743, p. 88: solido .i. grosso in rem ualentem. **1015** Junyent-Ordeig, *DipVic* 755, p. 101: solidos quinque grossos.) así como otros textos que atestiguan expresiones parecidas como *solidos de denarios grossos*, *solidos (de denariis) de moneta grossa*, *argenteos grossos* y sus variantes.

40. Cf. BONNASSIE 1975-1976: 336 y 338 (sobre su valor y función como puente entre el dirhem musulmán y el denario carolingio devaluado); BOTET i Sisó 1908: 30, 32, 39, 55 y 168; BALARI 1899: 669 y *GMLC*, fasc. 12, cols. 81-82 nota, s. v. *grossus*.

11. *Tercios*

Otro campo que va a suponer una nueva realidad medieval que habrá que nombrar es el referido a los impuestos, que, a partir del siglo XI, se diversificará y ampliará enormemente. Un ejemplo de ello lo hallamos en la dotación de la catedral de Vic, redactada en 1038 por el canónigo de Vic, Ermemir Quintilà, conocido no sólo por los documentos que extendió como notario sino también por los manuscritos conservados escritos por su mano.⁴¹

Así, en el acta de la consagración de la nueva catedral de Vic efectuada por el obispo Oliba en 1038 se corroboran los privilegios y la dotación del pontífice y de la sede ausonense, confirmándose la percepción de la tercera parte de los réditos de las iglesias o de los bosques, prados, tierras yermas o derechos de paso, es decir, todos aquellos que el pueblo de aquellas tierras llama de forma agrupada *tercios* (*terciam partem de redditibus ecclesiarum uel siluarum aut de pratis aut eremis siue rafigis, uel quos huius patrie uulguis tercios absolute uocat*):

1038 Ordeig, *Dotalties* 159, p. 78 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 974, p. 299; Junyent, *Oliba Dip.* 133, p. 224): *terciam partem de redditibus ecclesiarum, uel siluarum, aut de pratis, aut eremis, siue rafigis, uel quos huius patrie uulguis tercios absolute uocat, quemadmodum hucusque habuit, uel habere debuit, uel etiam pascuarios undecunque habet uel habere debet, ut in perpetuum sine quorumlibet impedimento possideat, confirmamus.*

Ermemir Quintilà es consciente que el término usual para referirse al tributo anual consistente en la tercera parte de los réditos, *tercios*, es un término que, aunque patrimonial, ha asumido un nuevo significado, para el que no encuentra un término latino más apropiado, y, por ello, se ve obligado a describirlo e introducir, mediante la fórmula que aquí nos ocupa, la voz catalana, –latinizada o no, puesto que la forma *tercios* es compatible con el catalán y con la grafía de *tertios* en latín medieval–, que usaba la gente de este país (*huius patrie uulguis*). De hecho, el término, en plural, tanto en masculino como en femenino (*tercios* o *tercias*), se encuentra en nuestra documentación a partir de la segunda mitad del siglo X.⁴² Seguramente ambos proceden de la elisión del primer término de las expresiones *redditus tertios* y *partes tertias* respectivamente.

41. En efecto, sabemos que actuó como copista de manuscritos al menos desde el año 1038 y parece haber dirigido un centro muy activo en la producción de manuscritos además de aparecer en algunos documentos como encargado de la formación de los jóvenes clérigos que seguramente emplearía en su oficina. Su muerte quedó registrada en una nota necrológica en 1081 del martirologio de la catedral de Vic que elogia su labor y diligencia en la confección de muchos libros y en la educación de gran número de clérigos: *cuius opere et studio plurimi peracti sunt libri et plures clerici nutriti ad honorem et seruicium ecclesie predicti Sancti Petri*. Cf. JUNYENT 1963: 141-143. Igualmente ZIMMERMANN 2003a: 472-473 y GROS 2004: 48-49.

42. **955** DipRosselló 347, p. 326: *et accepimus nos iamdicti Fraudaldus abbas et cuncta congregatio cenobium Sancti Stephani, comutatores, de te iamdicto Riculfo episcopo, comutatore, in comutatione, ipsa ecclesia que uocant Sancti Mammetis cum ipso suo alode et suas primitias et suas decimas et suum seruitium, tercios et paratas et omnes reddibitiones quas reddere debet Sancte*

12. *Tascha*

Otra voz nueva en el latín medieval de este corpus referida igualmente al campo de los impuestos y tributos es *tascha*. Dicho término es introducido con la expresión *que uulgo dicitur* en el documento que registra la donación que Bonfill hizo de un alodio a la canónica de San Pedro de Vic. El acuerdo incluye la condición de que, mientras viva, tendrá el alodio al servicio de la canónica a la que pagará un censo anual y, una vez muerto él, el alodio pasará a manos de su mujer Ermetruit que deberá pagarle anualmente la undécima parte de los frutos y legumbres, es decir, la llamada popularmente *tascha*:

1049 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1069, pp. 380-381: sicut isti termini includunt et circumeunt sic dono iamdictae canonice prefata omnia cum ingressibus et exitibus predictarum rerum et cum terminis et pertinenciis earum, eo scilicet modo ut dum ego uixerem in seruitio predictae ecclesie per ipsius loci pontificem et per canonicos eius hoc totum teneam et possideam et per singulos annos unum sextarium uini optimi iamdictae canonice per censum tribuam et post mortem meam Ermetruit, uxor mea, supranominata omnia similiter in seruitio iamdictae canonice per ipsius loci pontificem et per canonicos eius, dum uixerit, teneat et possideat libere absque diminutione et donet per singulos annos prelibate canonice de frugibus et omnina annona et legumine XI in partem, que uulgo dicitur *tascha* et de uino quartam partem.

La voz *tasca*, con las variantes *tascha* e incluso *taska*, que significa, como muestra el texto, ‘prestación forzosa anual, de carácter feudal consistente en la undécima parte de los frutos’,⁴³ se atestigua muy pronto en la documentación

Eulalie sedis Elenensis, totum ab integre, cum omni uoce apositionis uestre. **957** ACondal 138, p. 300 (*DipOsona* 788, p. 600 y Junyent-Ordeig, *DipVic* 302, p. 255): ipsos tercios de Ausona. **993** Ordeig, *Dotalies* 110, p. 260 (*DipRosselló* 619, pp. 492-493): et ut ipsas ecclesias semper subdite sint Sancte Eulalie sedis Elenense matrem ecclesie et ipsi sacerdotes qui ibi primicias et decimas et oblationes fidelium per constitutionem iamdicti patris nostri Berengarii episcopi uel successoribus suis ibidem acceperint, tercias atque paradas, et ad sinodum primum relias III et ad alium sinodum relias III, et omnes redibitiones ecclesiasticas per auctoritatem canonicam potestati Sancte Eulalie persolui non diferant. **1009** DACCBBarcelona 121, p. 415: rursum concessit ibi dominus pontifex ipsos testios de ipsos castros ab integre fideliter, qui sunt ultra alueum Lubricatum, simul cum ipsas ruptas, que uulgo nominant tretas, que nunc sunt culte et ad futurum ad culturam perduxerint, ut habeant ipsi kanonici et pauperes ad proprium uictum in omnibus locis episcopatus sui. **1031** Ordeig, *Dotalies* 150, pp. 55-56: censuimus ita censum de ipsa ecclesia Sancta Eulalia ... per unumquemque annum modios tres de annona et tres de uino per ipsos tercios. **1046** Baraut, *CartAndorra* 21 p. 126 (Baraut, *DocUrgell* 596, *Urgellia* 5, p. 125): ipsos tercios de ualle Lordensis. **1046-1069** Baraut, *CartAndorra* 27, p. 134 (Baraut, *DocUrgell* 889, *Urgellia* 6, p. 238): Poncius Erimanni tribuit tercios quos tenet in Ceritania et sunt nouem modii. **1057** Ordeig, *Dotalies* 203, p. 180 (Baraut, *ActUrgell* 65, *Urgellia* 1, p. 143): et sic jubeo atque discerno ut per singulos annos omnis sacerdos qui ista ecclesia cum iamdicta parrochia tenuerit soluere faciat in seruicio episcopus Sancte Marie Orgellitane sedis modios IIII de terciis et pernas IIII.

43. Otros textos en los que se explicita que la tasca es la undécima parte de los frutos: **1053** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1118, p. 427: et donemus inde per singulos annos ab hodierno die et deinceps ex omnibus fructibus inde collectis undecimam partem, quam dicunt *tascham*. **1065** Junyent-

medieval de territorio catalán⁴⁴ y aparece frecuentemente en ella. Se halla, además de en catalán, donde pervive con el significado de ‘trabajo asignado a alguien’, en occitano y en francés, *tâche*, y su origen ha sido muy discutido (COROMINES, *DECat*, VIII, pp. 331b-335, s. v. *tasca*). Recientemente, los trabajos de Viladrich (2013 y 2012) han establecido un origen oriental a partir de un término, *tasq*, de larga tradición fiscal gestada en Mesopotamia desde época antigua, que habría llegado a tierras catalanas con la expansión omeya y el encuadramiento de este territorio en el nuevo estado islámico califal; el estado islámico, que habría tenido que instaurar un sistema fiscal central de nueva creación, puesto que estaba muy debilitado en los últimos momentos del reino visigodo, habría importado impuestos orientales a al-Ándalus, con el *tasq* que el Imperio omeya había aplicado en Iraq. El posterior avance franco habría mantenido la *tascha* intercambiando el destinatario, que ya no sería un estado tributario, sino las clases dominantes rentistas de un sistema feudal. Hay que añadir que la forma árabe *tasq* se registra en los primeros tratados administrativo-fiscales islámicos desde el siglo VIII.

Así pues, parece tratarse de un préstamo de un término árabe de origen mesopotámico *tasq* que representaría un interesante caso de transmisión cultural.

En este caso, como en *tercios*, el término ‘vulgar’ se introduce tras un circunloquio al no existir un equivalente latino. El escribano percibiría el barbarismo que representa *tascha* en la lengua latina. De ahí el uso de la fórmula.

13. *Crocía*

En el año 1051, en el registro escrito de un juicio que dirime el litigio por unos bienes de la catedral de Vic, el gramático y escribano Berill, llevado por el deseo de hacerse entender, atestigua el término *crocía*. En efecto, el acta recoge la declaración de los testigos que juran que un tal Geribert había puesto en manos

Ordeig, *DipVic* 1284, p. 585: et donetis mihi exinde undecimam partem frugibus que exinde exierint que dicitur tascha per unumquemque annum. **1065** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1286, p. 587: et donetis mihi exinde undecimam partem frugibus que exinde exierint que dicitur tascha per unumquemque annum. **1181** Bolòs, Serrateix 146, p. 234: tascham siue undecimam.

44. La primera mención conocida de *tasca* proviene de la Septimania y se lee en un documento, fechado en 802, que recoge el juramento a favor de la abadía de Caunes: ibidem uobis exinde tascas et decimas persolvere debuissimus [...] ego Pinaudus et parentes mei Materindus et Fulgentius quos ipsas tascas et decimas quod uobis exinde dare debuimus ipsas uobis intendimus. Cf. DEVIC, VAISSETE 1840: 595-596. Referencia extraída de VILADRICH 2012: 326. Véanse dos ejemplos tempranos más de la voz en nuestra documentación: **929** Junyent-Ordeig, *DipVic* 142, p. 122: sic donamus nos predicta ista terra [...] ut sit ipsa terra de domum Sancti Petri, uel in manus de domno Georgio episcopo et chanonicos ipsius ecclesie qui modo ibidem Deo seruient, uel ad filios et posteritas mea ut donare faciant ipsa tascha ut amodo et deinceps teneant et possideant et usque in perpetuum uindicent. **930** DipGirona 219, p. 212 (ACondal 98, pp. 242-243): sic uindo uobis ipsa mea terra cum ipso plantario, ipso meo alaudem, quod uobis mihi donare faciatis exinde tasca ad me iamdicto Tructario uel a posterita mea [...] Sig+num Tructarius, qui hanc donacione fecit, esceptus ipsa tasca, SSS. et firmare rogauit.

del obispo Guillem el alodio, motivo del litigio, mediante el ritual llamado *traditio festucae* o *traditio baculi*⁴⁵ según el cual el vendedor da un bastón al comprador como símbolo de la transferencia de la propiedad:

1051 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1089, p. 404: *prenominatus Geribertus tradidit in manus predicti Guilelmi episcopi per traditionem unius ligni, quod rustici dicunt crocia*, ante ostium ecclesie Sancti Andree de Oristidano omne suum alodium.

Así, en el diploma se alude al ritual con la expresión *per traditionem unius ligni, quod rustici dicunt crocia* de forma que se establece la equivalencia entre el término latino *lignum* y el germanismo *crocia*. De hecho en un diploma posterior, fechado en 1065, encontramos referencias al mismo ritual con la expresión *per tradicionem uel consignacionem cuiusdam sue crucie lignee* y, curiosamente, esta ‘muleta de madera’ que se transfiere ritualmente es, en este documento, el mismo bastón con que el que lo ofrece se apoya al caminar ya que cojea (*suae cruciae ligneae, cui incumbere solitus erit propter pedem quo claudicabat*).⁴⁶ Seguramente *crocia* (o *crucia*) era la forma catalana habitual para referirse al bastón con el que el cojo se ayudaba a andar, que tenía forma de cruz y era curvado en la parte superior. La voz se encuentra igualmente en nuestra documentación con el significado de ‘báculo episcopal’, ‘croza’ (*GMLC*, vol. 1, cols. 713-714, s. v. *crucia*). El término, común con el occitano (*crossa*), francés (*crosse*) e italiano (*gruccia*), es un préstamo del germano occidental *krūkjo- ‘muleta’ (JAIME 2015: 173-174), atestiguado por primera vez en nuestro corpus en el diploma redactado por Berill.⁴⁷ De acuerdo con la tesis de J.M. Masnou (1999: 629-631), se puede identificar a este Berill gramático con el Borrell Guibert que desarrolló su labor como escribano en la catedral de Vic y de Seo de Urgel entre los años 1040 y 1072. Tercer hijo de Guibert, maestro de gramática de la escuela catedralicia de Vic, sucedió a su padre en el cargo del 1051 al 1072. Sin duda, los apelativos *grammaticus* o *scolasticus*,⁴⁸ que a veces añade a su nombre, lo relacionan de forma evidente con la enseñanza y dan cuenta de su competencia técnica y su cultura literaria, que, según parece, también poseían sus padres y hermanos.⁴⁹ Se trata, por tanto, de un maestro de gramática que actúa en ocasiones como

45. *ThLL* VI/1, 626, 29-39, s. v. *festuca* 1 (2a) (*de uindicta, uirga quae apud Romanos in uindicatione et manumissione adhibebatur*); *DU CANGE* III, pp. 453c-454c, s. v. *festuca* y especialmente IV, pp. 410a-418b, s. v. *inuestitura*.

46. **1065** AComtalPerg 644, p. 1157: *hi omnes huic rei interfuerunt et alii plurimi cum predictus Lobetus tradidit se et omnes facultates suas in potestate domni Bonifilii et domnae Sicardis, uxoris eius, per traditionem uel consignacionem cuiusdam suae cruciae ligneae, cui incumbere solitus erit propter pedem quo claudicabat*.

47. El pasaje que comentamos, **1051** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1089, p. 404, no está recogido en el *GMLC* y supone adelantar la primera aparición de la voz.

48. Así, en el documento que nos ocupa, redactado en 1051, firma como *Berillus, Ausonensis Hispaniarum scolasticus, scripsit*.

49. Cf. MASNOU 1999. Precisamente a tenor de esta buena formación se ha apuntado la posibilidad de que sea el autor de la *Vita sancti Ermengaudi episcopi Vrgellensis*. Cf. DELCOR 1989:

escribano; más aún, como uno de esos escribanos eruditos que aparecen en contadas ocasiones en la documentación catalana medieval.⁵⁰

14. *Catus*

En la publicación jurada del testamento de Gaufred Guillem del año 1080 los testigos afirman ante el juez que estuvieron presentes cuando el testador manifestó oralmente sus últimas voluntades. Gaufred, gravemente enfermo, hizo testamento oral volviendo de tierras de Apulia junto con el obispo de Gerona, Berenguer, en una nave que en su nombre popular se llama *catus*:

1080 CCarlemany 148, p. 277: nos uidimus et audiuius et presentes ibi eramus tunc temporis quando predictus Gaucefredus Guilielmi, rediens a partibus Apulie cum dompno Berengario Gerundensi episcopo seniore suo, iacens in ipsa nauī superposita mari qui rustico nomine dicitur *catus*, detentus ab egritudine qua obiit, dum adhuc esset in sua plena memoria et loquela ordinauit suam extremam uoluntatem propriis uerbis.

De este modo, este pasaje de la documentación latina medieval del dominio catalán atestigua en 1080 la primera aparición del término *catus* con el significado de ‘embarcación’, una voz que en este corpus sólo se halla en este pasaje, pero que sí se encuentra desde finales del siglo XI en textos de otros territorios, con las variantes *cat(t)us*, *gat(t)us* y *gat(t)a*. Ciertamente, aparte del diploma catalán, encontramos dos tipos de obras que mencionan esta clase de navío: por un lado, crónicas sobre hechos de la península itálica en la segunda mitad del siglo XI y durante el siglo XII y, por otro, las historias sobre las primeras cruzadas (PUIG 2019).

John H. Pryor (PRYOR 1995: 109; PRYOR, JEFFREYS 2006: XL) identifica este barco con la nave musulmana *qiṭa*,⁵¹ y de esta tomaría su nombre. La *qiṭa* se usaba especialmente como galera de guerra, pero también como nave de transporte. Este término árabe, a su vez, podría derivar del griego ἄκατος, ‘galera mercante ligera’ (PRYOR 1995: 107; PRYOR, JEFFREYS 2006: IXL).

El hecho de introducir el término con la expresión *qui rustico nomine dicitur catus* puede indicar que se trata de un neologismo reciente procedente del árabe e incorporado al latín a través probablemente del romance de la península Itálica, como podemos deducir del contexto en que se encuentran las primeras fuentes que mencionan esta embarcación.

175. En este punto sigue la propuesta de NICOLAU D’OLWER 1932. Igualmente BARAUT 1998-2001: 141-142.

50. De él nos ocupamos en PUIG, FORNÉS 2012 y PUIG *et al.* 2012. Cf. igualmente, MASNOU 1999.

51. PRYOR, JEFFREYS 2006: XLVI. Cf. BIBERSTEIN KAZIMIRSKI, vol. 2, p. 770: *qiṭa*. 3. plural *qiṭa* ‘embarcation, bateau’. Agradezco a la Dra. Emilia Calvo sus orientaciones sobre el término árabe.

15. *Mers*

En 1083 el conde de Urgel, Ermengol IV y su mujer, Adelaida, donan a Santa María de Seo de Urgel y a su canónica los derechos sobre los mercados del valle de Andorra. En este sentido, cabe recordar que los condes consideraban que el mercado era una regalía y, por tal motivo, se reservaban el derecho a instituirlo, lo cual, a petición de los señores interesados, acostumbraban a hacer mediante la concesión de privilegios de mercado o de feria y mercado (SALRACH 2004: 401, nota 26). El privilegio comportaba la garantía de que el señor velaría por la buena marcha del mercado y por la seguridad de las personas que allí acudieran, junto con todos sus bienes. En lo que se refiere al diploma de 1083, al mencionar estos derechos sobre los mercados se usa directamente el término *mers* con la explicación *quos rustice homines tali nomine uocant*:

1083 Baraut, *CartAndorra* 31, p. 137 (Baraut, *DocUrgell* 984, Urgellia 7, p. 108): ego Ermengaudus gratia Dei comes Vrgellitanus siue Prouincialis una cum mea coniuge Adalezis nutu Dei comitissa, [...] elegit nobis bona uolumptas, ut carta donacionis fecisemus domine nostre Dei genitricis Marie eiusque kannonice sicuti et facimus, de ipsis nostris *mers*, *quos rustici homines tali [n o m] i n e u o c a n t*, que exeunt de ipsis parroechiis omnes qui sunt in ual de Annorra.

En este caso, pues, no se produce una identificación de un término latino con otro catalán, ni se introduce el término románico tras un circunloquio, sino que se ofrece de forma directa la voz catalana *mers* añadiendo que era este nombre el que empleaban “los hombres del pueblo”. El sustantivo catalán *mers* procede probablemente del latín *merx*, *-cis*, ‘mercancia’, que se conservó en parte de las lenguas románicas (italiano *merce*, occitano antiguo *mertz*, francés antiguo *merz*, portugués *merce*).⁵² Coromines sospechaba que debió de existir en catalán preliterario un sustantivo femenino *merç* del que derivarían *mercer* y *merceria* y el verbo *esmerçar* que él atestigua desde el siglo XIII.⁵³ De hecho, en nota (COROMINES, *DECat* V, p. 605a nota 1, s. v. *mercè*), advierte de que *merç* podría encontrarse en los *Costums de Tortosa*, del siglo XIII, aunque en masculino, como de hecho se lee en la edición de 1996.⁵⁴

Cabe añadir que *mers* aparece únicamente en el corpus analizado en este diploma de 1083 referido al valle de Andorra y en un acta posterior, del año 1176, también referente al valle de Andorra, diploma este que pone por escrito la concordia del obispo Arnau de Perexens o Preixens y los canónigos de Seo de Urgel con los hombres de Andorra sobre las prestaciones que estos tienen que

52. MEYER-LÜBKE, *REW* 5536, s. v. *merx*.

53. COROMINES, *DECat* V, p. 602a-b, s. v. *mercè*.

54. Lo señor del leyn és tengut al mercader que li port la persona sens nòlit [...] e sa roba de jaure e de vestir, e compliment de vianda que sia necessària al viatge e bastant, e tot son m e r ç , mas si'n porta tanta que parega que'en aja a revendre [...] deu pagar nòlit al mercader. Cf. *Costums de Tortosa*, IX 27.24 (MASSIP 1996).

hacerles y que comprendían las décimas y primicias de los frutos y productos de la tierra.⁵⁵ De entre las décimas se distingue entre *leuate*, los tributos que se pagan para entrar las mercancías en una villa o lugar⁵⁶ y *mers*, que, en este caso, no parece referirse a los derechos sobre los mercados sino a los tributos que grababan las mercancías traídas al mercado.

El hecho de que los dos únicos textos en que aparece el término *mers* se elaborasen en la diócesis de Urgel y se refieran ambos al valle de Andorra podría indicarnos que se trata de unas acepciones del término catalán circunscritas a una determinada zona. En este sentido, podemos añadir que, en nuestro corpus, como ya hemos visto, estos derechos e impuestos suelen designarse con el término latino *mercatus* o también con el catalán *mercad*.⁵⁷

Sea como fuere, el sustantivo plural *mers* que se lee en estas fuentes no es otro que el *merç* que se halla en los *Costums de Tortosa* del siglo XIII. En estos diplomas, que adelantan el primer testimonio del término en dos siglos (1083),⁵⁸ *merç* está usado en plural (*mers*) y con dos acepciones derivadas del significado primitivo de ‘mercancía’: ‘derechos sobre los mercados’ y ‘tributos sobre las mercancías’. Constatamos asimismo que en estos diplomas el sustantivo *merç* es también masculino. Probablemente el término *merx*, *-cis* ya pasó al catalán *merç* como masculino (PUIG 2016).

16. *Ad rigandum*

El siguiente caso del uso de la expresión que nos ocupa procede del obispado de Urgel, de un diploma, fechado en 1085, que registra la donación a Santa María de Seo de Urgel y al obispo Ermengol, por parte de Bernat Trasver y sus hijos, de la iglesia de San Gil, en los castillos de Benavent y Bescarri, en donde, entre otras concesiones, se da a los habitantes del lugar el uso de las aguas para regar:

1085 Baraut, *DocUrgell* 1008 (Urgellia 7, p. 129): ex quocumque autem loco homo ibi manens d i f f l u e n t e m a q u a m i [n] d u c e r e p o t u e r i t u t

55. **1176** Baraut, *CartAndorra* 76, p. 221 (Baraut, *DocUrgell* 1711, Urgellia 10, p. 232): in primis nos omnes homines uallis Andorre concedimus et conuenimus Deo et beate Marie et tibi Arnallo, Urgellensi episcopo, domino nostro et canonicis eiusdem Sedis uestrisque successoribus quod, de ista hora in antea, fideliter, absque dolo et fraude, donemus uobis et baiulis uestris decimas et primicias in areis uel in orreis nostris, quod horum duorum melius uobis placuerit. Et decime et primitie congregentur insimul in granario, sine diminutione, ita quod primicie ponantur in uno calass, separatim, et decima in alio calass, separatim, et de decimis primum accipiantur et separentur leuate et mers et postea primicie cum decimis misceantur et, hoc facto, totum granarium diuidatur per medium inter clericos nostros et clericos Sedis.

56. Cf. NIERMEYER, pp. 600b-601a, s. v. *leuata* (ap. 4): impuesto (s. XIII, Prov.); *DU CANGE* V, p. 72b, s. v. *leuata* (4); RODÓN 1957: 162, s. v. *leuda*, *ledda*; *DCVB* VI, p. 970, s. v. *lleuda*.

57. Cf. nota 18.

58. A menudo, gracias a la documentación latina medieval se pueden adelantar las primeras apariciones de términos románicos. Cf. GÓMEZ RABAL 2010b.

uulgo dicitur ad rigandum et ubicumque pascua inuenerit ad pas-
cendum in omnibus terminis Benauenti et uias ad ambulandum et boscos ad fluen-
dum sine ullo seruicio senioris kastri predicti omnibus similiter ad fluendum donan-
do concedimus.

Berenguer, el clérigo urgelense que lo redacta, al expresar la finalidad con la que los habitantes pueden coger el agua que fluye, a saber, para regar, nos ofrece un extraño caso de la fórmula que estudiamos, por diferentes razones: primero, porque presenta de forma directa el término ‘vulgar’, sin dar un equivalente o circunloquio latino, lo cual ya ocurría en el caso antes analizado de *mers*; segundo, porque es la única ocasión en que el término que introduce como propio del vulgo es un verbo; tercero, porque para expresar la finalidad usa una forma latina muy culta como es el gerundio con la preposición *ad*, forma que no pervivió en las lenguas románicas;⁵⁹ y, finalmente, porque el término que introduce como ‘vulgar’ es *rigare*, un verbo latino usado, entre otros, por Lucrecio, Virgilio, Propercio o Plinio y que se mantiene en las lenguas romances. Por todo ello, sorprende que el escribano introduzca el sintagma *ad rigandum* con la fórmula *ut uulgo dicitur*, poniendo así en duda su latinidad.

Además, el mismo clérigo urgelense Berenguer, en un documento anterior, fechado en 1077, registra una donación del mismo Bernat Trasver en la misma zona del castillo de Benavent y en el diploma se mencionan *aquales*, ‘torreteras’, de los que se puede extraer agua para regar (*regare*).⁶⁰

Acaso podría justificarse el uso de la fórmula *ut uulgo dicitur* en la novedad que en el campo catalán de la Cataluña Vieja de este momento representa el regadío. En efecto, en esta zona la extensión del regadío se mantuvo durante siglos en su estadio más primitivo y sólo se produjo un avance significativo a partir del siglo XIII. En general, se regaban las tierras inmediatamente adyacentes a un río, gracias a las crecidas periódicas, por capilaridad o con la ayuda de toscos canales de derivación. El agua se destinaba de forma prioritaria a garantizar el funcionamiento de los molinos y sólo de manera subsidiaria al regadío (SALRACH 2004: 351). De hecho, en la documentación del territorio del obispado de Urgel las referencias a las acequias y al regadío están, generalmente, en relación con los molinos.⁶¹ Quizás el hecho de que en el documento de 1085 la actividad de regadío no esté asociada a molino alguno sino que podría tratarse de regadío a partir de canales de irrigación, de *aquales* ‘torreteras’, justifique el hecho de la

59. Hay que matizar que el clérigo urgelense Berenguer es especialmente amante del empleo del gerundio en acusativo para indicar la finalidad. En este mismo diploma lo usa en cuatro ocasiones más. Por tanto, no es raro su uso en este escribano.

60. 1077 Baraut, *DocUrgell* 916 (Urgellia 7, p. 48): concedimus ut supra scribtus homo omnes alodios possit regare ex aqua ab ipsis aqualis.

61. Cf. *GMLC*, vol. 1, cols. 126, 389, 389-90 y 394, s. vv. *aquaria*, *caput aqualis*, *caput aquis* y *caput rego*, respectivamente. Véase igualmente documentos del obispado de Urgell anteriores al que nos ocupa que mencionan la actividad de regar los campos: 1043 (44) Baraut, *DocUrgell* 569 (Urgellia 5, pp. 99-100) y, relacionada con molinos, 1061 Llorens, *DocSolsona* 132, p. 420.

introducción de la fórmula *quod uulgo dicitur*, en el sentido de entenderse como una actividad nueva para la que el término latino *rigare* no acaba de adecuarse.

Aunque cabe también la posibilidad de que el escribano no haya sabido pasar a la escritura, y, por tanto al latín, la expresión oral (romance) en la que pensaba.

17. *Betage*

En 1086, un documento de donación del conde de Cerdaña y Conflent, Guillem Ramon I, a la Iglesia de Elna incluye la fórmula que nos ocupa (*plebeico more uocatur*) para introducir un termino referido, de nuevo, a tributos. Se trata de la voz *betage*, que hay que entender como un error por *botage*, el término catalán correspondiente al latín *botaticus*, que significa ‘tributo sobre los toneles o sobre la venta, o transporte, del vino en odres’ y se trata de una voz procedente del latín tardío *buttis* que da en catalán *botatge*.⁶²

1086 Marca, ap. 299, col. 1179: concedimus [...], omne binnum (*pro uinum*) quod censualiter iuste et iniuste habemus et habere debemus de uilla Aniano, u i d e l i - c e t q u o d p l e b e i c o m o r e u o c a t u r b e t a g e (*pro botage*).

Así pues, se lee el término catalán *betage*, introducido mediante la expresión *quod plebeico more uocatur*, tras un circunloquio que explica en que consiste dicho tributo (*uinum quod censualiter iuste et iniuste habemus et habere debemus de uilla Aniano*).

El término, en su forma latina *botaticus*, ya estaba documentado en nuestro corpus en una escritura de 1078 que contiene el testamento de Ponç I, conde de Ampurias,⁶³ y aparece en diversas ocasiones más.⁶⁴ En cambio, la forma catalana *botage* aparece por primera vez en este documento de 1086.⁶⁵

62. *GMLC*, vol. 1, col. 286, s. v. *botaticus*; también *DU CANGE* I, p. 662a, s. v. *binnum* y *NIERMEYER*, p. 102a, s. v. *botaticus*, citan el documento de 1078. Carpentier (en *DU CANGE*) cita este diploma buscando explicaciones imposibles para *binnum* y *betage*.

63. **1078** Negre, *Ponç d'Empúries* 2, pp. 257-258: Sancto Quirico concedo [...] omnem botaticum et albergas quas accipiebam in eius dominicaturis.

64. **1079** Insuper omnes malas consuetudines, botaticos, albergas atque traginas et omnes torturas, quas ego actenus vel omnes antecessores mei in ipsis honoribus predictorum monasteriorum requirere videbamur, funditus dimitto. (*Charte Artem/CMJS* n° 4621) Acta n°4621 en *GIRAUD, RENAUULT, TOCK* (eds.) 2010. <http://www.cn-telma.fr/originaux/charte4621/> [2018/03/28]. **1097** Marca, ap. 313, col. 1197: et omnia que habuit ad uillam de Paradols [...] et decimum de leudis Confluentis et de botaticum. **1121** Baraut, *DocUrgell* 1331 (*Urgellia* 9, p. 161): Relinquo ad Bertran de Sancta Columba medietate de ipsas albergas que ego habeo in uilla Bula cum ipsos botaticos quod ego ibidem abeo per comte, ut abeat hec omnia per Ramon Bernard de Guardia.

65. Posteriormente se halla en nuestro corpus en documentos de los siglos XII y XIII: **1151** Bisson, *Fiscal accounts* N, pp. 23-24: et ad Auréin i modium uini; et habet comes ad Aránsér botátge; et habet comes in honore de Baridano stachamenta et placita et iusticias; et habet comes ad Tadtendre .i. mansum quem illi aufert Guilelmus Bernardi; et habet ad Torrents botadage; et habet comes in honore Sancti Martini tragines et operas et .ii. capones. **1180** Bisson, *Fiscal accounts* 38, p. 100: Et mas de Plan<el> fa censum quartals .ii. de segle de parada et .ii. de ordi et quartals .iii.

Hay que decir, no obstante, que el pasaje entero se halla después de la datación del documento y, por tanto, podría tratarse de una interpolación.

18. *Fraterna*

La última voz que trataremos se atestigua en el año 1100.⁶⁶ Se trata de *fraterna*, sinónimo del término antes analizado *fratria*, que se refiere a una asociación de laicos constituida bajo la autoridad eclesiástica, con una finalidad benéfica que comporta la absolución de los pecados mediante indulgencias. Y, al igual que ocurría con *fratrias* (*caritatem, quem uulgo fratrias uocant*), *fraterna* aparece en la expresión *que uulgo dicitur* como aclaración a *karitas*. El diploma recoge precisamente la fundación de una confradía en el monasterio de Santa María de Lillet, hecha por el obispo Ot de Seo de Urgel a petición de su prior Bernat:

1100 (1101 *Baraut*) Baraut, *DocUrgell* 1190 (Urgellia 9, p. 19): constituo ut omnibus annis se omnes coadunantes in ecclesia prescripta faciant et peragatur karitas, que uulgo dicitur fraterna, et per quodque annum donent unusquisque fratrum, in uigilia altaris agenda, candelam unam.

Se trata de la primera y única aparición de la voz con esta acepción. La primera acepción del término con el significado de ‘fraternidad’, ‘comunidad de monjes especialmente dedicada a la oración fraternal y a rogar por los difuntos’, análogo a *fraternitas*,⁶⁷ se atestigua desde el año 1058 (*GMLC*, fasc. 11, cols. 218-219, s. v. *fraterna*). Hay que matizar que, si bien con este significado encontramos *fraterna* usado como sustantivo, en el pasaje que nos ocupa podría tratarse de un adjetivo que cualifica el sustantivo *karitas*. De la expresión *caritas fraterna*, por elisión del primer término, habría pasado el adjetivo *fraterna* a usarse como sustantivo, fenómeno este del que hemos encontrado otros ejemplos en nuestro trabajo (*tretas* y *grossum*). Sea como fuere, tanto *fraterna* como los

de ciuada et porc <m>ugal et v sol<idos> de chesta et perna et iuntols et galines .ii. et magenc et chanades .viii. de ui de botage et .ii. de alberga et fogaces .x. et sesters .ii. de ordi. **1225** LFeud. II 518, pp. 30-31: uillam predictam de Menera cum omnibus suis (h)edificiis et cum terris et uineis et terre meritis quibuslibet et cum iusticiis et placitis et forescapiis et cum uiperibus (?) et nemoribus, siluis, et montibus, planis, garricis et reparacionibus (?) et cum aquis et rippariis et cum militibus et castlanis et quibuslibet feudatariis et baiulis et baiuliis et cum rusticis et quibuslibet hominibus et feminis, mansis, bordis, censibus, agrariis et usaticis, questis, albergis, seruiciis, adempramentis, botagiis, cucugciis, homicidiis, instestacionibus et exorchiiis, arsinis, iuiis beltutis (?) et traginis et cum omnibus obuencionibus.

66. En la edición el documento se fecha por error en 1101, aunque las indicaciones del diploma, de 9 de febrero, indican que es del año 1100: anno millesimo centesimo trabeationis Xpisti, era .M.C.XXXVIII indictione .VIII. quintoque concurrente, die .V. idus februarii (Baraut, *DocUrgell* 1190, Urgellia 9, p. 19) y más adelante (p. 20): anno prefixo, scilicet .XXX[X]. regni Philippi regis.

67. *Fraternitas* puede igualmente ser sinónimo de *fraterna* para el significado de ‘cofradía’. Cf. *GMLC*, fasc. 11, cols. 219-220, s. v. *fraternitas*.

sustantivos sinónimos *fratria* y *fraternitas* aparecen en este documento fundacional de la confradía de Santa María de Lillet.⁶⁸ No obstante, el sustantivo *fraterna* no aparece documentado en otros diccionarios de latín medieval ni tampoco en catalán medieval.

***

Estas son las apariciones que de la fórmula *quod uulgo dicitur* y sus variantes se encuentran en la documentación latina del dominio lingüístico catalán hasta el siglo XII. El análisis de estos textos nos permite establecer, a modo de conclusión, las características del empleo de la fórmula.

Así, hemos reunido un total de veintitrés pasajes correspondientes a dieciocho voces introducidas mediante dicha fórmula. Como decíamos al principio, Zimmermann (2003a: 1143-1144) ofrece una lista de ocurrencias de la fórmula. Al cotejar las que datan de antes del siglo XII, catorce pasajes, con las de nuestro trabajo, constatamos que hemos tenido que descartar algunos ejemplos⁶⁹ pero que hemos podido aumentar la lista no sólo con nuevos pasajes⁷⁰ sino también con cinco nuevos términos, a saber, *quaitas*, con las precisiones hechas anteriormente, *feualem*, *catus*, *mers* y *ad rigandum*.

En lo referente a las variantes que adopta la fórmula *quod uulgo dicitur*, los verbos de lengua usados, de mayor a menor frecuencia, son *dicere*, *uocare*, *nominare*, *appellare* y *nuncupare*. En cuanto al sintagma que complementa el verbo de lengua y que especifica que se trata de una palabra usada por el pueblo, encontramos *uulgo*, *uulgus* (*huius patriae*), *uulgares*, *rustici*, *rustice*, *rustico nomine*, *plebeico more* y *usitato uocabulum*.

68. 1100 (1101 *Baraut*) Baraut, *DocUrgell* 1190 (Urgellia 9, pp. 19-20): Et ego supradictus pontifex omnibus istis, qui in hac fraternitati fuerint, de minimis peccatis unde penitentiam acceperint medietatem indulgeo et promitto me pro omnibus ipsis fratribus uiuis ac defunctis per unumquoque annum missam unam celebraturum. Unusquisque autem de fraternitate, quando aliquis defunctus fuerit, missam pro eo cantare faciat, omnesque ad sepulturam fratris conueniant, et oblationes suas pro eius anima Xpisto offerant. Qui uero nostris monitis paruerint et ad iam dictam fratram se immitere studerint, sicut diximus, de minimis peccatis unde penitentiam tenent medietatem indulgeo.

69. Hemos descartamos, por diferentes motivos, cinco ejemplos de la lista de Zimmermann (ZIMMERMANN 2003a: 1143-1144). En primer lugar, no hemos incluido *fiscus qui uulgo feo dicitur* (Marca, ap. 113, [25 junio 972]) porque el texto no se corresponde con la referencia bibliográfica que da ni hemos podido encontrarlo en nuestro corpus. En segundo lugar, no hemos considerado los ejemplos que no hacen mención expresa a la lengua del vulgo, como ocurre en *terra erma que dicunt karriga*, de 1023, en *undecimam partem frugibus que exinde exierint que dicitur tascha per unumquemque annum*, de 1065 y en *de ipsos alodios quem uocant beneficiis*, de 1088. Finalmente, el ejemplo de 1078, *predictam ecclesiam cum omnibus ad ipsam pertinentibus, et quod uulgo dicitur cum suo cincto* no está incluido en nuestro trabajo porque no pertenece a territorio de dominio catalán.

70. El ejemplo de *treguam* no está citado en la lista de ZIMMERMANN 2003a: 1143-1144, aunque sí lo menciona en la p. 429.

De los dieciocho términos introducidos, en diez ocasiones la fórmula se usa para relacionar dos términos o sintagmas equivalentes, a modo de traducción, con la finalidad de hacer más comprensible la voz latina (*scubias* - *quaitas*; *alodem curialem* - *feualement*; *censali publico* - *feum*; *ruptas* - *tretas*; *septentrionali* - *circii*; *pactum Domini* - *treguam*; *caritatem* - *fratrias*; *ligni* - *crocia*, *foro nundinali* - *merchato* y *karitas* - *fraterna*). En dos casos el término supone una especificación a un término latino más general (*solidum* - *grossum* y *naui* - *catus*), mientras que en los casos restantes el escribano no es capaz de relacionar el término ‘vulgar’ con un término latino genuino. Así, en tres ocasiones la voz vernácula aparece tras un circunloquio (*tercios*; *tascha* y *betage*) y en otras dos se ofrece de forma directa dicho término, sin equivalente latino ni circunloquio alguno (*mers* y *ad rigandum*).

En cuanto a su cronología, hemos hallado un testimonio muy temprano, de 913 (*scubias quod usitato uocabulum dicunt quaitas*), si bien, como ya hemos explicado, este pasaje, además de no hacer mención explícita a la lengua “vulgar” o “rústica” – emplea *usitato uocabulum* –, parece haber sido inspirado por preceptos carolingios y reales del siglo IX, de manera que no es posible afirmar que a principios del siglo IX existiera una conciencia lingüística tal que percibiera la existencia de una realidad lingüística diferente al latín (ZIMMERMANN 2003a: 429). Hay, pues, que acordar con Zimmermann (2003a: 430) que los testimonios se documentan regularmente a partir del tercer tercio del siglo X, habiendo mayor profusión en la primera mitad del siglo XI.

Si atendemos a las características del diploma, en general se trata de actas que conllevan cierta solemnidad, o bien por la tipología documental (dotalias, constituciones de paz y tregua, etc.) o bien porque los otorgantes de dichos diplomas son personalidades relevantes (obispos, condes u otros nobles). La redacción de estas actas comporta un mayor cuidado lo cual explicaría la preocupación del escribano por no emplear términos ajenos al latín, aunque, cuando se ve obligado a ello en pro de la claridad del escrito, estos son introducidos mediante la fórmula *quod uulgo dicitur*. Únicamente los diplomas que introducen *catus* y *ad rigandum* no requieren, ni por el tipo de documento, ni por los otorgantes, un cuidado formal especial.

Si nos fijamos en la etimología de los términos introducidos, de las dieciocho voces tratadas, seis son germanismos: *quaitas*, *bosco*, *feualement*, *feum*, *treguam* y *crocia*. Resulta interesante resaltar que los germanismos se concentran mayoritariamente en el siglo X y primera mitad del siglo XI (*quaitas*, *bosco*, *feualement* y *feum*).⁷¹ De hecho, las tres voces que introduce la fórmula *quod uulgo dicitur* en el siglo X son de origen germano.

Encontramos igualmente que dos son arabismos (*tascha* y *catus*). En estos casos, el uso de la expresión *quod uulgo dicitur* podría indicar que estos térmi-

71. Concuera esto con el análisis que Bonnassie hizo de la etimología de las innovaciones léxicas del latín medieval correspondiente al territorio de lengua catalana a partir del primer volumen del *GMLC*. Cf. BONNASSIE 2001: 389-410, capítulo 15 «Nouveautés linguistiques et mutations économique-sociales dans la Catalogne des IXe-XIe siècles», y esp. p. 392.

nos se introdujeron en el latín medieval a través del romance. Sin duda, debía de resultar más fácil al escribano tomar conciencia de usar términos ajenos al latín cuando se trataba de germanismos o arabismos.

Tenemos, además, tres catalanismos no latinizados (*tretas*, *mers* y *betage*) y tres voces que presentan una forma compatible con el latín y el catalán (*fratrias*, *tercios* y *fraterna*).

Los casos restantes son más complejos ya que se trata de voces que aparecen con una forma latina o, mejor, latinizada (*merchato*, *circius*, *grossum* y *ad rigandum*), lo cual indicaría las dificultades del escribano en pasar a la escritura la oralidad romance.

Ciertamente, según el análisis que hemos realizado sobre las características del término introducido por la fórmula, se trata, en general, de innovaciones léxicas: neologismos –préstamos de otras lenguas (germanismos, arabismos y catalanismos)⁷² y voces de nueva creación–, así como términos que han experimentado un cambio semántico para nombrar nuevas realidades, si bien *circius* y *ad rigandum* no parecen compartir estas características.

En efecto, el uso de la fórmula *quod uulgo dicitur* es especialmente apropiado para introducir innovaciones léxicas y semánticas recientes. Esta novedad se percibe claramente al constatar que los términos precedidos de la expresión *quod uulgo dicitur* son, en siete ocasiones, primeras apariciones de forma absoluta (*quaitas*, *feualem*, *tretas*, *fratrias*, *crocia*, *catus* y *mers*) o primeras apariciones en una nueva acepción (*feum* y *fraterna*) o primeras apariciones en la forma catalana (*betage*) o bien la diferencia entre la primera aparición y el uso de la fórmula es menor a 30 años (*treguam* y *grossum*). Así, doce de los dieciocho términos analizados son apariciones recientes. Por el contrario, *bosco*, *merchato*, *circius*, *tercios*, *tascha* y *ad rigandum* contaban ya con una cierta tradición en nuestra documentación.

Y, relacionado con la “novedad” del término, es evidente que las voces introducidas por la fórmula *quod uulgo dicitur* responderán a la necesidad del escribano de nombrar realidades nuevas. En efecto, la sociedad feudal implica una red económica, social, política y cultural diferente que genera nuevas realidades que no tienen traducción en los términos de la sociedad anterior, pero que han de plasmarse en la lengua latina, la única con la que se puede escribir. En la mayoría de casos no tienen la posibilidad de recibir una denominación latina adecuada porque no pertenecen a aquel ámbito sociocultural. Así, si agrupamos los términos por campos semánticos, encontramos voces referidas al medio natural y a actividades agrarias como *bosco*, *feuum*, *feualem*, *tretas*, *circius* y *ad rigandum* que generalmente se relacionan directamente con las transformaciones que conoció el campo catalán en esta época, excepción hecha de *bosco*, *circius* y, quizás, *ad rigandum*. Al comercio desarrollado en esta época y las monedas asociadas a él pertenecen *grossum*, *mers* y *merchato*, al de la guerra inherente a la estructura

72. Sobre influencias léxicas de otras lenguas en latín medieval, cf. PÉREZ GONZÁLEZ, PÉREZ RODRÍGUEZ 2011.

feudal *quaitas*, a las instituciones propiamente medievales *treguam*, *fratrias* y *fraterna*, a los impuestos banales *tercios*, *tascha* y *betage* y, finalmente, a objetos nuevos *crocía* y *catus*.

En el análisis que hemos realizado hemos visto que, en general, existen unas características comunes en el uso de la fórmula y de los términos introducidos por ella, aunque algunas veces se alejan de tales peculiaridades, como ocurre, sobre todo, con *bosco*, *ad rigandum* y *circius*.

Seguramente para explicar los casos de *bosco* y *circius* hay que fijar la atención en el escribano que redacta el diploma. Se trata respectivamente de Ervigi Marc y Ponç Bonfill Marc, escribanos bien conocidos por tratarse de personalidades de buena formación y alta cultura, que podrían usar la fórmula como un recurso estilístico para hacer alarde de erudición y riqueza de vocabulario.

Ciertamente, la lengua de los diplomas es, como manifiesta Zimmermann (2003b), el reflejo de la evolución de las sociedades pero también la expresión de una personalidad, la del escribano, ya sean estos escribanos de buena formación como Ervigi Marc o Ponç Bonfill, ya sea el clérigo urgelense Berenguer que acaba atribuyendo al vulgo una expresión tan genuinamente latina y culta como *ad rigandum*, lo cual quizás sea una prueba más de las dificultades con que se encuentran aquellos que quieren escribir –en latín– una oralidad que es romance.

ADELAIDA TEROL AMIGÓ

El lèxic de l'alimentació en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval

La recerca que recentment hem portat a terme a propòsit del lèxic de l'alimentació en la documentació llatina del domini lingüístic del català des del segle IX fins a mitjan segle XII¹ ens ha permès establir un corpus lèxic de vora 200 mots –referents tant a aliments com a estris relacionats amb el menjar–, que apareixen especialment en uns tipus concrets de documents dins de la variada tipologia que presenta la documentació estudiada. Alhora, els testimonis recollits d'aquests termes permeten intuir diversos aspectes de *realia* de la Catalunya altmedieval dins del camp de l'alimentació. És, però, en l'àmbit lingüístic on els diplomes es mostren particularment rics: dins del vocabulari aplegat, s'hi troben diversos exemples d'innovacions lèxiques, així com d'innovacions semàntiques que caracteritzen la llengua amb què estan redactats aquests textos; els mots mostren, a més, una morfologia canviant cap a una llengua romànica incipient, el català. Finalment, trobar el testimoni més antic de tots aquests termes ha permès avançar primeres datacions aportades pel *GMLC* (en el cas dels mots llatins) i per Coromines (COROMINES, *DECat*, en el cas dels mots catalans). Tots aquests punts seran exposats en els apartats que segueixen.

1. *Tipologia documental*

El corpus lèxic referit als aliments i als estris relacionats amb el menjar sorgeix d'un corpus documental que és la font de la nostra recerca. Una de les principals característiques d'aquesta font és l'àmplia i variada tipologia que presenta. Després del buidatge fet sobre tot el corpus treballat, s'ha verificat quins tipus de documents són lèxicament més rics i, per tant, més interessants en relació al lèxic de l'alimentació, corroborant, en termes generals, el que ja exposà Riera (1996; 2000).

1. Fruit d'aquesta recerca és la tesi doctoral *El lèxic de l'alimentació en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval*, defensada el 10 de novembre de 2016 a la Universitat de Barcelona (TEROL 2016). Tots els termes del lèxic de l'alimentació citats en el present treball van ser analitzats a la tesi doctoral sota la veu corresponent.

Són d'especial interès els testaments i les adveracions sacramentals, escriptures de tipus privat que es multiplicaran i es generalitzaran en l'època feudal. En aquests documents, s'hi troben sovint detallats els béns mobles del testador, que inclouen objectes de la vaixel·la (estris de cuina, de taula, de celler, etc.), les reserves d'aliments i el bestiar domèstic, entre altres. A més a més, molts testaments contenen llegats caritatius, entregats generalment a les institucions eclesiàstiques, que tant poden ser en metàl·lic com en espècie, cas, aquest últim, en què s'hi inclou sovint algun tipus de menjar.

La confrontació dels testaments amb les respectives adveracions sacramentals –en els casos en què s'han conservat tots dos documents– ha estat cabdal per a fer una millor interpretació dels mots estudiats o bé per a corroborar o descartar lectures i suposicions. Com ja explicaren Puig i Quetglas (2014: 86),

segons establia la llei goda vigent als comtats catalans, un testament, per tal que tingués força legal, en el decurs dels sis mesos posteriors a la mort del testador, havia de ser presentat davant d'un jutge, qui n'havia de verificar l'autenticitat i assegurar-ne la publicació sota la forma de document escrit, document que anomenem publicació o adveració sacramental.

A tall d'exemple, s'ha pogut constatar que els termes *cupus* i *cupa* podien ser sinònims gràcies al fet que en un testament es fa entrega d'un *cubum*² i, en l'adveració corresponent, aquest atuell hi consta com a *cubam*;³ semblantment, *barrilus* i *barrila* degueren arribar a ser sinònims també, ja que en un testament es fa donació d'un *barrilium*,⁴ mentre que, en el mateix lloc de l'adveració corresponent, hi figura una *barrilam*.⁵

També són de gran ajut tots aquells documents que, d'una manera o altra, relacionen censos en espècie, sobretot contractes agraris, que inclouen el lliurament de censos en espècie per part del camperol al senyor. Aquests censos donen mostra dels aliments de més qualitat que obtenia el pagès, integrats sovint per cereals, vi i pernils o, directament, caps de bestiar sencers. És igualment important destacar, en aquest punt, el paper dels políptics, com per exemple el de Sant Pere de Vilamajor, editat per Mundó (1961: 48-67), que relaciona els censos en espècie (pagats en ordi, blat, forment, mill, faves, pèsols i vi) que havien de satisfer els habitants d'aquesta població a l'església de Sant Pere. Cal tenir en compte que els censos en espècie –i, en general, qualsevol tipus de lliurament d'aliments que apareix als documents– estan formats normalment per productes perdurables, la qual cosa impedeix registrar lèxic d'aliments fàcilment peribles, com verdures i fruites, i percebre quin paper tenien aquests aliments a les taules d'aquell temps.

Relacionat amb els censos, no s'ha d'oblidar el paper cabdal que tenen les actes de consagració d'esglésies, on s'estableixen els pagaments en espècie que

2. 1091 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1576, p. 862.

3. 1091 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1577, p. 863.

4. 1081 DACCBarcelona 1387, p. 2153.

5. 1082 DACCBarcelona 1399, p. 2169.

han d'efectuar regularment els seus feligresos i que consisteixen fonamentalment en aliments.

D'entre les fonts normatives eclesiàstiques, són d'especial rellevància les regles monàstiques i canòniques. Les regles a què eren sotmesos els monestirs regulaven amb precisió la dieta ordinària, i extraordinària (en les festivitats del calendari litúrgic), dels monjos, ja que l'alimentació jugava també un paper important en l'ascetisme. D'altra banda, les canòniques catalanes altmedievales, no tan frugals en l'alimentació com les institucions monàstiques, incloïen, en la redacció de les seves normes, un apartat dedicat a la dieta dels canonges. Un exemple d'aquest ús es troba representat en dos documents del corpus: un document d'Àger,⁶ en el qual l'abat de Sant Pere d'Àger dicta les normes de distribució del menjar per als canonges i un document d'Urgell,⁷ on els clergues de la Seu d'Urgell estableixen els aliments que s'han de procurar als canonges els dies ordinaris, a l'Advent, la Quaresma i a les principals festivitats de l'any.

Però si alguns documents abunden en el lèxic dels aliments, aquests són els comptes de despeses de funcionaris locals i de viatges. A mitjan segle XII, els batlles o castlans començaren a anotar, en documents específics, totes les despeses originades per l'estança d'algun membre de la família reial o de l'alta noblesa en la seva circumscripció. Un exemple el trobem en el pergamí que conté els comptes que el batlle de la residència comtal de Sant Pere de Vilamajor anotà en referència a tot allò consumit durant els anys 1156-1157 pels hostes que s'hi allotjaren; aquest document fou editat per Bisson⁸ i estudiat ja per Puig i Quetglas (2013). També són d'interès, com ja s'ha apuntat, els comptes de despeses fetes, durant un viatge o una missió diplomàtica, per personatges d'alt rang social, com són els comptes d'un comte de Provença, el nom del qual no se cita en el document.⁹ Aquests documents, a part de proporcionar una llista lèxica ben extensa i una valuosa informació sobre el menjar, també han conservat el preu, d'aquell temps, d'una gran quantitat de productes.

Paral·lelament, pel que fa al lèxic referent als estris per a cuinar, servir, menjar o emmagatzemar aliments, els textos més rics són, sense cap dubte, els inventaris de béns mobles, que especifiquen, amb gran detall, tots els estris de la casa, entre els quals es troben, és clar, els de cuina i els de taula. Un magnífic exemple el constitueix l'extens inventari de béns mobles d'Arnau Mir de Tost,¹⁰ que féu abans de partir en pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia i en el qual apareixen tota mena d'objectes.

Tots els tipus de documents fins ara esmentats permeten rastrejar, d'una manera o altra, els mecanismes d'aprovisionament, les tècniques culinàries, l'instru-

6. 1174 CDipÀger 471, pp. 808-809.

7. 1161-1162 Baraut, *DocUrgell* 1558 (Urgellia 10, pp. 78-80).

8. 1156-1157 Bisson, *Fiscal Accounts* II 4, pp. 33-43.

9. [1184] Bisson, *Fiscal Accounts* II 52, pp. 120-123.

10. post 1068 CDipÀger 89, pp. 333-335.

mental culinari i els costums alimentaris de la societat d'aquest moment, especialment, és clar, de les capes més altes.

2. *Corpus lèxic*

El total dels documents (més de 22.000) que conformen el corpus documental de la Catalunya altmedieval, sobre el qual vam realitzar la recerca, ofereix un nombre notable de termes, concretament 194, referits als aliments i als estris relacionats amb el menjar. Com es pot observar a l'apèndix, el gruix del lèxic referent a aliments és més ampli, car comprèn un total de 126 substantius; mentre que el lèxic referit a estris culinaris alberga els 68 mots restants.

En desglossar els 126 vocables referits a aliments segons els diferents camps temàtics establerts, resulten 5 mots que són denominacions genèriques del concepte d'«aliment» o «beguda»; 37 termes que designen productes d'origen vegetal, que es poden dividir en cereals (12), farina (1), pans (3), dolços (1), hortalisses (8), llegums (4) i fruits i fruites (8); 53 mots que designen animals, la carn dels quals servia d'aliment i 22 mots que donen nom als productes obtinguts d'aquests, que són carn i greixos (19), ous (1) i làctics (2); 4 termes referents a les espècies i condiments; 2 mots que donen nom a un tipus de guisat o plat cuinat; i 3 que denominen begudes.

Pel que fa als 68 vocables del camp lèxic dels estris relacionats amb el menjar, 6 són denominacions genèriques per a referir-se a un conjunt determinat d'estrís; i 62 mots designen estris específics, que es poden dividir en estris de la bateria de cuina (5), estris de la llar de foc (6), plats i bols (6), copes i gerres (6), coberts (6), estris diversos d'elaboració (5) i recipients d'emmagatzematge i transport (28).

Per tal d'entendre millor la realitat que designa cada veu i obtenir una visió global del lèxic estudiat, s'ha pogut dur a terme una contextualització sociocultural de l'època estudiada amb el recolzament de fonts històriques i arqueològiques. Sens dubte, la documentació llatina de la Catalunya altmedieval és també un reflex dels usos alimentaris i culinaris d'aquest moment.

2.1. *Aliments*

2.1.1. *Denominacions genèriques*

Els conceptes genèrics d'«aliment» o «beguda» són expressats sota els termes *alimentum*, *nutrimentum*, *uictus*, *cibus* i *potus*. El mot *alimentum*, derivat del verb *alere* «alimentar, nodrir», es testimonia escassament en els documents; gairebé sempre apareix sota la forma plural amb el sentit genèric d'«aliments», referit només als aliments dels humans.¹¹ Molt semblant a aquest és el terme *nutrimentum*, provinent del verb *nutrire* «alimentar, nodrir», que presenta igualment el sentit

11. **974** [975] DipRosselló 485, p. 414: ut clericorum monachorumque cetibus ibidem degentibus Deoque militantibus suorum sustentarentur alimentis; **1010** DACCB Barcelona 136, p. 434: ut

genèric d'‘aliment, menjar’, referit al consum humà; es diferencia, però, del mot *alimentum* pel fet que, en els documents, s'aplica sovint als aliments de procedència animal.¹² Un altre terme semblant a aquests i molt freqüent en els diplomes és el llatí *uictus*, derivat del verb *uiuere* ‘viure’, que apareix sempre contraposat a *uestitus* en el gir formulari *uictus et uestitus* ‘menjar i vestit’, que defineix les primeres necessitats per a la subsistència humana.¹³ Molt proper a aquests semànticament, és el vocable *cibus*, que es troba en la documentació oposant-se a *potus* ‘beguda’ en el gir formulari *cibus et potus* ‘menjar i beguda’,¹⁴ on de vegades, fins i tot, sembla prendre el sentit de ‘menjar guisat’.¹⁵ Finalment, el terme *potus* designa la beguda, i tan sols apareix en la fórmula ja esmentada *cibus et potus*, mai sol. Cal dir, a més, que aquest és l'únic mot, en el corpus treballat, amb el sentit de ‘beguda’.

2.1.2. *Aliments d'origen vegetal (cereals, hortalisses, llegums i fruites)*

Pel que fa als aliments d'origen vegetal, cal dir que la documentació treballada ofereix un gran nombre de veus referents als cereals, però, per contra, presenta pocs termes que denominin hortalisses, llegums, fruits o fruites, segurament pel fet que, en ser productes peribles, no es lleguen en els testaments i únicament poden aparèixer en comptes i censos, encara que, fins i tot en aquests, hi tenen una reduïda manifestació. No obstant això, el seu cultiu –i, en conseqüència, el seu consum– es pot deduir de la descripció dels terrenys que apareixen en múltiples documents.

La terminologia dels cereals en la documentació llatina de la Catalunya alt-medieval és una qüestió força complexa, donada la difícil identificació d'alguns mots amb la realitat, o realitats, que designen. Això no obstant, mitjançant un estudi acurat dels valors semàntics de cada vocable, s'ha pogut establir, amb més o menys precisió, el significat que ofereixen dins del corpus treballat. Els dotze termes recollits presenten una accepció específica per a denominar un tipus concret de cereal; a més, n'hi ha quatre que presenten també l'accepció genèrica de ‘cereal’, tal i com s'exposa, d'una manera succinta, en la següent taula.

habeant ipsas decimas et primicias atque oblationes ad alimentum, ut possint digne et iuste uiuere in ipsa Kannonica.

12. **1055** Ordeig, *Dotalies* 197, p. 173: decimas et primicias de omnibus fructibus, hoc est decimam mensuram et de primitia uigesimam et de nutrimentis animalium et de caseis et alias rebus.

13. **1044** Baraut, *DocUrgell* 580 (Urgellia 5, p. 109): et abuisset ipsa expleta de iam dicto alaude ut donasset ei uictum uel uestitum uel calciamenta.

14. **1104** CDipÀger 192, p. 461: in tale conuentum, ut habeat potum et cibum Guillelmus Mironi in ipsa canonica sancti Mikaelis.

15. **1161-1162** Baraut, *DocUrgell* 1558 (Urgellia 10, p. 79): in Aduentu quidem et Quadregesima cibi cum bono oleo et pipere, ita quod tercius cibus sit faba fracta uel siceres dentur; **1172** Alturo, *Sta. Anna* 433, p. 449: donamus atque concedimus tibi et tuis quandam fogacam de meliore pane et unam scutellam de cibo omni tempore.

VEUS	ACCEPCIÓ ESPECÍFICA	ACCEPCIÓ GENÈRICA
<i>annona</i>	'blat'	'cereal'
<i>bladum</i>		
<i>frumentum</i>		—
<i>triticum</i>		
<i>auena</i>	'avena, civada'	—
<i>cibaria</i>		'cereal'
<i>cibata</i>		
<i>hordeum</i>	'ordi'	—
<i>milium</i>	'mill'	—
<i>secale</i>	'sègol'	—
<i>siligo</i>		
<i>spelta</i>	'espelta'	—

Com es pot observar, tant el terme *annona* –provinent ja del llatí clàssic– com el terme *bladum* –d'origen més recent– apareixen en la documentació com a designació genèrica de 'cereal'. Ambdós mots, doncs, poden incloure, en la seva accepció, qualsevol espècie de cereal, ja sigui ordi, blat, civada, mill, etc.¹⁶ No obstant això, en alguns pocs testimonis, *annona* presenta el sentit originari de 'blat',¹⁷ i també *bladum* apareix ja especialitzat com a denominació del 'blat'.¹⁸ Hom pot afirmar, amb tot, que els dos mots es testimonien com a sinònims en la nostra documentació, observació que ja féu Aebischer (1953: 80). En la seva evolució a les llengües romàniques, *bladum* anà prenent el terreny del més antic *annona* fins a supplantar-lo completament.

També les veus *cibaria* i *cibata* –aquest últim, terme popular i sinònim del més antic *cibaria*– es troben en la documentació amb el mateix significat. Si bé tots dos es testimonien amb el sentit primari de 'cereal', especialment 'cereal destinat als animals', *cibata* acabà prenent el significat específic d' 'avena' o 'civada' pel fet de ser aquest cereal el que constituïa el pinso més usual en el territori on es produï la documentació estudiada.¹⁹ Així, en alguns casos s'estableix

16. **1088** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1538, p. 823: [I minam annon]e inter ordeum et speltam; **1187** CPoblet 58, p. 31: XII migeras annone: VI frumenti et VI orde; **1085** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1502, p. 786: unam megeram de blad inter ordeum et speltam et milium; **1094** LFeud. I 51, p. 66: XX modios de blado: tercia parte de formento et tercia de ordio et tercia parte de auena.

17. **1010** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 131, p. 798: per mancuso I et medio de auro bono et quarta I de annona et emina I et pugneras VIII de formento; **1016** DACCB arcelona 250, p. 598: sestarios V de annona et sestarium I de frumento cum suo loco.

18. **1051** Baraut, *CartAndorra* II ap. 6, p. 149: ad ipsa kannonica modios V frumenti qui sunt in Bescharan et alios V de segel et in Ansoel modios V frumenti et in Tolo modios XV de blad.

19. **1111** DipADSolsona 98, p. 153: ad Sancta Maria Celsona modios II de ordeo et modio I de forment et modio I de ciuada et modios II de uino; **1163** CPoblación 123, p. 179: unum kaficium de bladi, quatuor fanecas frumenti et quatuor orde et quatuor ciuada.

una relació de sinonímia entre els termes *cibata* i *auena*. Com no és d'estranyar, aquesta ampliació semàntica de *cibata* es traslladà també al mot *cibaria*, en tant que sinònim.²⁰

Frumentum i *triticum* es testimonien com a denominació del 'blat'. Segons Carnevale (2011: 682), el mot *triticum*, en llatí medieval, designa el blat en general, sense distinció entre gra tendre (*Triticum aestivum*) i gra dur (*Triticum durum*), sentit que ja tenia en llatí clàssic. D'altra banda, el mot *frumentum* fou emprat en plural (*frumenta*) pels antics romans per a referir-se als cereals en general, en oposició a *legumina*, en l'ampli terreny dels productes del camp; poc a poc *frumentum* s'anà especialitzant com a designació del blat, sinònim, per tant, de *triticum*. En la nostra documentació, molt segurament la veu *frumentum* s'ha d'entendre com a denominació del gra tendre, és a dir, l'espècie *Triticum aestivum*, que rep en català el nom de blat comú, blat xeixa o simplement xeixa o forment, espècie que produeix les farines panificables. En efecte, en els textos són molt nombrosos, i majoritaris, els testimonis que parlen de pans i fogasses fets de *frumentum*²¹ i que, per tant, confirmarien aquest supòsit, ja defensat també per Carnevale (2011: 253), que no dubta a l'hora d'identificar, en la documentació llatina medieval, el mot *frumentum* amb aquesta espècie de blat.

Tornant a la taula anterior, hom observa que el sègol (*Secale cereale*) és denominat mitjançant dos mots diferents, *secale* i *siligo*.²² Mentre que el primer ja existia en llatí clàssic amb aquest significat, *siligo*, en canvi, tot i existir també en llatí clàssic, tenia originàriament el significat de 'blat', designant concretament el gra tendre (*Triticum aestivum*). En època medieval, però, en prendre el mot *frumentum* el sentit de 'blat', fent referència al *Triticum aestivum*, el mot *siligo* va passar a designar el sègol, juntament amb el mot *secale*, morfològicament afí.

A la fi, apareixen també altres mots de sentit específic per a referir-se a diferents tipus de cereals. *Auena*, *hordeum* i *milium*, que designen l'avena (*Avena sativa*), l'ordi (*Hordeum vulgare*) i el 'mill' (*Panicum miliaceum*) respectivament, són mots provinents ja del llatí clàssic que no han patit cap desplaçament ni extensió semàntica, ans mantenen, en llatí medieval, el mateix significat originari.²³ El terme *spelta*, en canvi, de procedència germànica i no testimoniada abans del segle IV, es generalitzà, en les llengües romàniques, com a denominació de

20. **1124** CSCugat III 877, p. 72: pernas II et parilios II de gallinas et eminam I cibaria et quarteram I tritico, et sextario I uini.

21. **1095** Baraut, *DocUrgell* 1339 (Urgellia 9, p. 168): XXX fogaces panem frumenti et X canades de ui; **1120** Baraut, *DocUrgell* 1326 (Urgellia 9, p. 155): quartal I de ordi et V fogaces formenti et kanada I uini.

22. **878** DipRosselló 109, p. 158: et modio uno de segale pro solidum unum, et capras II, et de uino denarios XX; **[1109-1146]** Ordeig, *Dotalies* 365, p. 134: est annuatim in festo Omnium Sanctorum I octaneum tritici et alium siligini et I quarteria cibarie et II paria gallinarum et XX denarios pro carne salsa et VIII denarios pro uino; **1153-1158** DipTortosa 35, p. 85: in pane intelligimus siue de oleo: frumentum, ordeum, siliginem, spelta, omnia legumina et omnia milia et omnia ortalicia.

23. **998** DCBarcelona I 323, p. 558: caficio I de ordio et sextarios II de milio et sextarium I de pesos et sextarios II de frument; **1043** Baraut, *DocUrgell* 568 (Urgellia 5, p. 98): ipso blado que abeo in Sallent, sunt modios VI de forment et V inter ordeo et auena; **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic*

l'«espelta», una espècie del blat de gra dur (*Triticum spelta*), que tal volta cal identificar amb el llatí clàssic *far* (vid. CARNEVALE 2011: 623).

La documentació estudiada posa de manifest la importància dels cereals, tan sovint esmentats, especialment el blat, que era el cereal més preuat, l'ordi i la civada. D'aquests cereals, se n'obtenia farina (*farina*),²⁴ destinada a diversos usos culinaris, com l'elaboració de pa, coques, pastes i pastissos, així com farinetes i minestres. Entre les denominacions d'aquests productes, s'hi troba el *panis* 'pa',²⁵ la *focacia* o el més antic *placenta*,²⁶ que donen nom a una espècie de pa o coca plana i rodona feta a base d'una pasta d'aigua i farina, i, en el camp de la rebosteria, la *nebula*,²⁷ un full prim de pasta de farina cuïta que es prenia generalment acompanyant el *pigmentum* o vi piment i que és el predecessor de l'actual neula. Com revelen els escassos testimonis recollits d'aquesta veu, les neules constituïen una menja d'ocasió, ja que s'entregaven o es subministraven en diverses festivitats de l'any litúrgic.

Els mots que denominen altres productes vegetals, com les hortalisses, els llegums o les fruites són poc freqüents dins del corpus documental. D'entre les hortalisses, cal fer una distinció entre aquells termes que designen pròpiament fruits (*alium*, *almols*, *caulis*, *cepa* i *porrum*)²⁸ i aquells que presenten un sentit genèric i/o col·lectiu (*herba*, *holus* i *hortalitia*).²⁹ Pel que fa als llegums, cal distingir també els termes referents pròpiament a les diverses llavors comestibles

1073, p. 387: ad Mariam dimitto quartam ordeï et ad matrem eius duos sextarios inter ordeum et speltam.

24. **1053** DACCB Barcelona 823, p. 1331: unum scilicet porcum et quartarium unum de uacha et mig I frumenti farine et quartam I uini optimi.

25. **1037** Baraut, *DocUrgell* ap. 25 (Urgellia 8, p. 137): et donet [...] modios quatuor de annona, et inde faciant panem.

26. **970** Baraut, *DipTavernoles* 21, p. 94: per unumquemque annum in natali Domini, unum quoque hominem pernam unam et fogaues duas et sestarium de ciuada; **1139** Marquès, *Dipl. Sant Daniel de Girona* 40, p. 101: tascham nobis fideliter dones et annuale census, uidelicet agnam unam in mense madio et II paria gallinarum et I placentarum par et III migeras de ciuada.

27. **1098** DACCB Barcelona 1654, p. 2559: et donet nobis prenomminatus Petrus Umberti anuatim, in sollempnitate Ascensionis Domini, refeccionem pigmenti atque nebularum; **1100** Baraut, *DocUrgell* 1181 (Urgellia 8, p. 108): et per I quemque annum donet predicto Raimundo ad iam dicte canonice ipso censu quod ego solitus sum donare, sextarium I de pigmento et nebulas ad initium XL; **1174** CDipÀger 471, p. 808: in natiuitate Domni, in Epiphania, in purificatione beate Marie, in Septuagesima, in Pascha, in Ascensione Domni, in Pentecosten, in festiuitate apostolorum Petri et Pauli, in assumptione beate Marie, in festiuitatibus beati Augustini et Omnium Sanctorum, dominica prima aduentus Domni duo genera carnum et pigmentum cum IIII nebulis ministrantur.

28. **1156-1157** Bisson, *Fiscal Accounts* II 4, p. 34, l. 28: et piper II denarios et alos et cebas II denarios et cera III denarios; **1042-1075** Baraut, *DocUrgell* 899 (Urgellia 7, p. 30): et habet episcopum in Sanauga per usaticum in mansiones legna et kols et almols et fromaticos et ouis; **ca. 1075** Miret, *Antig text*, p. 12: exceptus pallea et ligna e cauls e porres e cebes e fruita.

29. **1024** Junyent, *Oliba* Dip. 79, p. 127: de omni genere herbarum que ad ortum uel campum pertinet ad seminandum; **1094** DACCB Barcelona 1598, p. 2477: ex illis frugibus, quos Deus ibi dederit, tam de arboribus quam de oleribus atque ex uiminariis, donetis predictæ Canonice medietatem atque decimam fideliter; **[1153-1158]** DipTortosa 35, p. 85: in pane intelligimus siue de oleo: frumentum, ordeum, siliginem, spelta, omnia legumina et omnia milia et omnia ortalicia.

de les lleguminoses (*cirons, faba i pisum*)³⁰ del genèric *legumen*,³¹ que designa col·lectivament totes aquestes. Finalment, entre els fruits i fruites testimoniats en la documentació estudiada, cal diferenciar els termes que designen pròpiament fruits, ja siguin frescos (*ficus, fica, oliua i racemus*)³² o secs (*amenoles i castanea*),³³ i aquells que tenen un sentit genèric i col·lectiu (*fructa i fructus*).³⁴

Si bé, com ja s'ha dit, els mots referents a aliments d'origen vegetal són poc freqüents en els diplomes, tanmateix és ben sabut que els llegums i les verdures constitueixen productes essencials en les dietes d'aquest moment, especialment les faves i els cigrons, en relació als llegums, i els porros, les cebes i les cols, pel que fa a les verdures; amb la barreja d'aquests guisaven l'anomenat *pulmentum*. Quant a la fruita fresca i la fruita seca, és a través de diverses descripcions de terrenys que inclouen arbres fruiters que emana la importància de les castanyes i les ametlles, quant a la fruita seca, i de les figues, el raïm —emprat sobretot per a fer vi— les pomes, les peres i les cireres, quant a la fruita fresca.

2.1.3. *Aliments d'origen animal (animals, carn, greixos, ous i làctics)*

Passant ara als productes d'origen animal, la documentació fa palesa la importància del bestiar domèstic, esmentat ací i allà, especialment en testaments, compravendes, donacions i dotacions d'esglésies. Una gran quantitat de censos en espècie testimoniats en els documents integren algun cap de bestiar, sobretot gallines i anyells. Els animals, doncs, proveïen aliment i altres matèries bàsiques per a la subsistència de les persones.

La denominació genèrica d'«animal», en els documents, apareix expressada sota els termes *bestia*, sobretot, i *animal*, mots tots dos ben coneguts en la llati-

30. **1156-1157** Bisson, *Fiscal Accounts* II 4, p. 41, l. 27: dispensavit in cebas II solidos et III denarios et cirons XX denarios et I quarta de olei II solidos; **ca. 1060** Mundó, *St. Pere de Vilamajor*, p. 241, l. 13: quartera I ordeï et punera I de faues; **998** DCBarcelona I 323, p. 558: concedo ad Cusca ... caficio I de ordio et sextarios II de milio et sextarium I de pesos et sextarios II de frument.

31. **1049** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1069, p. 381: et donet per singulos annos prelibate canonice de frugibus et omni annona et legumine XI partem, que vulgo dicitur tascha, et de uino quartam partem.

32. **1149** DipPoblet 121, p. 114: II quintars de ficubus, et de racemis XXX chintars; **1159** Papell, *DipSantesCreus* 82, p. 158: ut omni anno in die Natalis Domini reddatis nobis sex quoque cantars olei boni et sani et puri et una sporta de figes; **1071** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 449, p. 1252: et de ipsas uineas de ipso fructu quod Deus ibidem dederit fideliter ipsa tascha, et de ipsas oliuarias colligatis uos ipsas oliuas et donetis nobis ipsa medietate; **1023?** Baraut, *DipTavèrnoles* 49, p. 118: quod non detis homicidium neque arsina nec chugucia nec cistellas de racemos nec garbas.

33. **1151** Bisson, *Fiscal Accounts* II 1 K, p. 16, l. 57: habet Comes in parrochia de Villarig XX denarios comitales et I emina ordeï et [I] scutellas et I enap de amenoles aut de frumento; **1070** AComtalPerg III 759, p. 1305: L pernas in Gerunda et VII parilios de gallinas et ipsum tolneum de ipsas castanias quod inde exierit.

34. **958** CSCugat I 55, p. 49: et de omnes ipsos fructos ipsas tascas per cotidio anno ad domum s. Cucuphati ibidem donemus sine ulla fraude; **ca. 1075** (Vallespir) Miret, *Antig text*, p. 12: exceptus pallea et ligna e cauls e porres e cebes e fruita.

nitat clàssica.³⁵ El bestiar apareix com a part integrant dels béns mobles (*habere mobile*), juntament amb el menjar, la vaixella, els teixits i altres estris domèstics. Molt sovint s'estableix una distinció entre el bestiar menut i el bestiar gros; el primer grup, més nombrós en caps, està constituït pel bestiar oví, porcí i caprí, mentre que el segon grup el formen essencialment el bestiar equí i boví.³⁶ Un altre grup d'animals el formen l'aviram, o aus de corral, representat principalment per galls, gallines, pollastres, ànecs i oques. Aquesta realitat és mencionada, en el corpus documental estudiat, per mitjà del terme genèric *uolatilia*,³⁷ substantivació, en neutre plural, de l'adjectiu clàssic *uolatil* 'volador', 'que vola'.

Generalment els animals citats en els documents fan referència als animals vius, ja que, en el cas contrari, s'esmenten parts d'aquests un cop sacrificats. Els animals testimoniats es poden dividir en tres grans grups: mamífers, aus i peixos. Entre els mamífers, destaquen sobretot els animals porcíns, que proporcionaven una gran quantitat de carn, i els ovins, dels quals se n'extreia llet i carn, a part de llana. El terme *porcus* i *baco* apareixen com a denominació del porc (no es testimonia, en canvi, el clàssic *suis*), mentre que per a designar la truja, apareix el femení *porca* i el més recent *troia*, gairebé sempre sota la forma *truia* o *truga* i variants; a més a més, apareixen també els diminutius *porcellus*/*porcella* i *porcaster*/*porcastra*.³⁸ D'altra banda, l'ovella apareix mencionada sota el terme *ouis* i la seva forma diminutiva *ouicula*.³⁹ El mascle de l'ovella, és a dir, el marrà, hi és representat mitjançant els termes, ja clàssics, *aries* i *ueruex*, i més abundantment pel terme *multo*, d'origen cèltic, que acabà desbancant completament els altres dos mots en territori català.⁴⁰ Com a designació de la cria ovina, s'hi testimonien

35. **966** DipGirona 374, p. 336: *alium meum mobilem quidquid habuero quando migrauerio de hoc seculo, siue in auro siue in argento, siu in pane et uino, siue in bestias maiores uel minores, siue in drapos; 1001* DACCBBarcelona 8, p. 281: *cum bubis, ouibus, porcis et asinis, cauallis, honeratis et uacuis, uel cum cetera alia animalia, minima et maxima.*

36. **1081** Baraut, *DocUrgell* 959 (Urgellia 7, p. 88): *ipsas bestias maiores tam boues quam asinos; 1111* DipADSolsona 98, pp. 152-153: *de bestias minutas, porchos cum oues, ipsa tertia parte.*

37. **981** Junyent-Ordeig, *DipVic* 479, p. 402: *et ipsas uacas que remanent, et ipsos meos porcos XII, et ipsa uolatilia remaneant ad conuiuio meo.*

38. **1146** CSCugat III 969, p. 150: *dimito et I tonna et I asina et I porcho et unum arietem [...] et ad Iohannes, monachus, I porcha; 1060* Junyent-Ordeig, *DipVic* 1209, p. 518: *dimisit [...] duodecim oues et duos optimos baconos; 874* DipPallars 71, p. 322: *et unum boue et XX III oues, et I troga, et nostra ferramenta ad laborandum; 1071* Junyent-Ordeig, *DipVic* 1342, p. 639: *dimitto etiam filia mea Chixol guadenga I cum uno borrhacio et oues III cum uno agno et porcella I cum uno porcello; 1047* Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 339, p. 1090: *infra oues et capras XXX et trugia I et porcastros III et somarium unum; 1007* DACCBBarcelona 85, p. 369: *concedo ad Igila monach<us> porcastra I cum sestarios I de ordeo.*

39. **876** DipRosselló 101, p. 152: *Ataulfus et Cixilo receperunt pretium boue uno et oues capiti quindecim; 1022* DACCBBarcelona 343, p. 716: *concedo pro anima mea ipsa tertia parte de pane et uino, tam de uetere quam de nouo, et de ipsas ouelgas et de ipsas cabras et de ipsos porcos.*

40. **977** Baraut, *ActUrgell* 37 (Urgellia 1, p. 100): *per singulos perenniter annos persoluere ad sancta Maria sedis Urgelli modios VI de annona et solladas III de trapos et arietes II; 1000* Junyent-Ordeig, *DipVic* 635, p. 544: *iussit dare ad Donnucio sacer helemosinario berbices II, et alias oues iussit dare a Saueguncia femina, et iussit dare ad Sentario sacer occas II; 907* Baraut, *ActUrgell* 21

els termes *agnus*, el diminutiu *agnellus*, així com *cordarius*, mot propi del llatí vulgar que perdurà en les llengües romàniques de la Península Ibèrica.⁴¹ Cal afegir, a més, el terme *magenc* o *maienc*,⁴² adjectiu substantivat derivat de *maig* (< ll. *maius*), que apareix en la documentació fent referència a l'anyell o moltó lliurat com a tribut el mes de maig.

Altres mamífers també presents en els documents són el cabrum i els bovins. Els termes referents als animals caprins que es documenten en el corpus són *capra*, per a la femella adulta, *hircus*, per al mascle adult, i, com a denominació de la cria, es testimonia el masculí *capritus* i el femení *caprita*.⁴³ D'altra banda, apareix també, en una ocasió, el terme *caprinus*,⁴⁴ adjectiu en origen, però substantivat en el testimoni recollit, probablement amb el sentit genèric de 'bèstia caprina'. D'altra banda, la terminologia referent als bovins present en la documentació està integrada per mots ja existents, tots ells, en el llatí clàssic; així, es testimonia la veu *uacca* per a la vaca, *bos* per al bou i, finalment, com a designació de la cria bovina, apareixen els termes *uitulus* i *uitula* i –formes diminutives d'aquests– *uitellus* i *uitella*.⁴⁵ Cal dir que el bestiar gros no era tan comú en la dieta alimentària, però també es consumia carn de vaca i vedella; els bous i alguns equins (*asinus*, *asina*, *caballus*, *equus*, *equa*, *mulus*, *mula*) eren essencialment animals de tir i tan sols se sacrificaven per al consum alimentari a la fi del cicle laboral, ja vells, o bé si presentaven alguna tara física que els feia inservibles.

En el grup d'aus, destaca la volateria domèstica. En el corpus d'estudi, hi apareixen galls i gallines, sota els termes llatins *gallus* i *gallina*,⁴⁶ i també capons i

(Urgellia 1, p. 78): *censum annuale persoluatur, idest modios VI inter panem et uinum et solidos III in parata et moltone I*.

41. **899** Baraut, *ActUrgell* 10 (Urgellia 1, p. 66): *soluere faciat in seruicio episcopatus sancte Marie urgellitane sedis modios VI de annona et sollidos III et agnos II*; **1018** Puig i Ferreté, *Lavaix* 12, p. 68: *recepimus de uos de ipsum auere de Sancta Maria C oues cum C angellos, et XIII annas*; **964** DCBarcelona I 75, p. 271: *in tale uidelicet ratione ut in diebus uite mee et posteritas mea teneo et possideo cum ipso seruicio cordario uno*.

42. **1118** DipADSolsona 147, p. 205: *Guilelmus Bernardi facit seruicium comiti quartals II de parada, et II de tolta, et porchum I et magenc I et perna I*.

43. **985** CSCugat I 171, p. 143: *concessit ad Oria, femina, uaca I et oues IIII et capra I cum ipsos agnos, et irco I, et trua I*; **1018** CSCugat II 467, p. 116: *uindere faciatis tonnas II et ipso precio pro anima mea; ad Oliba capra I cum cabrida*.

44. **1040** CDipÀger 11, p. 214: *ad ipsa Channonicha porchos II, et sestarios II de furmento, et quarta I de uino, et parilio I de occas, et alium de caprinos II*.

45. **839** DipPallars 16, p. 289: *boue placibile et uaca uetellaria et X modios tritici*; **856** DipPallars 51, p. 311: *in aderato et definito precio quod inter nos bone pacis placuit adque conuenit, uaca cum suo uitulo colore nigra*; **1024** CSCugat II 493, p. 144: *concedo ad filia de Audeghario de Chasteleto uitula I*; **989** DCBarcelona I 183, p. 390: *et uaca I rubiana et I uitello mureno maiore*; **1002** CSCugat II 372, p. 19: *de alia tertia parte donare fecissent ad Bonefilio porcho I et ad Morena, femina, trua I et uedella I*.

46. **981** DipCBarcelona 131, p. 332: *dono tibi boue I colore nigra et oues IIII et truias aput porcellos VII [...] et gallinas II cum ipso gallo*; **1002** CSCugat II 372, p. 20: *ad iam dicto domo auchas III, gallos II, gallinas II*.

pollastres, designats amb els termes *capo* i *pullus* respectivament.⁴⁷ Deixant a banda els animals gal·linacis, també s'hi testimonien oques, mitjançant dos termes distints, el clàssic *anser*⁴⁸ i, més abundantment, el terme *auca*,⁴⁹ testimoniats en llatí tardà i que, en les llengües romàniques, acabà desbancant el més antic *anser*. Amb menys freqüència apareixen els mots *anas*,⁵⁰ denominació de l'ànec, i, entre els fasiànids –poc abundants i de gran valor–, *pauo* ‘paó’ i *perdix* ‘perdiu’.⁵¹

El peix té molt poca representació en els textos estudiats. Hi apareix mencionat generalment sota el terme genèric *piscis*,⁵² i, en els casos en què s'especifica el tipus de peix, tan sols s'esmenta la truita (*tructa*),⁵³ malgrat que altres peixos eren comuns en la dieta d'aleshores, especialment els d'aigua dolça.

Finalment, encara podem incloure un altre grup, els animals de caça, una pràctica habitual en aquella època. Entre aquests, hi apareixen el cérvol (*ceruus*), un dels animals de caça més preuats, l'isard (*isarn*), l'ós (*ursus*), els conills (*cuniculus*) i els galls salvatges (*gallus saluaticus*).⁵⁴

Els productes comestibles derivats dels animals són, en essència, carn i greixos, ous i làctics. És molt notable la quantitat de termes documentats en els nostres textos que fan referència a diferents parts del cos d'un animal sacrificat, tractant-se gairebé sempre d'un animal quadrúpede. En relació a la part lateral

47. **980** CEGirona, p. 71 (Marquès I 59, p. 148): in octabas Natalis Domini persoluant aut costolati<c>o unum cum ancha aut capones II et eminas singulas de ordeo et focatias duas triticeas et eminas singulas de uino per singulos annos; **942** DipOsona 523, p. 419: faciamus exinde seruicium a domum Sancti Ioannis per singulis annos tascha de iamdicto alode et oblias costa et fogazas duas et pullos duos.

48. **1047-1060** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1202, p. 512: omnes anseres et gallinas que sunt in supradictis locis.

49. **981** DCBarcelona I 131, p. 332: dono tibi boue I colore nigra et oues IIII et truias aput porcellos VII et apario I et auccas II et kauago I et exada I; **988** Junyent-Ordeig, *DipVic* 534, p. 455: et occas II et de ipso blado ipsam terciam partem.

50. **1018** Puig i Ferreté, *Lavaix* 12, p. 68: recepimus de uos de ipsum auere de Sancta Maria C oues cum C angellos, et XIII annas et X modios de frumtum et quinque metrus de uino.

51. **1009** Junyent-Ordeig, *DipVic* 711, pp. 55-56: ad conuiuium congregatione sede Sancti Petri iussit dare semodio I de forment et modio I de uino et porcos IIII et paones IIII et capones X ueteres et occas XX; **1134** CDipÀger 277, p. 573: et XL fogacas tritici optimas, et una quarta uino obtumo, et duos sestarios ordeí, et II auena, et IIII perdices aut IIII gallinas aut IIII cuniculus.

52. **1045** Baraut, *DocUrgell* 588 (Urgellia 5, p. 117): ipsi canonici pisces in quadragesima et oleum; **1119** Baraut, *DocUrgell* 1313 (Urgellia 9, p. 141): faciat censum in XL refectionem unam piscium ac uini pro anima mea uel consaguinerorum meorum.

53. **1083** Baraut, *DipTavernoles* 92, p. 163: semodium I de for[mento] ad mesuram Cerdanie et caseos IIII optimos et centum ouas et truitas C; **1151** Bisson, *Fiscal Accounts* II 1 L, p. 18, l. 12: a die Pentes costes usque ad festum Sancti Michaelis exeunt de isto honore censualiter de XV in XV diebus CL oua et XL truites.

54. **1038** Junyent-Ordeig, *DipVic* 971, p. 295: si aliquis infra os terminos aliquam capturam ceruorum fecit, quartam partem sibi dedit; **1151** Bisson, *Fiscal Accounts* II 1 L, p. 18, l. 15: exeunt de unoquoque urso quando ibi moritur cuxes ambe retro et IIII pedes suos; et de [...] et de isarn quarter deretro et espatla ad baiulum; et habet comes omnes gallos saluaticos; **978** CSCugat I 130, p. 104: ipsa silua cum ipsis chonilibus; **1042-1075** Baraut, *DocUrgell* 899 (Urgellia 7, p. 30): quis prendidit unum conil in boscho emendauit ad episcopum unum bouis et I porc et nouem parilios de chonils uius.

de la bèstia, apareixen els termes *costa*, *costatus*, *costolatum* i *latus*;⁵⁵ de les parts que se situen a les cames davanteres, es testimonien els mots *spatula* i *spatularis*,⁵⁶ mentre que *ancha*, *coxa* i *perna*⁵⁷ fan referència a determinades regions de les cames posteriors; i també s'han d'incloure tal volta, entre aquests últims, els mots *iuncta* i *iuntol(l)s*,⁵⁸ si es consideren denominació del garró. Encara en relació a les quatre potes de l'animal, apareix el terme *pes*⁵⁹ donant nom a la part terminal d'aquestes. Designant les entranyes de l'animal, es troba el terme *frixura*.⁶⁰ D'altra banda, cal fer menció igualment dels mots *canalis*, que designa l'animal sencer sacrificat i obert, i *quartarius*, que denomina una de les quatre parts en què es considera dividit el cos d'un animal.⁶¹ Finalment, el terme sens dubte més abundant per a fer referència a la carn obtinguda de l'animal és el genèric *caro*.⁶²

A més de la gran quantitat de carn que fornía el bestiar menut (i en primer lloc, el porc), també proporcionava gran part dels greixos d'origen animal emprats per a la preparació dels menjars. Fent referència al greix porcí, apareixen

55. **942** ACondal 121, p. 278: et faciamus exinde seruicium a domum sancti Ioannis per singulos annos tascha de iamdicto alode et oblias: costa et fogazas duas et pullos duos; **s. XI-XII** Baraut, *DocUrgell* 1189 (Urgellia 8, p. 114): et donant decima et tascha et pernes II et costads II; **980** DipGirona 460, p. 421: oblias quoque in octabas Natalis Domini persoluant aut costolati[c]o unum cum anchas aut capones II, et eminas singulas de ordeo, et focatias duas triticeas, et eminas singulas de uino, per singulos annos; **1055** Baraut, *DocUrgell* 685 (Urgellia 6, p. 68): et quartera I de farina cum latus uno de porco, cum III chinades de ui remaneat per elemosina.

56. **1112** Baraut, *DipTavernoles* 121, p. 193: de ipsa uero uilla iam dicta similiter retinet sibi ipsum cenum de ipsas spatulas, cum earum sextarios ordeí et ipsas fogacias et ipsas cannadas de uino ab integum; **s. XI-XII** Baraut, *DocUrgell* 1189 (Urgellia 8, p. 114): donant cenum pernes II et espatulare I et sesters III ordeí et sesters III de ciuada.

57. **980** CEGirona, p. 71 (Marquès I 59, p. 148): oblias quoque in octabas Natalis Domini persoluant aut costolati[c]o unum cum anchas aut capones II et eminas singulas de ordeo et focatias duas triticeas et eminas singulas de uino per singulos annos; **1151** Bisson, *Fiscal Accounts* II 1 L, p. 18, l. 15: exeunt de unoquoque urso quando ibi moritur cuxes ambe retro et III pedes suos; **942** DipOsona 523, p. 419: ad iamdicto Sancto Matheo cera una de dinarios V et a Natale Domini perna una et fogazas duas.

58. **1150** Baraut, *CartAndorra* I 49, p. 167: preter hoc habet ibi XIII quarteras de ariete et III de porco et XVI fogazas de ublies et XVIII canatas de uino et II iuntes arietis; **1105** Baraut, *DocUrgell* 1222 (Urgellia 9, p. 53): Chacull cum suis heredes, perna I et iuntolls de molto, sester I de ciuada, fogaces II, migera I de ui.

59. **1151** Bisson, *Fiscal Accounts* II 1 L, p. 18, l. 15: exeunt de unoquoque urso quando ibi moritur cuxes ambe retro et III pedes suos.

60. **1156-1157** Bisson, *Fiscal Accounts* II 4, p. 35, l. 3: costauit uino VII solidos et VIII denarios et II frexuras III denarios.

61. **1151** Bisson, *Fiscal Accounts* II 1 O, p. 25, l. 6: habet ibi comes III quartas cibarie et II sextarios et ex alia parte II sextarios rasos et emina[m] I ordeí et I canal de ariete et omnia stachamenta; **1053** DACCB Barcelona 823, p. 1331: dedissem receptum prefate Kannonice, unum scilicet porcum et quartarium unum de uacha et mig I frumenti farine et quartam I uini optimi.

62. **1018** Puig i Ferreté, *Gerri* II 4, p. 4: per unumquemque annum donem XX fogasas et carnem I porcum et I molto ualentem inter ambos unum solidum; **1035** Junyent-Ordeig, *DipVic* 940, p. 269: dimisit ad Mir Argemir ipso suo cauallu, qui ille habebat, et ipsa carne cum sagino.

en la documentació els mots *axungia*, *baco* i *saginum*;⁶³ i, en un document que sobrepassa el límit cronològic d'aquest treball, es testimonia també el terme *lardum*, que, tot i tenir una escassa presència en els textos, remunta al llatí clàssic.⁶⁴

Deixant a banda la carn i els greixos, altres productes derivats de l'animal de gran importància van ser els ous, que es troba a la documentació sota els mot *ouum*,⁶⁵ i el formatge, testimoniats en els textos sota el mot *caseus*, ja existent en llatí clàssic, i *formaticus*,⁶⁶ mot propi del llatí medieval, derivat del llatí *forma* 'motlle'. Tant *caseus* com *formaticus* apareixen escassament abans del segle XII, mentre que abunden passada aquesta data.

2.1.4. *Espècies i condiments*

Dins del corpus documental estudiat, són esmentades reiteradament, en els recomptes de despeses de Sant Pere de Vilamajor, les anomenades *menutias cuzine* (o simplement, *menucias*), és a dir, 'menudeses de cuina', que han de fer referència, sens dubte, a les espècies i condiments d'ús culinari;⁶⁷ aquest mateix document, a més, inclou un capítol de *lumen et sabrer*.⁶⁸ En testimonis catalans medievals, el *sabrer* apareix com a designació d'una mena de salsa o brou que s'emprava com a condiment o acompanyant. D'altra banda, el capítol de *lumen et sabrer* i les *menutias cuzine* es poden posar en relació amb el capítol *reboast* de comptes posteriors, que incloïa pebre, canyella, safrà i altres espècies, fruita, diners entregats a l'ofertori de missa i també la despesa en cera per a la il·luminació. El *reboast* es troba documentat per primera vegada l'any 1265 i es mantindrà almenys durant dos segles en aquest tipus de documents (vid. CONDE

63. **1075** DACCB Barcelona 1277, p. 1985: ipsos tres bachons et III ansunias et V cafiz de uino et ipsum blad; **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, p. 1209: concedo ad filia mea Neua [...] bachono I de porcho, ad Sancti Laurencii cenobii bachono I; **1035** Junyent-Ordeig, *DipVic* 940, p. 269: dimisit ad Mir Argemir ipso suo cauallo, qui ille habebat, et ipsa carne cum sagino.

64. **[1184]** Bisson, *Fiscal Accounts* II 52, p. 120, l. 4: piper VIII denarios. Cere et acetum III denarios. Lardum VI denarios.

65. **1023** AComtalPerg I 165, p. 473: ad predictam ecclesiam pertinentem [...] ouorum pasche et etiam lane ouium quarumque in hac predicta parrochia manebunt ad tercium; s. XI-XII Baraut, *DocUrgell* 1189 (Urgellia 8, p. 114): donant cenum pernes II et espatulare I et sesters III ordeí et sesters III de ciuada et sester I de ui et fogaces V et gallinas III et ouos V.

66. **1083** Baraut, *DipTavernoles* 92, p. 163: ad monachis Sancti Saturnini per unumquemque annum recepcionem unam, uidelicet semodium I de for[mento] ad mesuram Cerdanie et caseos III obtimos et centum ouas et truitas C; **1042-1075** Baraut, *DocUrgell* 899 (Urgellia 7, p. 30): et habet episcopum in Sanauga per usaticum in mansiones legna et kols et almols et fromaticos et ouis.

67. **1156-1157** Bisson, *Fiscal Accounts* II 4, p. 34 i ss.: dispensauit inter olei et cebas et piper et alias menutias cuzine II solidos [...] dispendierunt inter panem et uini et olei et pexo et lumen et alias menucia cuzine XI solidos [...] olei et lumen et piper et alias menucias cuzine LXXI solidos [...] et pexo et cera et piper et alios menucias cuzine CVIII so[lidos] [...] dispendierunt inter pane et pexo et alias menucias II solidos.

68. **1156-1157** Bisson, *Fiscal Accounts* II 4, pp. 34 i ss.: dispensauit II porch et III parilios de gallinas et in lumen et sabrer III [denarios] [...] et I auca et in lumen et sabrer III denarios [...] mig porch et II parilios de gallinas et in lumen et sabrer II [...] et caseos et olei et lumen et sabrer et cebas VII solidos.

1988: 32). Amb tot, doncs, l'anomenat *lumen et sabrer* i les *menutias cuzine* semblen formar el concepte que posteriorment presentaria el capítol de *rebot* (vid. PUIG, QUETGLAS 2013: 71-72).

Les espècies tingueren també molta rellevància, especialment a partir del segle XII, i s'utilitzaven sovint per a condimentar la carn; en la documentació hi apareix repetidament el pebre (*piper*),⁶⁹ producte molt preuat i a l'abast només de les altes esferes de la societat. Quant als condiments, s'hi testimonia la mel, l'oli i la sal, sota els termes també clàssics *mel*, *oleum* i *sal* respectivament;⁷⁰ el primer era, de fet, l'únic edulcorant del moment fins a l'arribada del sucre el segle XII-XIII, i el segon s'emprava poc a la cuina, on el principal greix per a cuinar era de procedència animal.

2.1.5. Guisats

En un corpus constituït essencialment per documents notariais altmedievals, la probabilitat que hi apareguin esmentats guisats o plats típics d'aquella època és, comprensiblement, escassa. Aquesta documentació, doncs, no permet –almenys d'una manera directa– adquirir un coneixement de la gastronomia altmedieval, és a dir, de tot el que té a veure amb l'elaboració i la composició dels plats i les begudes d'aleshores. Per contra, més endavant, amb la consolidació del feudalisme en plena Baixa Edat Mitjana, un moment en què els plats prenen una gran sofisticació, es publicaran els primers receptaris medievals, com el *Llibre del Sent Soví* o el *Llibre del Coch*, la majoria del segle XIV en endavant, que donen coneixement de molt diversos guisats típics d'aquell moment.

En relació a aquests aspectes, els documents de la Catalunya altmedieval presenten dos termes que fan referència a algun tipus de guisat o salsa: el llatí *pulmentum* i el romànic *sabrer*. Pel que fa al mot *pulmentum*, sembla ser que en època medieval designava qualsevol tipus de guisat. A jutjar per les paraules de Pou, que el qualifica de «vianda espessa» (OPou 130), tal volta s'ha de pensar que s'aplicava especialment com a denominació de les minestres o plats semblants, fets sobretot de verdures i/o llegums (cf. *pulmenta in olere aut legumine*, en un testimoni aportat per DU CANGE s. v. *pulmentum*). En els testimonis recollits d'aquesta veu, el *pulmentum* sempre va acompanyat de pa i vi, que, conjuntament, deuriem constituir els aliments d'un àpat.⁷¹

69. **1051** Baraut, *Act Urgell* 59 (Urgellia 1, p. 137): et persoluat ibi libram unam piperi; **1120** DipADSolsona 167, p. 228: et est ipsum receptum, scilicet panes quinquaginta et porcos III et quateras III de uacca et quartam unam uini et migeram unam mellis et libram piperis.

70. **1104** CSCugat II 786, p. 444: ut per unumquemque annum donetis nobis et successoribus nostris migeriam unam frumenti et quartarium mellis ad festiuitatem s. Cucuphatis per censum; **991** DipGirona 531, p. 472: et seruicium faciat ad domum Sancte Marie cenobii imina I de olio per singulos annos; **988** Bolòs, *Serrateix* 28, p. 104: per unamquemque ebdomadam duas somatas de sale et sit acceptum hunc salem de feria V usque ad uesperum sabbati.

71. **1096** CSCugat II 762, p. 421: donemus tibi in uita tua per singulos dies libram unam panis frumenti, et iusticiam I uini, et unam scutulatam de pulmento; **1107** CSCugat II 791, pp. 447-448:

D'altra banda, el terme *sabrer*⁷² —relacionat amb el mot *sabor*— no presenta tampoc un significat clar en la nostra documentació. Ja ha estat dit que, en els comptes de la residència comtal de Sant Pere de Vilamajor, apareix reiteradament el capítol de *lumen et sabrer*, sense més especificacions, i que aquest podria estar relacionat amb el capítol *rebostr* de comptes posteriors, que incloïa principalment espècies, fruita i la cera per a la il·luminació. En aquest cas, el *sabrer* potser s'hauria de prendre amb el sentit de 'condiment'. Ara bé, testimonis catalans d'època medieval presenten el terme *sabrer* com a denominació d'un tipus de brou o salsa, elaborats de manera distinta, ja que apareix *sabrer* de gallines, *sabrer* de pollastres o *sabrer* de llenties (COROMINES, *DECat* i *DCVB* s. v. *sabrer*). Tenint en compte aquestes descripcions, cal pensar que segurament s'usava per a l'elaboració de salses i acompanyaments.

Dins dels límits temporals en què s'emmarca la nostra investigació, només es testimonien aquests dos termes, en relació als guisats. D'altra banda, però, en un document d'inicis del segle XIII, hi apareix el terme *sopa*. Es tracta d'un document del cartulari de la Vall d'Andorra on l'abat Ramon agrega perpètuament totes les rendes, fruits i beneficis del mas de Tolse a la rebosteria del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, amb l'obligació que el reboster contribueixi a la manutenció de la comunitat en la mesura establerta.⁷³ Aquest testimoni, a més, representa la primera aparició de la veu catalana *sopa*, no documentada per Coromines abans del segle XIV.

2.1.6. *Begudes*

El vi fou un producte d'extraordinària importància durant tota l'època medieval, un complement alimentari que es trobava a les taules de totes les classes de la societat. Fou, fins i tot, més important que l'aigua, des del punt de vista tant qualitatiu com quantitatiu. La preponderància del vi es fa palesa en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval: dels tres termes testimoniats que designen begudes, un és pròpiament el vi, i els altres dos fan referència a bevendes que tenen com a base el vi: el *merum* i el *pigmentum*.

El vi (*uinum*) té una presència molt abundant en els documents; és, de fet, la veu més documentada, juntament amb *panis*, pel que fa als termes relacionats amb el menjar. S'hi testimonia tant vi blanc com vi negre, anomenat aleshores 'vermell'.⁷⁴ A més a més, pel que fa la seva composició, s'hi esmenta tant vi ai-

propter hoc, ut dum uiuus fuero habeam de ipsam helemosinam s. Cucuphati, unam libram panem tritici et unam scutulam pulmentum, et iusticiam uinum, et alia beneficia que mihi faciant.

72. 1156-1157 Bisson, *Fiscal Accounts* II 4, p. 33, l. 10: et inter totos dispensauit II porch et III parilios de gallinas et in lumen et sabrer IIII [denarios] [...] et in lumen et sabrer III denarios.

73. 1215 Baraut, *CartAndorra* II 26, pp. 59-60.

74. 1095 DACCBarcelona 1621, pp. 2511-2512: et barrilios duos de uino albo plenos cum alio de rubicundo uino, cum meo mulo et meliore asino. Et barrilium unum plenum de uino rubicundo, ad predictam Canonicam; 1071 Bisson, *Fiscal Accounts* II 139, p. 255, l. 4: et modios II uini blanchi et alios II modios uino uermiculo ad mensuram Gerunde.

gualit (*uinum moderatum*, *uinum cum aqua*)⁷⁵ com vi exempt de mescla (*uinum purum*, *uinum purissimum*).⁷⁶

El terme *merum*, que es testimonia una sola vegada en tota la documentació treballada, designa també el vi pur o sense mescla, si bé en el testimoni recollit sembla sinònim de *uinum*;⁷⁷ en realitat *merum* 'pur, sense mescla' és un adjectiu substantivat, producte de la braquilogia *uinum merum*.

Finalment, el *pigmentum*,⁷⁸ tot i presentar pocs testimonis en la documentació, fou una beguda molt estesa. Es preparava amb vi, mel i espècies i es consumia en les solemnitats més assenyalades, especialment per Nadal i acompanyat amb neules, tal i com testimonia la documentació.

2.2. Estris

2.2.1. Denominacions genèriques

En la documentació llatina de la Catalunya altmedieval hi emergeixen aquí i allà diferents mots que, amb sentit col·lectiu, designen el conjunt d'estrís d'ús domèstic útils per a diversos usos. Dins d'aquest ampli sentit, tals mots sovint fan referència als instruments d'àmbit culinari o a objectes relacionats, d'alguna manera, amb els aliments.

En primer lloc, cal fer menció del terme *utensilia*, conegut ja en la llatinitat clàssica, que apareix en la documentació englobant tots aquells estrís útils, per a un o altre fi, que es troben en un immoble.⁷⁹ En moltes ocasions, els *utensilia* fan referència concretament als estrís per a cuinar i menjar i als recipients per a emmagatzemar aliments, tots ells de diferents mides, formes i material. Sinònim d'aquest és el mot *usibilia*, d'origen més recent, que designa la mateixa realitat; així, doncs, poden fer referència a estrís de dimensions diferents⁸⁰ o de materials diferents.⁸¹ Tots dos mots són, com es pot observar, adjectius substantivats en la

75. **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, p. 149): unde exit censu cannadam unam uini moderati; **1184** Bisson, *Fiscal Accounts* II 51, p. 119, l. 9: uino cum aqua.

76. **1087** Baraut, *DocUrgell* 1038 (Urgellia 7, p. 161): et unoquoque anno faciat census eadem canonice quinque cannadas purissimi uini; **1091** Baraut, *DocUrgell* 1078 (Urgellia 7, p. 194): et donem per unumquemque annum recognicionem cannadas V uini puri et optimi ad cannonicam beate Marie.

77. **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, p. 154): unde exiit census cannadam unam meri limphatici.

78. **1080** Baraut, *DocUrgell* 938 (Urgellia 7, p. 70): et faciat census per unumquemque annum chanadas II de optimo pimento in refectorio prescripte chanonice statuto die initium quadragesime; **1100** Baraut, *DocUrgell* 1181 (Urgellia 8, p. 108): sextarium I de pigmento et nebulas.

79. **807** DipPallars 1, p. 280: utensilia domui, eramenta uel ferramenta, auro uel argento, animalia maiora uel minora; **960** Junyent-Ordeig, *DipVic* 326, p. 274: cum ipsas tonnas et cum ipsos cubos et cum omne illorum utensilia.

80. **1010** Baraut, *DocUrgell* 314 (Urgellia 3, p. 146): et ipsa omnia usabilia tam maiora quam minora, in omnibus meis locis, remaneat ad sancta Maria Sedis Vicho siue de Sanauga.

81. **[864]** DipRosselló 55, p. 115: et de annona modii XXX cum omnia usibilia ligni et ferri quod necesse abet homo in omnibus.

seva forma de plural neutre, que els confereix el sentit col·lectiu esmentat. A més a més, ambdós estan relacionats amb el verb *uti* ‘usar, fer servir’, d’on prenen, evidentment, el seu sentit primari, és a dir, ‘allò que s’usa, que es fa servir, útil’.

Quan, a més, hom vol especificar el material, s’empren els mots, oposats entre si, *aeramenta* i *ferramenta*, fent referència al conjunt d’estrís de coure (o aliatges de coure) i al conjunt d’estrís de ferro, respectivament. Els *aeramenta* inclouen els estrís culinaris fets d’aquests material, sobretot calderes, olles i altres estrís de la bateria de cuina, però també altres utensilis culinaris, com plats, plates, copes, etc.⁸² D’altra banda, els *ferramenta* inclouen també peces de la bateria de cuina i, a més, estrís de la llar de foc, com clemàstecs, capfoguers, asts, etc.;⁸³ i encara, fora del terreny d’estudi, poden fer referència també a les eines agrícoles, així com al conjunt de peces del molí fetes d’aquest material.

Un altre cas són els mots *uascula* i *uexella*, sinònims entre si, i ambdós procedents, en última instància, del terme *uas* ‘atuell, recipient’. El terme *uascula*, forma plural de *uasculum* –diminutiu de *uas*–, apareix en la documentació com una forma lexicalitzada, és a dir, sense noció diminutiva, i és usat amb sentit col·lectiu per a fer referència al conjunt d’estrís i atuell de la llar.⁸⁴ S’estableix, a més, la distinció entre *uascula maiora* i *uascula minora*: els primers designen els recipients grans d’emmagatzematge (cup, tona, barril, etc.),⁸⁵ mentre que els segons, de dimensions més petites i d’ús més manejable, fan referència als estrís de cuina, com olles, calderes, paelles, plats, bols, copes, etc.⁸⁶ Amb tot, el mot *uascula* presenta, així mateix, el sentit de ‘vaixella’. Aquesta noció col·lectiva del mot afavorí que la forma neutra plural esdevingués un nou mot femení i singular, *uascula*, tal i com testimonia la nostra documentació.⁸⁷

El mateix es pot dir, pràcticament, del terme romànic *uexella*, provinent de *uexellum*, i aquest, variant romànica de *uascellum*. Aquest últim terme, *uascellum*, és forma diminutiva de *uasculum*, tot i que no té, en la documentació, noció diminutiva, sinó que apareix lexicalitzat, com a sinònim de *uasculum*. De la mateixa manera, *uexella* apareix com a sinònim de *uascula* i té, per tant, sentit col·lectiu per a denominar també el conjunt d’estrís i atuell d’ús domèstic, que,

82. **1016** DACCBBarcelona 245, p. 592: tam de panem et uinum quam de aurum uel argentum uel omni possessione mobile, eramenta uel ferramenta, uascula tam maiora quam et minora.

83. **1053** AComtalPerg II 428, p. 815: ipsos meos cubos et tonnas, et omnia mea uascula maiora uel minora, et mea ferramenta, et caldarias, et padela concedo prefata uxor mea et filiis meis Bernardo et Bonifilio.

84. **844** DipRosselló 35, p. 102: in auro et in argento uel in uascula argentea uel deaurata, quod tu emptor dedisti.

85. **985** Junyent-Ordeig, *DipVic* 517o, p. 437: dono et trade in unumquoque locum omnia mea uascula uel omnem meum mobile, quantum inuenire potueritis, id sunt tonnas et cubos uel alium meum mobile ad ecclesias supranominatas.

86. **1049** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 348, p. 1104: concedo ei ipsa tonna que modo condirex et cubo I in Orta qui est ad ipso cellario et uascula minora, id sunt scutulas et cannadas et siras et parilio I de portadoras.

87. **985** CSCugat I 171, p. 143: omnem suam uasculam concessit ad ipsas iam dictas ecclesias.

com s'ha dit abans, es distingeixen també en *maiora* i *minora*.⁸⁸ El terme *uexella* és, de fet, la forma més antiga del mot català *vaixella*. Amb tot, el sentit col·lectiu de 'vaixella' que es troba en els documents és, en realitat, més ampli del que que presenta avui el mateix mot, el qual inclou, d'una manera més restringida, els plats, plates, gots, tasses, etc., destinats al servei de la taula.

Els cinc mots esmentats tenen la particularitat de ser tots ells, almenys en origen, mots de gènere neutre i nombre plural, amb els quals s'expressava la idea de col·lectivitat. Partint d'aquesta forma plural, alguns d'aquests mots acabaren esdevenint, en la seva evolució en diferents estadis de la llengua, formes femenines singulars (per la terminació en *-a* que els caracteritza) que mantingueren –o encara mantenen– la denotació de pluralitat i col·lectivitat. Aquest és el cas del mot *ferramenta*, que ja es troba en alguns testimonis de la documentació com a mot femení singular i ha perdurat com a tal en català, sota la mateixa forma. És també el cas dels termes *uascula*, que en els testimonis apareix sovint com a forma femenina singular, i el mot romànic *uexella*, que es presenta ja com a femení singular per analogia amb *uascula*.

2.2.2. *Estris específics*

El corpus documental estudiat presenta un nombre considerable de vocables que designen estris i recipients per a coure, preparar, manipular, contenir o conservar el menjar. Aquests no manquen gairebé mai en els testaments ni, evidentment, en els inventaris de béns mobles, dels quals emana la importància que tenia la vaixella domèstica. El concepte de 'vaixella' es mostra en els documents amb un sentit més ampli que l'actual, ja que aquesta no només incloïa, en l'Edat Mitjana, la coberteria, els plats i les copes, sinó tots els estris i recipients domèstics, des de la coberteria, passant per la bateria de cuina, fins als grans recipients o contenidors de vi i cereals. És tan gran i tan divers el grup format per tots aquests utensilis, que es fa necessari distribuir els diferents mots segons el seu ús: bateria de cuina, estris de la llar de foc, plats i bols, copes i gerres, coberteria, estris d'elaboració i recipients d'emmagatzematge i transport. Cal dir que és constant la complexitat que representa vincular nom i objecte per la poca precisió dels testimonis recollits; també perquè un objecte podia ser anomenat de diverses maneres o perquè, a la inversa, un terme podia designar diferents realitats.

2.2.2.1. *Bateria de cuina*

La bateria de cuina, és a dir, el conjunt de recipients metàl·lics usats per a la cocció dels aliments, incloïa calderes, olles, cassoles i paelles. La caldera apareix en la documentació sota la denominació *caldaria* (i també sota el diminutiu

88. 1024 Udina, *La successió testada* 134, p. 314: de ipso pane et uino et bestias: porcos, oues, chapras et uolatilia, tam maiore quam minore, et uexella tam maiore quam minore uel de ipsa usubilia.

romànic *callereta*);⁸⁹ designa un gran vas de metall, de forma més o menys semi-esfèrica i amb dues anses a cada banda per on s'enganyaven els clemàstecs, que, penjats a la xemeneia, la sostenien sobre el foc.

L'olla és anomenada en els documents amb el terme llatí *olla*.⁹⁰ Aquesta podia ser de metall o de terrissa i, a diferència de la caldera, es col·locava al foc sobre un trespeus o bé sobre una mena de fogons (uid. RIERA 1993: 13), que no es testimonien en el corpus documental estudiat.

Finalment, la paella fou també, en època medieval, un estri molt usual de la llar de foc. Els termes llatins *sartago* i *patella* són les denominacions d'aquest utensili en el nostre corpus documental,⁹¹ si bé el mot *patella* hi és testimoniats molt més abundantment. Les paelles eren més amples que fondes i amb la base plana; podien assolir dimensions considerables i les més grans eren penjades també a la llar, sobre el foc, mitjançant cadenes; per això sovint s'esmenten conjuntament els dos estris.⁹²

2.2.2.2. Estris de la llar de foc

A banda de la bateria de cuina, també es trobaven a la llar de foc instruments d'ús auxiliar, no sempre emprats directament per a cuinar. Es tracta d'estrís generalment de ferro que exercien alguna funció determinada a la llar de foc, com ara els clemàstecs o els asts. Els termes testimoniats que designen aquests instruments auxiliars són *astus*, *bufador*, *cabfog*, *cremasculus*, *ferros (de fog)* i *paracinguli*.

El terme *astus* hi és molt poc testimoniats.⁹³ Com avui, designava una barra de ferro o de fusta amb la qual és traspassada longitudinalment una peça de carn per a rostir-la, fent-la voltar, damunt del foc.

El terme romànic *bufador* presenta un únic testimoni en tota la documentació, en el qual hi són esmentats dos bufadors entre altres estris de la llar i la cuina.⁹⁴ El *bufador* designa un tub foradat a cada cap a través del qual es bufava per tal d'avivar el foc.

89. **940** Baraut, *ActUrgell* 29 (Urgellia 1, p. 86): anapos IIII, scho[te]l[as] XX, chaldarias II ereas et I ferrea, cremalios II; **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 419, p. 1208: et concedo ad illa calleretes II cum illorum cramasculos et ipsa ferramenta.

90. **1034** Junyent-Ordeig, *DipVic* 927, p. 255: et tonna I et cubo I et olla I eramentia et copa I de argento et cudlars II.

91. **976** DipGirona 435, p. 388: et ipsa sua uascula, tam maiora quam minora, et mapas et tualia et sartagine iussit donare propter remedium anime sue; **996** Junyent-Ordeig, *DipVic* 605, p. 516: callera I et cremasclos II et bacinis parilio I et patela I et toualia I operata.

92. **1070** DACCBBarcelona 1197, p. 1871: ipsa padela cum cramasculos; **1088** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1538, p. 824: kaldaria et sartagine et clamascles.

93. **1097** Marca, ap. 313, col. 1197: dono deinceps unicuique clericorum, uice sua ebdomadum tenenti missam canendi, unam peciam carnis et unum panem et mitgeriam unam uini et unum astum, dum hic ero et stabo; **[1183-1184]** Bisson, *Fiscal Accounts* II 50, p. 118, l. 7 (= **1183** ACA Alfons I, n. 535, citat per BALARI 1899: 570): transierunt per Tarregam et dispensauerunt in pane et uino et carne de astis (carne in astis *Balari*) mane in prandium, VII solidos et VI denarios.

94. **post 1068** CDipÀger 89, p. 334: et bufadors II; et kalleres X; et ollas VI ereas; et patellas V; et paracingulos VI.

Un altre estri que es trobava a la llar de foc és el capfoguer, anomenat en la documentació *cabfog* i, amb forma llatinitzada, *caputfoco*.⁹⁵ Aquest estri s'utilitzava per a sostenir els tions que es cremaven a la llar de foc per a cuinar.

El *cremasculus* i els *paracinguli* apareixen als textos designant una realitat semblant, si no igual.⁹⁶ El primer, que ha donat el català *clemàstecs*, dona nom, sens dubte, a la cadena que s'emprava per a penjar les calderes, les olles o les paelles sobre la llar. Es tracta d'una cadena d'anelles amples, que tenen, a la part inferior, un ganxo per on es penja l'atuell. Els *paracinguli* poden fer referència també a aquesta cadena o potser designen, tal vegada, les lleves, és a dir, els ganxos units per la part superior amb un arc o barreta de ferro que serveixen per a penjar l'olla al foc, penjant-los dels clemàstecs. La nul·la informació que transmeten els testimonis aplegats d'aquesta veu no permeten aclarir quina realitat concreta designa, tot i que sembla segur que fan referència a aquestes cadenes o ganxos o a algun estri semblant que tingués la mateixa funció.

Finalment, apareix en els documents treballats el sintagma inconcret *ferros de fog*, o simplement *ferros*,⁹⁷ que s'esmenten sempre al costat dels instruments de la llar. Pel que transmeten els textos, designen probablement els trespeus de ferro que es posaven sobre el foc per a sostenir les olles i altres recipients.

2.2.2.3. Plats i bols

És molt habitual en els documents la presència de plats, plates, escudelles i bols. Aquests vénen denominats sota els termes *baccinus*, *concha*, *gradalis*, *paropsis*, *scutella* i *scutula*. És realment difícil la tasca d'identificar quin estri concret denominen aquests mots. Probablement, el *baccinus* i la *concha* denominaven alguna mena de palangana o de safata gran per a diversos usos.⁹⁸ D'altra banda, sembla que designen plats o bols els termes *paropsis*, *scutella* i *scutula*,⁹⁹ mentre que *gradalis* pot fer referència a un plat gran i profund, semblant potser a una font (cf. BALARI 1899: 589, 590).¹⁰⁰ Com apunta Beltrán de Heredia (1994:

95. **1035** Baraut, *DocUrgell* 477 (Urgellia 4, p. 176): et ad sancto Saturnino cenobii I cabfog de ferro obtimo; **1036** Baraut, *DocUrgell* 495 (Urgellia 5, p. 36): et ipso caputfoco simul cum ipsas mapas meliores mandauit ut remanerent ad ipsa canonica.

96. **996** Junyent-Ordeig, *DipVic* 605, p. 516: callera I et cremasclos II et bacinis parilio I et patela I; **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (Urgellia 6, p. 88): et ad Arnulfo episcopo remaneat ipsa mea caldera maiore cum paracingles et cum ipso almofrex qui fuit de Guilelmo abate.

97. **1054** Baraut, *DocUrgell* ap. 28 (Urgellia 8, p. 146): et ad ipsa canonica escudelles X et scifos II obtimos et ipsos meos fers maiors; **1072** Baraut, *DocUrgell* 845 (Urgellia 6, p. 202): et ad Guilelmo Guitardi modio I de forment et modio I de segel et modio I de orde et I ferros de fog.

98. **997** DipOsona 1775, p. 1260: callera I et cremasclos II et bacinis parilio I et patela I; **1040** Junyent-Ordeig, *DipVic* 997, p. 320: urceum cum concha I de lato.

99. **post 1068** CDipAger 89, p. 334: speculo I Indium coperto argent; et parapsides sal II (*pro* parapsides II) de fust oltramari; et sauanas II de seda; **957** Junyent-Ordeig, *DipVic* 303, p. 256: chandelabros VI, scutellas de erame II, urcaeolus III; **1045** DACCBarcelona 687, p. 1167: ipsas scutulas et cannadas et gradales et candelabros et scifos et mapas et touallas et cum ipsos ferramentos.

100. **1029** DACCBarcelona 437, p. 835: uexela de auro et de argento, id sunt, enapos V et gradals II et copes II et cuzlares VII.

49), l'escudella era un recipient de casquet esfèric, amb nanses o sense, útil per a menjar aliments líquids o semilíquids, com brou o llegums; mentre que el plat, recipient baix i poc fondo, s'utilitzava per a menjar els aliments sòlids. La seva funció principal era la d'estris de taula, si bé, com és obvi, servien també d'estris auxiliars per a barrejar aliments o condiments durant el procés culinari.

2.2.2.4. Copes i gerres

La copa és denominada en els documents mitjançant el terme llatí *cuppa*,¹⁰¹ d'altra banda, però, els termes *hanappus* i *scyphus* sembla que també fan referència a algun tipus de copa o vas per a beure.¹⁰² Altrament, l'*urceus*, i el seu diminutiu *urceolus*, designen una gerra.¹⁰³ Mentre que les gerres eren generalment de metall, els anaps i les copes podien ser fetes de fusta, de metalls preciosos o, menys sovint, de vidre. Així com les gerres hi són sovint esmentades, les ampolles apareixen amb poca freqüència, sota el mot llatí *ampulla*,¹⁰⁴ i, en algun cas, es descriuen com a ampolles de metall.

2.2.2.5. Coberteria

La coberteria, formada tan sols per culleres i ganivets, es troba també present en els documents llatins de la Catalunya altmedieval. Les culleres són denominades en algunes poques ocasions amb el mot *cochlea* i, la major part de vegades, amb el seu derivat *cochlear(e)* o *cochlearium*.¹⁰⁵ Un altre tipus de cullera era la llossa, denominada en els textos sota les grafies *loca* (= -ça), *loza* i *locia*,¹⁰⁶ que designa una cullera grossa o cullerot, emprada especialment per a remenar el menjar de les olles i calderes o per a escudellar. En aquest sentit, el cullerot era un estri de cuina, mentre que les culleres eren sobretot un estri de taula, si bé podien servir com a instrument auxiliar en el procés culinari. Tant les culleres

101. **949** Baraut, *ActUrgell* 31 (Urgellia 1, p. 89): et de uasa uini cupas VIII, galletas que dicitur siue kannatas IIII, copas XIII, anapos X et alia uasa lignea, conchas XX.

102. **940** Baraut, *ActUrgell* 29 (Urgellia 1, p. 86): tonnas VI, chanaxtras III, anapos IIII, scho[te]las XX, chaldarias II ereas et I ferrea, cremalios II; **1054** Baraut, *DocUrgell* ap. 28 (Urgellia 8, p. 164): ad ipsa canonica escudelles X et scifos II optimos et ipsos meos fers maiors.

103. **1062** DACCB Barcelona 1038, p. 1638: concessit ad iam dictam Canonicam ipsa sua conca simul cum ipso suo urceo et ipsas calleras et padellas et cupas et tonnas et omnia sua uascula et mapas et toualas; **1040** Baraut, *DocUrgell* 527 (Urgellia 5, p. 65): et caldere quas habeo in Sanauia seu in predicta Sede cum urceolis et concis ex eramento remaneant ipsius Sedis canonice.

104. **1009** Junyent-Ordeig, *DipVic* 711, p. 57: ad Guifredus elemosinario, callera I maiore et suos bacinos et cullario argentea et ampulla harachia et pinteua eburnea.

105. **1064** CDipSGirona 306, p. 315: duas copas argenteas cum quinque cocleis argenteis; **1025** Baraut, *DocUrgell* 399 (Urgellia 4, p. 106): cupa una argentea et quocleares septem argenteas et espada una optima et solidos XV de dinarios; **1039** Junyent, *Oliba* Dip. 137, pp. 233-234: ipsa sua asina cum suas cullieras argenteas et caldera maiore reliquid ad canonicam sedis Sancti Petri.

106. **1072** Baraut, *DocUrgell* 845 (Urgellia 6, p. 202): padellas II et I cabfog et I loza et parab-sides XII et ferramentos VIII ad ipsa opera Sancte Marie; **1092** Baraut, *DocUrgell* 1089 (Urgellia 7, p. 207): et ipsa callera meliore cum paracingles et una loza optima concessit Berengario seniori suo.

com els cullerots eren fets d'argent o fusta. També el ganivet formava part de la coberteria i s'emprava tant a la cuina com a la taula, sobretot per a tallar carn. En els documents apareix denominat sota el vocable llatí *culter* i, més sovint, pel seu diminutiu *cultellus*.¹⁰⁷ La forquilla no formaria part de la coberteria catalana fins molts segles més tard (XVII-XVIII), encara que existí, ja al segle XIV, la broca, predecessora de la forquilla, que tenia dues o tres puntes i era útil per a diferents usos (DCVB s. v. *broca*).

2.2.2.6. Estris d'elaboració

Els documents estudiats mencionen també estris útils per a l'elaboració de menjar. D'una banda, hi apareix el morter, esmentat sota la veu llatina *mortarium*, i també el seu diminutiu *mortariolum*,¹⁰⁸ que sovint és esmentat amb la seva mà, anomenada mitjançant els termes *piso* i, més recent, *manus*.¹⁰⁹ El morter no faltava a cap cuina i s'emprava per a triturar pebre i condiments, cereals, fruits secs, per a picar alls o alguna verdura, per a elaborar salses, picades, etc. Fet de metall (coure o ferro), de pedra o de fusta, constituïa una peça robusta; n'hi havia de totes les mides i podien portar un abocador. La mà de morter, al seu torn, era generalment de fusta, però n'hi havia també de metall.

També han arribat, a través de la documentació, les referències als neulers, esmentats en comptades ocasions, sota la forma llatina *nebularii*, o ja romànica *neulers*.¹¹⁰ Es tracta d'un instrument de ferro destinat a l'elaboració de les neules, que, pel que es dedueix dels textos estudiats, no deuria ser gens habitual a les llars.

2.2.2.7. Recipients d'emmagatzematge i transport

Si alguns estris abunden especialment en els documents, aquests són els recipients útils per a emmagatzemar els aliments, tant líquids com sòlids. Amb gran freqüència són esmentats els recipients emprats per a la producció i conservació del vi. En aquest últim aspecte, la documentació dóna prova suficient de tots els estris (*utensilia*, *usibilia*) propis dels viticultors i dels recipients necessaris per a l'elaboració i la conservació del vi (*uasa*, *uascula*, *uexella*), majoritàriament fets de fusta.

107. **1022** CSCugat II 485, p. 133: nauacula I, tonsuras I, scutellas III, enaps II, canata I, cultro I lignario, serradura I, asino I; **1114** Baraut, *DocUrgell* 1283 (Urgellia 9, p. 112): et II sartagines et II callaria et cultellos et cremals et II cabfogs et mapils I et medietatem de ipsi scutellis.

108. **1027** CSCugat IIa 505, p. 158: ad s. Maria Riupollo, caldaria I et mapa I et morter I et bancal I et cremasclos unos; **1058** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1169, p. 480: et suas mapas et concam et urceolum et mortariolum dimisit ad predictam canonicam.

109. **1037** Baraut, *DocUrgell* 502 (Urgellia 5, p. 44): ad Oriol leuita mortario I cum ipso piso qui est in ipsa Sede et bacinis uno; **1078** CSCugat II 694, p. 356: mapas et touaias bonas et callera I et padela et ollam et morter I cum sua manu et conca et urceolum et mantel I de ciclato optimum.

110. **1095** Baraut, *DocUrgell* 1135 (Urgellia 8, p. 60): et meo mortario maiore et nebularios meliores ad predictae canonice; **1101** Baraut, *DocUrgell* 1193 (Urgellia 9, p. 24): et dimitto ad Sancti Petri una cocca et I orcol et uns neulers et una chaldera et uns cremascles.

El conjunt de bótes i recipients reben, en el corpus documental treballat, la denominació de *uasa*, *uascula* o *uexella*, de sentit genèric i col·lectiu, però passant a les denominacions concretes, es troben diferents termes que designen contenidors grans per a vi, si bé no sempre és fàcil identificar a quin recipient concret fan referència o quina funció concreta tenia cadascun. D'entre els més testimoniats, hi ha sens dubte els termes *cupus* 'cup', *cupa* 'cuba', *tunna* 'tona', *tina* 'tina', *follador* 'cup on es trepitja el raïm', *portatoria* 'portadora', *barrilus* i *barrila* 'barril'.

El *cupus*, forma masculina del clàssic *cupa*, designa el recipient on hom trepitjava el raïm i on el most es convertia en vi. Sovint el raïm es trepitjava en el *follador*, recipient destinat a tal fi, i després es traspassava al cup perquè fermentés; per això, en algunes ocasions, tots dos receptacles apareixen aparellats.¹¹¹ No obstant això, els documents posen de manifest que també el *cupus* s'emprava per a aquesta funció,¹¹² i sobretot el *cubellus*, diminutiu d'aquest, sovint qualificat també com a *follador*.¹¹³ Del terme *cupus* també n'apareixen els diminutius romànics *cubet* i, només una vegada, *cubelet*, que deuriem fer referència al mateix estri, però de dimensions més reduïdes.¹¹⁴

La *cupa* hi és també notablement testimoniada,¹¹⁵ encara que molt menys que *cupus*. Segons revelen els testimonis recollits, el *cupus* i la *cupa* hi poden aparèixer com a sinònims, ja que, en alguns casos, semblen intercanviables, si bé la *cupa* no s'esmenta mai qualificada com a *folladora*, com sí que ocorre amb el *cupus*. Tenint en compte aquest aspecte, la *cupa* seria un recipient de grans dimensions per a tenir vi. D'altra banda, el terme *cupella*, diminutiu de *cupa*, també es testimonia en els diplomes —només en dues ocasions—¹¹⁶ i, si bé el context no ajuda a aclarir-ho, segurament designa una *cupa* de mides més reduïdes.

Un recipient que apareix la majoria de vegades al costat del *cupus* és la *tunna* (més freqüentment, *tona*).¹¹⁷ Aquesta designa una bóta d'una grandària considera-

111. **1112** CSCugat III 817, p. 19: concedo ad Guillelmo Bernard de Rubio tona I et cubo I cum ipso folador.

112. **1089** DACCBBarcelona 1498, p. 2335: exada una et relia I et uno cubo folador.

113. **1024** CSCugat II 493, p. 143: concedo ad Arlouino parilio I de chubos et chubello I foladore et parilio I de portadores; **1056** DACCBBarcelona 904, p. 1451: tonnas II et cupum I quas emit de Seniofredo Petri, et cauags II et podadores II et parilios II de portadores et cubello uno folador et torcular cum omni sua utensilia.

114. **1084** DACCBBarcelona 1442, p. 2236: ad Maiasendem [...] I cubet [...] barrilem I et kafici-um I de uino cum uno cubeto, et unum scrinium maiorem et mapes I et II scutellas; **1095** Alturo, *Sta. Anna* 145, p. 165: ipso cub I obtimo et tona I que fuit de Mirages et cubelet I et baril I a Ucoceran.

115. **949** Baraut, *ActUrgell* 31 (Urgellia 1, p. 89): et de uasa uini cupas VIII, galletas que dicitur siue kannatas IIII, copas XIII, anapos X et alia uasa lignea, conchas XX; **1034** DACCBBarcelona 517, p. 938: concessit ad Ermetruitum femina barrils III et cupam I; et ad Eroigium, reliam I; et ad Gaucfredum presbiterum, uaccam I et cupum I.

116. **996** DipPallars 316, p. 451: ego Adolfus dono una cupella; **1106** Baraut, *DocUrgell* 1226 (Urgellia 9, p. 56): et duas cubellas maiores et unum barril, et ipsa uinea de ipso serrado.

117. **955** Junyent-Ordeig, *DipVic* 285, p. 241: modios X de ordio, de forment modios III et de uino tonnas II et annona; **1004** Junyent-Ordeig, *DipVic* 685, p. 32: ipsos cubos et tonas qui sunt in Artesse remaneat ad Galigno.

ble emprada per a contenir-hi el vi, com deixen ben clar alguns testimonis recollits.¹¹⁸ Tot i que les seves mides podien variar, Balari (1899: 633) afirma que es tracta del recipient més gran de tot el botam. De la documentació es desprèn que la tona i el cup eren els recipients més abundants per a la vinificació, i el fet que es trobin tan sovint esmentats un al costat de l'altre indica que eren dues peces que anaven juntes: una per a l'elaboració del vi (*cupus*) i l'altra per a guardar-hi el vi (*tunna*).

La *tina*, de presència no tan abundant en els documents, sembla que és equiparable al cup.¹¹⁹ Segons les paraules de Ferrer (2003: 149), que estudià l'ús i les característiques d'aquest recipient a Catalunya, «la paraula *tina* ja havia substituït la paraula *cup* al Bages en el segle XIV i el follador l'acompanyava a totes les cases». És molt probable que aquest fenomen de substitució lèxica s'intueixi ja en els nostres documents, atès que, en les llargues enumeracions dels recipients, mai no s'esmenten tines i cups alhora i, en les enumeracions més reduïdes, tines i tones s'esmenten gairebé sempre una al costat de l'altra, com ocorre amb el cup i la tona. Si *tina* és, doncs, sinònim de *cupus*, aquesta ha de designar un recipient, de dimensions diverses, destinat a trepitjar-hi el raïm i, especialment, a contenir el vi en fermentació.

El *follador* (també documentat sota la forma femenina *folladora*),¹²⁰ mot ja romànic testimoni en el corpus, era un recipient destinat a trepitjar-hi el raïm. Segons afirma Ferrer (2003: 149), «al costat de les bótes (dues per casa, de mitjana) hi havia tines i folladors gairebé en una quantitat idèntica». En la nostra documentació, el nombre d'uns i altres no sempre és equivalent, però sí que, en alguns casos, apareixen aparellats, com s'ha vist més amunt.

Com el *follador*, i en algunes ocasions el *cupus*, també la *portatoria* podia fer el paper de recipient per a trepitjar-hi el raïm, tot i que la seva funció principal és –com el seu nom indica– la de transportar la collita, especialment el raïm.¹²¹ Tal com la majoria dels contenidors fins ara esmentats, la *portatoria* era un recipient fet de dogues de fusta i, a més, tenia dues anses per a poder ser transportada. En els testimonis recollits, s'esmenten sovint per parelles i no hi ha dubte que eren instruments indispensables per a la verema.

118. **998** DCBarcelona I 323, p. 558: concedo ad Sanctam Crucem et ad Sancta Eulalia ipsas meas tonnas cum ipso uino qui ibidem est et cubos quod ego habeo in ipso maso de Castello; **1051** Baraut, *DocUrgell* 642 (Urgellia 6, p. 26): ad ipsos missa cantanos Sancte Marie Sedis remaneant tonnas III de uino sano; 1064 CDipSGirona 306, p. 319: dimisit canonicae sanctae Mariae unam tonnam de melioribus plenam uino et tinam de ipsis de sancto Saturnino.

119. **996** Baraut, *DocUrgell* 247 (Urgellia 3, p. 80): tinas II et tonna I et canna I et ipsas uineas qui sunt in ipso obago; 1060 CDipSGirona 283, p. 292: a Bonifilio meo tutore tina I optima et tonna I in monte Bosinno.

120. **1065** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 418, p. 1204: simul cum cubo uno optimo et follador et tonna una optima qui tenet kaficios VI et sextarios III; **1154** DipCardona 193, p. 272: unum cub et unam tonnam et unum barril et unam foladoram que habeo in Espinalb.

121. **965** CSCugat I 84, p. 70: donare fecissem alicui de terra mea, et uinea, et tonna, et cubo I, et parilio uno de portatorias, sicuti et facio; **983** DipOsona 1428, p. 1022: cum ipsas II modiatas de uineas duos cubos et duas tonnas et uno parilio de portadores.

Pel que fa a la veu *barrilus*, els testimonis aplegats deixen clar que es tracta d'un recipient per a contenir vi.¹²² Més petit deuria ser el *barrileto*, forma diminutiva romànica, que presenta una sola ocurrència en tot el corpus.¹²³ D'altra banda, el femení *barrila* es diferencia, en la documentació, del masculí *barrilus*. Aquesta diferenciació, que els textos no permeten aclarir, deuria fer referència a les mides d'un i altre recipient, tenint en compte que la forma femenina sovint presentava sentit augmentatiu. No obstant això, en dos testimonis distints on són esmentats aquests objectes, se'ls atribueix la mateixa capacitat i de vegades, fins i tot, semblen intercanviables. Sigui quina sigui la realitat expressada pel femení *barrila*, els testimonis no ofereixen dubte que es tracta també d'un contenidor per al vi.¹²⁴

També apareixen altres mots denominant algun tipus de contenidor de líquids l'aspecte del qual és difícil de determinar. És el cas dels termes *barralo*, *barrico*, *bot*, *canna*, *cannadela*, *cannata*, *galleta* i *uascellum*.

Els termes romànics *barralo* i *barrico* semblen definir uns recipients petits o barrilets per a contenir vi.¹²⁵ Pròxim a aquests pot ser el *bot*, també terme romànic, que sembla donar nom a un odre útil per a tragar vi o oli.¹²⁶

D'altra banda, la *canna* es testimonia només en dues ocasions i el context no permet extreure el significat concret del mot, si bé el fet que aparegui al costat d'altres recipients, com la *tina* o la *tunna*, porta a pensar que es tractaria d'un recipient semblant a aquests.¹²⁷ En un testimoni de 1008, un inventari de béns mobles de l'església de Sant Pere de Vic, sembla que ha de fer referència a un recipient més petit, ja que apareix al costat d'un *urceolus* i altres objectes petits. El seu derivat *cannata* es testimonia com a sinònim de *galleta*, recipients que s'utilitzaven, sens dubte, per a contenir vi.¹²⁸ Més petites que aquestes havia de ser la *cannadela*, també citada en els diplomes.¹²⁹

El mot *uascellum*, forma diminutiva de *uasculum*, que és, al seu torn, diminutiu de *uas*, apareix amb dos sentits diferents en els nostres documents. Majoritàriament s'empra amb el sentit genèric de 'recipient, vas',¹³⁰ però s'observa

122. **1054** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1130, p. 439: *uinum quod est in barrilo*.

123. **1054** CSCugat II 602, p. 269: *concessit ad Ermetruit [...] oues V, et barril I, et truga I [...] et concessit ad s. Saluatori barrileto I et ad ipso uino que cantetur missas*.

124. **1095** DACCB Barcelona 1621, p. 2511: *barrilam unam nouam cum suo uino*.

125. **1066** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 432, p. 1229: *ad uxori mea Bonucia cubo I nouo et barralo I nouo qui sunt in Sauinnana*; **1097** Baraut, *DocUrgell* 1147 (Urgellia 8, p. 76): *relinquo Bernardo procuratori meo modio I de farina et guinells III de uino puro et II de ateserat et II barricons. Et ad soror mea II barricons*.

126. **1115** LAntiq. II 322, f. 105v (BALARI 1899: 606): *et scrinium unum in quo teneo ipsa farina et cadenad qui habet duas rexas et bot I maior*.

127. **996** Baraut, *DocUrgell* 247 (Urgellia 3, p. 80): *ipsa sua casa cum ipsa curta, qui est in uilla Arcegal, et tinas II et tonna I et ipsas uineas qui sunt in ipso obago*; **1008** Junyent, *Oliba* Dip. 37, p. 44: *urceolum argenteum, et canna argentea, et mordacem argenteam*.

128. **949** Baraut, *ActUrgell* 31 (Urgellia 1, p. 89): *et de uasa uini cupas VIII, galletas que dicitur siue kannatas IIII, copas XIII, anapos X et alia uasa lignea, conchas XX*.

129. **1151** Bisson, *Fiscal Accounts* II 1 L, p. 18, l. 18: *donant [...] CCCCL scutellas et XXIII gradals et XXIII enaps et XXIII ca[n]adeles*.

130. **1034** AComtalPerg II 234, p. 575: *de ipsos uexellos quod habeo in Miralles, barrila maiore concedo ad filia mea, et alia minore quod remanet, uindere et dare pro anima mea*.

igualment l'especialització del seu sentit per a denominar un tipus de receptacle, amb entitat pròpia, emprat per a contenir vi.¹³¹ També el seu diminutiu *uexellet*, provinent de la variant *uexellum*, es presenta a la documentació fent referència a aquest recipient concret per a contenir vi.¹³²

Cal parlar, finalment, dels termes *arca*, *scrinium*, *uas* i *dolium*. Tant l'*arca* (i el seu diminutiu romànic *archeta*) com l'*scrinium*, testimoniats a bastament en els diplomes treballats,¹³³ fan referència a una mena de caixa o cofre útils per a contenir diferents objectes, però l'aspecte que interessa d'aquests dos recipients és que s'utilitzaven també com a contenidors d'aliments sòlids, especialment de cereals.¹³⁴

El *uas* apareix a la documentació amb el sentit genèric de 'recipient'. Ja s'ha vist més amunt que, en la seva forma plural (*uasa*), designava el conjunt d'atuell i recipients d'ús domèstic. En la seva forma singular, tan sols es testimonia en un document on designa un contenidor de gra.¹³⁵

Finalment, el mot *dolium* es presenta en els diplomes amb el sentit genèric de 'recipient, contenidor', sentit que ja tenia en la llatinitat clàssica. En els testimonis recollits apareix com un contenidor tant de líquids com de sòlids.¹³⁶

3. Característiques lingüístiques

Examinant el corpus obtingut del lèxic de l'alimentació, es pot concloure aviat que el gran gruix de termes recollits són mots llatins heretats de les diferents etapes de la llatinitat antiga (llatí arcaic, clàssic, postclàssic i tardà), que han mantingut el significat originari. En són exemple els substantius *alimentum*, *ampulla*,

131. **1042-1075** Baraut, *DocUrgell* 899 (Urgellia 7, p. 30): debet habere episcopus receptum de Mascho duobus porci de precium de VI solidos de moneta optima et V quartas de bona ciuada et L fogaces et VI sestarios de uinum optimum de I uexell. Et de ipsa ual de Murries porc I de tribus solidis de moneta optima, XX fogaces et sestarios III de uino optimo de I uexellum et dimidio modio de bona ciuada [...] De Wilelmus Guifre et sestarios III de uino optimo de I uexel.

132. **1051** Baraut, *DocUrgell* 644 (Urgellia 6, p. 30): ad Bernardum Seniofredi modios X frumenti in Alass et tonnas II uini et in ipso soler uexelets II de uino puro. Et alias duas tonnas simul cum ipso uexel de uino puro qui sunt in Alass et tonnas II uini cum ipso ueixel ad ipsa kannonica, et alia remanet ad Sanctum Mikahalem Coxiani; **1059** Baraut, *DocUrgell* 712 (Urgellia 6, p. 88): et a Guiscaffredo sacer ipso uexello qui sedet ad ipsa cebiza siue cum quinalis II de ui. Et alio uexellet qui sedet prope ipso remaneat ad Seniofredo scriba cum quinalis II de uino puro.

133. **1054** Baraut, *DocUrgell* ap. 28 (Urgellia 8, p. 146): a Reimundo Cerda uexel I. Ad ipsum cobertim Sancti Petri ipsa archa qui est in ipsa Sede. Ad Giscafred ipsa mea archeta cum ipsa mea letiga; **1051** Baraut, *DocUrgell* 645 (Urgellia 6, p. 31): ipsa mea archeta simul cum ipsa tina remaneat ad Isarno Guizta et ipso barril simul cum ipsa archa remaneant ad Sancto Petro et ipso scrinio remaneat ad Guillelmo leuita.

134. **1187** Baraut, *DocUrgell* 1824 (Urgellia 10, p. 328): ipsam archam in qua est illum blad.

135. **1093** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 487, p. 1306: quartera una de forment quem fecit ipso uas.

136. **1078** Alturo, *Sta. Anna* 113, p. 133: doio I cum ipso milio; **1187** Baraut, *DocUrgell* 1824 (Urgellia 10, p. 328): illum uini quod est in minori dolio.

caldaria, capra, caro, cepa, cochlearium, cultellus, cupa, farina, mel, mortarium, ouum, piper, porcellus, porrum, sartago, uinum, per citar-ne només alguns.

Al costat d'aquests mots, però, se'n troben d'altres que tenen el seu origen en una època molt avançada del llatí tardà o ja en època medieval i que conformen innovacions lèxiques. Aquests mots poden ser de nova creació o bé manllevats d'altres llengües. Pel que fa als primers, els processos de creació són sobretot la derivació i la composició. Exemples de mots derivats en trobem, entre altres, en el terme *formaticus*, derivat de forma 'motlle', *hortalitia*, derivat d'*hortale* 'hort gran', i *nebularii*, derivat de *nebula* 'neula, oblia'. Un exemple de mot compost, el trobem en el substantiu *caputfoco* 'capfoguer', compost de *caput* 'cap' i *focus* 'llar, foc', si bé respon a una llatinització del romànic *cabfog*.

Un altre procés molt productiu és l'ampliació de mots per mitjà dels sufixos diminutius, ús heretat ja del llatí vulgar i del llatí tècnic, en la seva tendència a ampliar els mots primitius per tal de donar-los més cos fònic. Aquests mots sovint són ja heretats de la llatinitat antiga i, en alguns casos, es mostren simplement com a formes ampliades, sense canvi de significat respecte al mot d'origen. En els documents, s'hi troben tant formes diminutives llatines com romàniques. Pel que fa a les primeres, apareixen sobretot els sufixos *-lo* o *-la* i *-ello/-illo* o *-ella/-illa* (propis dels mots de la primera i segona declinació): *agnellus, cultellus, cupella* (format, al seu torn, sobre el diminutiu *cupula*), *mortariolum, porcellus/-a* (format, al seu torn, sobre el diminutiu *porculus*), *uascellum* (format, al seu torn, sobre el diminutiu *uasculum*), *uitellus/-a* i *urceolus*; el sufix *-co-lo-* o *-co-la-* per als mots de la resta de declinacions: *ouicula* i *uascula*; i, a la fi, el sufix *-aster*, que es troba tan sols en *porcaster/-tra*. Pel que fa als diminutius romànics, generalment presenten els sufixos *-et/-eta*: *archeta, barrileto* (forma romànica llatinitzada), *callereta, cubelet, cubet* i *uexellet*; però també alguns romanen amb el sufix llatí originari: *cannadela* (mot mig llatinitzat, que respon al romànic *canadella*), *ue-xella* (variant romànica de *uascella*); o són diminutius romànics llatinitzats: *cube-llus* (format sobre el mot romànic *cub*, variant de *cup*). En alguns d'aquests casos, el mot primitiu i el seu diminutiu s'usen sense distinció semàntica, com *agnus* i *agnellus*, *ouis* i *ouicula* o *uasa* i *uascula*; en altres casos, la forma diminutiva adquireix un sentit especial respecte al mot d'origen, com *cannadela, cultellus* o *uascellum*; a la fi, d'altres diminutius mantenen el seu sentit de disminució respecte a l'accepció primitiva, com *archeta, mortariolum* o *porcellus*.

Pel que fa la innovació lèxica mitjançant préstecs o manlleus d'altres llengües, dins del lèxic recollit s'hi troba un nombre molt notable de catalanismes, que poden aparèixer adaptats mitjançant la llatinització del mot o bé directament manllevats. Així, apareixen vocables romanitzants o ja romànics, cosa esperada en uns documents on, cada vegada més, hi aflora un romànic incipient. D'aquesta manera, els termes llatins conviuen amb llatinitzacions de les formes romàniques i amb les freqüents aparicions de les formes pròpiament romàniques. Cal dir, en aquest punt, que el lèxic dels aliments es mostra més conservador que no pas el dels estris, on les formes romanitzants o ja pròpiament catalanes són més constants. Exemples de catalanismes en trobem en els substantius *almols* (forma

medieval, que encara evolucionarà a *armolls*), *bufador*, *cabfog* (i llatinitzat, *caputfoco*), *cubelet* (i llatinitzat, *cubeletos*), *cubet* (i llatinitzat, *cubeto*), *follador* (i llatinitzat, *folladoro*, *foladorum*), *magenc*, *sabrer*, *uexella*, *uixellet*, entre altres.

Encara en relació als manlleus, trobem préstecs d'altres llengües, més o menys llatinitzats, com ara alguns germanismes (*ancha*, *baco*, *hanappus*, *spelta* i potser *astus* i *canna*), mots provinents del celta (*bladum*, *multo* i *troia*) i un terme d'origen preromà (*isarn*). Pel que fa als arabismes referents als aliments, no apareixen en la documentació medieval fins a les darreries del segle XII (cf., per exemple, la forma *espinax* a [1181] Bisson, *Fiscal Accounts* II 39, p. 102, l. 8) i, per tant, queden fora dels límits cronològics establerts de la nostra recerca.

Al costat de la innovació lèxica, destaca també la innovació semàntica, canvis en el significat de mots ja existents que es produeixen respecte al llatí dels períodes anteriors per tal de definir noves realitats. En alguns mots llatins registrats, s'hi observa un desplaçament semàntic en relació al sentit original; així *cibaria* 'menjar, aliment' passa a designar genèricament 'cereal'; *cochlea* 'cargol, petxina' significa 'cullera' per contaminació amb els mots *cochleare* i *cochlearium*; *patella* 'plat' pren el sentit de 'paella', sinònim de *sartago*; *pigmentum* 'color, tint', que passà a designar el 'pebre', acabà per fer referència, mitjançant metonímia, al 'piment', beguda feta de vi i espècies; *piso* 'morter' desplaça el seu significat per a denominar la 'mà de morter'; *portatoria* 'llitera' passa a designar la 'portadora', recipient per a transportar la collita; i *siligo* 'blat, forment' esdevé sinònim de l'antic *secale* 'sègol', morfològicament afins.

Paral·lelament, es registren altres mots llatins que apareixen amb el significat antic i amb un altre de nou, incorporat en època medieval; és el cas de *canalis* 'tub, canó, conducte d'aigua', que afegeix el sentit d' 'animal sacrificat i obert, sense les tripes ni la resta de les despulles'; *costatus* 'proveït de costelles', que adopta també l'accepció corporal de 'costat' i, més específicament, la de 'costat d'un animal destinat a servir d'aliment'; *herba* 'herba, planta', que es testimonia també amb el sentit de 'verdura, hortalissa'; *iuncta* (participi perfet de *iungere*), que agafa el sentit de 'carn de certes parts del cos d'un animal sacrificat per al consum'; *manus* 'mà', que afegeix, per metonímia, el sentit de 'mà de morter'; i *nebula* 'boira, broma; substància fina', que incorpora el sentit de 'neula, oblia'.

Encara en el terreny semàntic, cal posar en relleu la dificultat d'establir una definició acurada i unívoca d'alguns termes, especialment en el camp dels estris, ja que els documents de què partim poques vegades ofereixen descripcions dels objectes esmentats. En aquests casos, han estat de gran ajuda documents coetanis d'altres territoris o bé documents romànics de datació posterior, especialment de territori català. A més a més, alguns dels mots que denominen estris poden fer referència a un estri d'ús domèstic o un estri d'ús litúrgic, ja que sovint un sol mot s'empra en dos àmbits ben diferents; és el cas dels termes *ampulla*, *arca*, *baccinus*, *cochlear(e)*, *concha*, *scrinium*, *scyphus*, *urceolus* i *urceus*. En aquest sentit, no sempre és fàcil destriar, d'entre els testimonis recollits, l'objecte vinculat al culte de l'objecte d'ús domèstic, ja que el context no sempre ho permet.

Passant ara a l'àmbit morfològic, en una escriptura no sistematitzada com és la dels documents examinats, aquesta revela sovint l'evolució fonètica dels mots llatins cap a la llengua romànica incipient, bo i mostrant algunes grafies corresponents ja a la pronunciació de la llengua catalana.

Finalment, en relació a la pervivència en territori romànic dels mots recollits, són molt pocs els que no presenten continuació en alguna de les llengües d'aquest territori. Com és d'esperar, en tot el corpus lèxic dut a terme s'hi troben mots pan-romànics (*caro, caldaria, cuppa, farina, mel, milium, panis, piscis, porcus, sal*, etc.), d'altres que només han sobreviscut en una part de les llengües romàniques, amb el mateix sentit que en llatí o amb un altre sentit (*cibata, cibus, placenta, sartago, triticum*, etc.) i altres, molt escassos, que no hi han tingut continuació (*paracinguli, paropsis, potus, scutula*, etc.). Cal fer esment també d'algunes paraules testimoniades que pertanyen al lèxic romànic, però que caigueren en l'oblit sense deixar rastre en èpoques posteriors; són mots, doncs, que només visqueren en època medieval (*iuntol(l)s* i *sabrer*).

4. Primers testimonis

En la línia del que es proposa el *GMLC*, en una recerca lèxica d'aquest tipus, hom tracta sempre de trobar els primers testimonis documentats de cadascun dels termes del corpus establert. El buidatge del lèxic de l'alimentació dels diplomes objecte d'estudi ens ha permès registrar noves datacions d'alguns mots que avancen la datació aportada pel *GMLC* –en algun cas, per pocs anys–, sobretot pel que fa als mots de les lletres A-D. Això es deu al fet que la publicació d'aquestes lletres es produí entre els anys 1960 i 1985 i, des d'aleshores ençà, el corpus documental s'ha engrandit notablement amb la publicació de nombrosos cartularis editats. Tot i que es tracta d'escassos mots, concretament 10, són dades rellevants i per això les incloem a continuació en una taula comparativa, on es mostra la primera datació que presenta el *GMLC* i l'avançament que n'hem pogut fer amb la recerca realitzada. Al costat de l'any s'inclou la forma amb què es troba el mot al testimoni.

VEUS	<i>GMLC</i>	AVANÇAMENT
<i>archeta</i>	1054 <i>archeta</i>	1051 Baraut, <i>DocUrgell</i> 645 (Urgellia 6, p. 31): <i>archeta</i>
<i>astus</i>	1183 <i>astis</i>	1097 Marca, ap. 313, col. 1197: <i>astum</i>
<i>baco</i>	1063 <i>bacconem</i>	1009 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 711, p. 55: <i>baccones</i>
<i>barrila</i>	1067 <i>barrila</i>	992 DCBarcelona I 229, p. 449: <i>bariles</i>
<i>bestia</i>	1017 <i>bestias</i>	966 DipGirona 374, p. 336: <i>bestias</i>
<i>caballus</i>	951 <i>cauallo</i>	[864] DipRosselló 55, p. 115: <i>cauallo</i>
<i>caldaria</i>	957 <i>chaldeira</i>	940 Baraut, <i>ActUrgell</i> 29 (Urgellia 1, p. 86): <i>chaldarias</i>

<i>callereta</i>	1067 <i>callereta</i>	1065 Puig i Ustrell, <i>Dipl. St. Llorenç del Munt</i> 419, p. 1208: <i>calleretes</i>
<i>focacia</i>	942 <i>fogazas</i>	913 Baraut, <i>ActUrgell</i> 26 (Urgellia 1, p. 83): <i>fogaces</i>
<i>frumentum</i>	948 <i>forment</i>	907 DipPallars 107, p. 339: <i>formentu</i>

Com s'ha dit anteriorment, algunes denominacions d'estris que apareixen en els diplomes poden fer referència tant a un estri domèstic com a un estri litúrgic, ja que s'empra un mateix mot per a les dues realitats. Aquest fet ens ha permès obtenir la primera datació d'un i altre significat. Cal fer notar, com mostra la següent taula comparativa, que la primera datació dels mots és sempre fent referència a l'ús litúrgic, conseqüència segurament del fet que l'escriptura i la cultura, en aquesta època, està molt lligada a l'Església.

VEUS	ESTRI DOMÈSTIC	ESTRI LITÚRGIC
<i>ampulla</i>	1009 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 711, p. 57: <i>ampulla</i>	908 DipOsona 78, p. 125: <i>ampullam</i>
<i>arca</i>	965 CSCugat I 78, p. 65: <i>archa</i>	901 Baraut, <i>ActUrgell</i> 14 (Urgellia 1, p. 71): <i>archa</i>
<i>baccinus</i>	960 Baraut, <i>ActUrgell</i> 34 (Urgellia 1, p. 95): <i>bacinos</i>	957 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 303, p. 256: <i>bacinos</i>
<i>cochlear(e)</i>	1003 ACUrgell, <i>Cart.</i> I 798, f. 235, col. 1: <i>cuzlars</i>	979 Junyent, <i>Oliba</i> Dip. 3, p. 7: <i>coclear</i>
<i>concha</i>	948 Udina, <i>La successió testada</i> 7, p. 152: <i>conca</i>	915 Hlanguedoc V, pr. 42, col. 135: <i>concas</i>
<i>scrinium</i>	992 DCBarcelona I 229, p. 449: <i>scrinio</i>	957 DipOsona 789, p. 602: <i>scrinio</i>
<i>scyphus</i>	1045 Baraut, <i>DocUrgell</i> 588 (Urgellia 5, p. 117): <i>ciphos</i>	1039 DipCardona 30, p. 98: <i>sciphos</i>
<i>urceolus</i>	948 Udina, <i>La successió testada</i> 7, p. 152: <i>urceolo</i>	908 DipOsona 78, p. 125: <i>urceoleum</i>
<i>urceus</i>	1040 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 997, p. 320: <i>urceum</i>	1008 Junyent, <i>Oliba</i> Dip. 37, p. 44: <i>urceos</i>

Finalment, s'ha pogut avançar la datació de nombrosos termes romànics (41 termes, en total) respecte a la datació que recollí Joan Coromines, en el seu moment, dins dels deu volums del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (COROMINES, *DECat*). També aquesta informació s'inclou en la taula comparativa que segueix, on es mostra la primera datació de Coromines, la del *GMLC* (per als mots de la A-D, F i G) i l'avançament que n'hem pogut fer (en alguns casos, la primera datació del *GMLC* i la que oferim aquí és la mateixa). En aquest sentit, el corpus documental treballat es manifesta com una font primordial per al coneixement del català en el seu període preliterari, oferint, en múltiples

ocasions, la primera datació de veus que conformen el cabal lèxic d'aquesta llengua, tal i com es pot observar a continuació.

VEUS	DECat	GMLC	AVANÇAMENT
<i>ancha</i>	s. XIII ex. <i>anques</i>	—	1177 Sangés, <i>DocGuissona</i> 220, p. 235: <i>anca</i>
<i>archeta</i>	1181 <i>arqueta</i>	1051 Baraut, <i>DocUrgell</i> 645 (Urgellia 6, p. 31): <i>archeta</i>	
<i>auca</i>	1045 <i>oches</i>	988 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 534, p. 455: <i>occas</i>	
<i>asinus</i>	s. XIII ex. <i>àsens</i>	1099 Baraut, <i>DocUrgell</i> 1171 (Urgellia 8, p. 99): <i>asens</i>	
<i>barralo</i>	1249 <i>barral</i> s. XVII <i>barraló</i>	—	1066 Puig i Ustrell, <i>Dipl. St. Llorenç del Munt</i> 432, p. 1229: <i>barralo</i>
<i>barrico</i>	s. XV	—	1072 Baraut, <i>DocUrgell</i> 845 (Urgellia 6, p. 203): <i>barrico</i>
<i>barrila</i>	1329 <i>barrila</i>	—	992 DCBarcelona I 229, p. 449: <i>barriles</i>
<i>bestia</i>	1242	(cap forma romànica)	1038 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 969, p. 293: <i>besties</i>
<i>bot</i>	1249 <i>bot</i>	—	1115 Lantiq. II 322, f. 105v (BALARI 1899: 606): <i>bot</i>
<i>canalis</i>	(no inclou l'accepció d'animal mort i obert')	1151 Bisson, <i>Fiscal Accounts</i> II 1 O, p. 25, l. 6: <i>canal</i>	
<i>castanea</i>	s. XIII ex.	—	1181 Bisson, <i>Fiscal Accounts</i> II 39, p. 102, l. 10: <i>castanies</i>
<i>costatus</i>	s. XIII (Llull)	—	s. XI-XII Baraut, <i>DocUrgell</i> 1189 (Urgellia 8, p. 144): <i>costads</i>
<i>cultellus</i>	s. XIII <i>coltell</i>	—	s. XII in. Russell-Gebbett, <i>MCLT</i> 17: <i>coltels</i>
<i>cupus</i>	1129 <i>cub</i> 1373 <i>cup</i>	1045 <i>cub</i>	1037 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 958, p. 282: <i>cub</i> 1065 Baraut, <i>DocUrgell</i> 773 (Urgellia 6, p. 141): <i>kups</i>
<i>equa</i>	s. XI	981 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 479, p. 402: <i>egua</i>	
<i>faba</i>	s. XIII	ca. 1060 Mundó, <i>St. Pere de Vilamajor</i> , p. 241, l. 13: <i>faues</i>	
<i>fica</i>	1249	—	1159 Papell, <i>DipSantesCreus</i> 82, p. 158: <i>figes</i>

<i>focacia</i>	980 <i>fogaça, fogassa</i>	942 <i>fogazas</i>	913 Baraut, <i>ActUrgell</i> 26 (Urgellia 1, p. 83): <i>fogaces</i>
<i>formaticus</i>	1271 <i>fortmages</i>	1151 Bisson, <i>Fiscal Accounts</i> II 1 L, p. 19, l. 15: <i>formatges</i>	
<i>frixura</i>	1262 <i>frexures</i>	—	1156-1157 Bisson, <i>Fiscal Accounts</i> II 4, p. 35, l. 3: <i>frexuras</i>
<i>frumentum</i>	s. XI <i>froment</i> ca. 1200 <i>forment</i>	948 Baraut, <i>ActUrgell</i> 30 (Urgellia 1, p. 88): <i>forment</i>	
<i>hordeum</i>	ca. 1182	—	973 Bolòs-Pagès, <i>St. Llorenç prop Bagà</i> 34, p. 192: <i>ordi</i>
<i>llossa</i>	1243 <i>loces</i>	—	1072 Baraut, <i>DocUrgell</i> 845 (Urgellia 6, p. 202): <i>loza</i>
<i>milium</i>	1249 <i>mil</i>	—	1182 CDipÀger 542, p. 883: <i>mill</i>
<i>mortarium</i>	1069 <i>morterium</i>	—	1027 CSCugat IIa 505, p. 158: <i>morter</i>
<i>multo</i>	907 <i>moltone</i> 1157 <i>multó</i>	—	1018 Puig i Ferreté, <i>Gerri</i> II 4, p. 4: <i>molto</i>
<i>nutrimentum</i>	s. XV <i>nodriment</i>	—	1111 DipADSolsona 95, p. 149: <i>nodrimento</i>
<i>oleum</i>	s. XIII ex. <i>oli</i>	—	1088 DACCBBarcelona 1497, p. 2332: <i>oli</i>
<i>panis</i>	s. XII <i>pa</i>	—	1042-1075 Baraut, <i>DocUrgell</i> 899 (Urgellia 7, p. 30): <i>pa</i>
<i>patella</i>	1067 <i>padel</i> <l>a 1254 <i>paella</i>	—	1004 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 699, p. 46: <i>padella</i>
<i>pauo</i>	s. XIII (Llull) <i>pahó</i>	—	1066 CSCugat II 650, p. 317: <i>paos</i>
<i>porcellus</i>	1242 <i>porcels</i>	—	1034 CSCugat II 533, p. 533: <i>porcel</i>
<i>sal</i>	1249 <i>sal</i>	—	ca. 1112 Puig i Ferreté, <i>Gerri</i> II 106, p. 74: <i>sal</i>
<i>scutella</i>	1271	—	986 CSCugat I 188, p. 158: <i>escudella</i>
<i>secale</i>	878-879 <i>segale</i> 1168 <i>segle</i>	—	1118 DipADSolsona 147, p. 205: <i>segle</i>
<i>spatula</i>	s. XIII ex.	—	1151 Bisson, <i>Fiscal Accounts</i> II 1 L, p. 18, l. 15: <i>espatla</i>

<i>spelta</i>	1113	—	1073 Junyent-Ordeig, <i>DipVic</i> 1358, p. 655: <i>espelta</i>
<i>tina</i>	1239 <i>tina</i>	—	s. XI-XII Baraut, <i>DocUrgell</i> 1352 (Urgellia 9, p. 176): <i>tines</i>
<i>tructa</i>	1180	—	1083 Baraut, <i>DipTavèrnoles</i> 92, p. 163: <i>truitas</i>
<i>uas</i>	s. XIII ex. (Llull)	—	1093 Puig i Ustrell, <i>Dipl. St. Llorenç del Munt</i> 487, p. 1306: <i>vas</i>
<i>uitellus</i>	1249 <i>vedel</i>	—	1002 CSCugat II 372, p. 19: <i>vedella</i> 1046 CSCugat II 587, p. 254: <i>vedel</i>

Apèndix

1. Corpus lèxic de l'alimentació en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval

ALIMENTS	Denominacions genèriques	<i>alimentum, cibus, nutrimentum, potus, uictus</i>			
	Vegetals	Cereals i productes elaborats amb cereals	Cereals	<i>annona, auena, bladum, cibaria, cibata, frumentum, hordeum, milium, secale, siligo, spelta, triticum</i>	
			Productes elaborats amb cereals	Farina	<i>farina</i>
				Pans	<i>focacia, panis, placenta</i>
			Dolços	<i>nebula</i>	
		Hortalisses	<i>alium, almols, caulis, cepa, herba, holus, hortaltia, porrum</i>		
		Llegums	<i>cirons, faba, legumen, pisum</i>		
	Fruits i fruites	<i>amenoles, castanea, ficus/fica, fructa, fructus, oliua, racemus</i>			
	Animals i productes d'origen animal	Animals	<i>agnellus, agnus, anas, animal, anser, aries, asinus/asina, auca, baco, bestia, bos, caballus, capo, capra, caprinus, capritus/caprita, ceruus, cordarius, cuniculus, equus/equa, gallus/gallina, hircus, isarn, magenc, multo, mulus/mula, ouicula, ouis, pauo, perdix, piscis, porcaster/porcastra, porcellus/porcella, porcus/porca, pullus, troia, tructa, uacca, ueruex, uitellus/uitella, uitulus/uitula, uolatilia, ursus</i>		
			Productes d'origen animal	Carn i greixos	<i>ancha, axungia, baco, canalis, caro, costa, costatus, costolatum, coxa, frixura, iuncta, iuntol(l)s, latus, perna, pes, quartarius, saginum, spatula, spatularis</i>
		Ous		<i>ouum</i>	
		Làctics	<i>caseus, formaticus</i>		
	Espècies i condiments	<i>mel, oleum, piper, sal</i>			
	Guisats	<i>pulmentum, sabrer</i>			
	Begudes	<i>merum, pigmentum, uinum</i>			
	ESTRIS	Denominacions genèriques	<i>aeramenta, ferramenta, uascula, uexella, usibilia, utensilia</i>		
Estris específics		Bateria de cuina	<i>caldaria, callereta, olla, patella, sartago</i>		
		Estris de la llar de foc	<i>astus, bufador, cabfog, crema(s)culus, ferros (de fog), paracinguli</i>		
		Plats i bols	<i>baccinus, concha, gradalis, paropsis, scutella, scutula</i>		
		Copes i gerres	<i>ampulla, cuppa, hanappus, scyphus, urceolus, urceus</i>		
		Coberteria	<i>cochlea, cochlear(e)/cochlearium, cultellus, culter, loza</i>		
		Estris d'elaboració	<i>manus, mortariolum, mortarium, nebularii, piso</i>		
		Recipients d'emmagatzematge i transport	<i>arca, archeta, barralo, barrico, barrila, barrileto, barrilus, bot, canna, cannadela, cannata, cubelet, cubellus, cubet, cupa, cupella, cupus, dolium, follador/folladora, galleta, portatoria, scrinium, tina, tunna, uas, uascellum, uexellet</i>		

2. Llista de mots amb el seu significat

- aeramenta*: ‘conjunt d’estrís de coure o aliatges de coure’
agnellus: ‘anyell’
agnus: ‘anyell’
alimentum: ‘aliment’, ‘menjar’
alium: ‘all’
almols: ‘armoll’
amenoles: ‘ametlles’
ampulla: ‘ampolla’
anas: ‘ànec’
ancha: ‘cuixa d’un animal destinada a servir d’aliment’
animal: ‘animal’, ‘bèstia’
annona: ‘cereal en gra’; ‘blat’
anser: ‘oca’
arca: ‘caixa’, ‘cofre’
archeta: ‘caixa petita’, ‘cofre petit’
aries: ‘marrà’, ‘mascle de l’ovella’
asina: ‘somera’
asinus: ‘ase’
astus: ‘ast’, ‘rostidor’; ‘carn torrada a l’ast’
auca: ‘oca’
auena: ‘avena’, ‘civada’
axungia: ‘penca o tall de cansalada’
baccinus: ‘plat de gran diàmetre i poca profunditat’
baco: ‘penca salada de la canal del porc’, ‘cansalada’; ‘porc (engreixat)’, ‘bacó’
barralo: ‘recipient per a contenir líquids’
barrico: ‘mena de recipient’, ‘barrilet’
barrila: ‘espècie de barril’
barrileto: ‘barril petit’
barrilus: ‘barril’
bestia: ‘bèstia’, ‘animal, aplicat especialment als animals mansos que són objecte d’explo-
 tació per part de l’home’
bladum, ‘cereal en gra’; ‘blat’
bos: ‘bou’
bot: ‘recipient de cuir per a líquids’, ‘odre’
bufador: ‘bufador’
caballus: ‘cavall’
cabfog: ‘capfoguer’
caldaria: ‘caldera’
callereta: ‘caldera petita’
canalis: ‘canal’, ‘animal mort i obert, sense les tripes ni la resta de les despulles’
canna: ‘recipient per a líquids’
cannadela: ‘recipient petit per a líquids’
cannata: ‘recipient per a líquids’
capo: ‘capó’, ‘pollastre castrat de petit per engreixar-lo’
capra: ‘cabra’
caprinus: ‘bèstia caprina’

caprita: 'cabrida', 'cria de la cabra'
capritus: 'cabrit', 'cria de la cabra'
caro: 'carn', 'tros de carn'
caseus: 'formatge'
castanea: 'castanya'
caulis: 'col'
cepa: 'ceba'
cervus: 'cèrvol'
cibaria: 'cereal', especialment 'cereal que serveix d'aliment per als animals'; 'avena, civada'
cibata, 'cereal', especialment 'cereal que serveix d'aliment per als animals'; 'avena, civada'
cibus: 'aliment, menjar'
cirons: 'cigrons'
cochlea: 'cullera'
cochlear(e): 'cullera'
cochlearium: 'cullera'
concha: 'escudella', 'bol'
cordarius: 'anyell', 'corder'
costa: 'costat d'un animal destinat a servir d'aliment'
costatus: 'costat d'un animal destinat a servir d'aliment'
costolatum: 'costat d'un animal destinat a servir d'aliment'
coxa: 'cuixa d'un animal destinada a servir d'aliment'
crema(s)culus: 'clemàstecs'
cubelet: 'cup petit'
cubellus: 'cup (petit)'
cubet: 'cup petit'
cultellus: 'ganivet'
culter: 'ganivet'
cuniculus: 'conill'
cupa: 'cuba', 'bóta'
cupella: 'bóta petita'
cuppa: 'copa'
cupus: 'cup'
dolium: 'atuell destinat a contenir líquids o sòlids'
equa: 'euga'
equus: 'cavall'
faba: 'fava'
farina: 'farina'
ferramenta: 'ferramenta', 'conjunt d'estris de ferro'
ferros (de fog): 'trespeus per a sostenir la caldera, l'olla, etc. damunt del foc'
fica: 'figa'
figus: 'figa'
focacia: 'fogassa', 'pa de forma rodona i plana'
follador: 'cup per a trepitjar-hi el raïm'
folladora: 'cup per a trepitjar-hi el raïm'
formaticus: 'formatge'
frixura: 'freixura', 'entranyes d'animal que s'aprofiten per a l'alimentació'

fructa: 'fruits comestibles (d'arbres i plantes)'
fructus: 'fruit (de la terra o dels arbres)'; 'collita'
frumentum: 'blat'
galleta: 'recipient destinat a contenir líquids, especialment vi'
gallina: 'gallina'
gallus: 'gall'
gradalis: 'plat gran i profund', 'escudella'
hanappus: 'anap', 'vas o espècie de copa per a beure'
herba: 'herba', 'camp d'herba'; 'planta'; 'hortalissa', 'verdura'
hircus: 'boc', 'cabró'
holus: 'verdura', 'hortalissa', 'llegum'
hordeum: 'ordi'
hortalitia: 'hortalisses', 'verdures o plantes comestibles conreades a l'hort'
isarn: 'isard'
iuncta: 'carn de certes parts del cos d'un animal sacrificat per al consum'
iuntol(l)s: 'carn de certes parts del cos d'un animal sacrificat per al consum'
latus: 'costat d'un animal destinat a servir d'aliment'
legumen: 'llegum'
loza: 'llosa', 'cullera grossa'
magenc: 'anyell' o 'moltó', especialment 'anyell o moltó que es donava com a tribut al senyor el mes de maig'
manus: 'mà de morter', 'piló'
mel: 'mel'
merum: 'vi (pur)'
milium: 'mill'
mortariolum: 'morter petit'
mortarium: 'morter'
multo: 'moltó', 'mascle de l'ovella'
mula: 'mula'
mulus: 'mul'
nebula: 'neula', 'oblia', 'full prim de pasta de farina cuita'
nebularii: 'neuler', 'estri o motlle de fer neules'
nutrimentum: 'aliment', 'menjar'
oleum: 'oli'
oliua: 'oliva'
olla: 'olla'
ouicula: 'ovella'
ouis: 'ovella'
ouum: 'ou'
panis: 'pa'; 'cereal en gra panificable'; 'menjar', 'aliment'
paracinguli: 'corretges destinades a suspendre les calderes, les olles, etc. sobre el foc'
paropsis: 'plat', 'plàtera'
patella: 'paella'
pauo: 'paó'
perdix: 'perdiu'
perna: 'cuixa d'un animal quadrúpede, especialment del porc', 'pernil'
pes: 'peu', 'pota d'animal'
pigmentum: 'piment', 'beguda feta de vi i condiments amb espècies'

piper: 'pebre'
piscis: 'peix'
pisso: 'mà de morer', 'piló'
pisum: 'pèsol'
placenta: 'fogassa', 'tipus de coca'
porcaster: 'porc jove'
porcastra: 'truja jove'
porcella: 'truja petita'
porcellus: 'porc petit'
porca: 'truja'
porcus: 'porc'
porrum: 'porro'
portatoria: 'portadora', 'recipient que serveix per a transportar principalment raïm o vi'
potus: 'beguda'
pullus: 'pollastre'
pulmentum: 'guisat', 'companatge'
quartarius: 'quarter', 'cadascuna de les quatre parts en què es considera dividit el cos d'un animal'
racemus: 'raïm'
sabrer: 'condiment'; 'salsa', 'brou'
saginum: 'greix d'animal', 'sagí'
sal: 'sal'
sartago: 'paella'
scrinium: 'caixa', 'cofre', 'recipient'
scutella: 'escudella', 'plat'
scutula: 'escudella'
scyphus: 'copa', 'vas per a beure'
secale: 'sègol'
siligo: 'sègol'
spatula: 'part del cos d'un quadrúpede situada en el punt d'unió del tronc amb una de les cames de davant', 'espatlla'
spatularis: 'espatlla', 'carn comestible d'aquesta regió'
spelta: 'espelta'
tina: 'tina'
tritium: 'blat', 'forment'
troia: 'truja'
trutta: 'truita (de riu)'
tunna: 'tona', 'bóta'
uacca: 'vaca'
uas: 'vas', 'recipient'; 'tipus de recipient concret per al vi'
uascellum: 'vas', 'recipient'; (pl.) 'conjunt de recipients', 'vaixella'
uacula: 'conjunt de recipients i estris domèstics', 'vaixella'
ueruex: 'moltó', 'mascle de l'ovella'
uexella: 'vaixella'
uexellet: 'recipient petit per a vi'
uictus: 'aliment', 'menjar'
uinum: 'vi'; 'raïm', 'collita de raïm'
uitella: 'vedella'

uitellus: ‘vedell’

uitula: ‘vedella’

uitulus: ‘vedell’

uolatilia: ‘ocells’, ‘aviram’

urceolus: ‘gerra (petita)’

urceus: ‘gerra’

ursus: ‘ós’

usibilia: ‘estris’, ‘utensilis’

utensilia: ‘estris’, ‘utensilis’

JOAN MARIA JAIME MOYA

Estudio del léxico germánico en el latín medieval de Cataluña

1. *Introducción*

En este trabajo se presentan los resultados de una investigación sobre los términos de origen germánico que penetraron en el latín medieval de Cataluña y que se documenta fundamentalmente en textos de carácter notarial. Fruto de este estudio, ha sido la recopilación de un corpus de voces de origen germánico (agrupadas por lemas o metalemas protogermánicos), de las que, además, hemos realizado un estudio etimológico.

La penetración de elementos germánicos en el latín se produjo por diferentes vías. En primer lugar, antes de las invasiones germánicas (siglos I-V), debido al contacto fronterizo de soldados, funcionarios y comerciantes romanos con sus vecinos germánicos. En segundo lugar, durante la Alta Edad Media, por medio de las invasiones germánicas (de visigodos, en los siglos VI-VIII, y de francos, a partir del siglo IX), que dejaron su huella lingüística tanto en el latín medieval de Cataluña, como en la formación del romance catalán preliterario o protocatalán, en los que actuaron como superestrato:¹ en esta influencia superestrática germánica centramos nuestro trabajo. En tercer lugar, después de la dominación germánica, por las relaciones entre el latín medieval de Cataluña y el romance catalán preliterario y otras lenguas, influidas por el léxico germánico, como, por ejemplo, el occitano medieval.

En efecto, el latín medieval de Cataluña muy a menudo refleja o anticipa formas románicas catalanas coetáneas, que, de hecho, subyacían ya en el latín vulgar de la zona o bien, como se observa en el caso concreto de los germanismos, éstos a menudo muestran formas románicas latinizadas. Este juego de interferencias léxicas, lo aclaran muy bien T. Gracia y P. J. Quetglas (2005: 212):

Per a un determinat concepte o objecte de nova implantació no existia una denominació llatina, ja que la forma romànica era una derivació d'un mot germànic aplicat a un objecte o concepte cultural germànic. En aquests casos, atès que es trobava amb una novetat absoluta, la possibilitat de recórrer a les formes llatines preexistents era

1. La influencia lingüística del superestrato germánico ha sido especialmente estudiada por W. von Wartburg (1950).

molt minsa, ja que es limitava a aquells casos en què pogués existir un concepte o un objecte molt similar, cosa difícil en unes circumstàncies en què el que hom pretén és precisament individualitzar conceptes. Dejectada aquesta possibilitat, la segona no és diferent del procés anterior, usar la mateixa paraula sense canvi o adaptar-la al llatí tot recorrent a l'àmplia nòmina de sufixos formatius. És el cas, per exemple, del mot català medieval *cosiment*, 'opció, discerniment, arbitri', provinent d'una forma gòtica *kausjan* i que trobem usat en textos llatins amb les variants *cosiment*, *causiment* i *causimentum*. És a dir, l'escrivà pren la forma tal qual li ha arribat o bé la llatinitza mínimament.

Finalmente, conviene señalar que la aportación germánica ha contribuido bastante al desarrollo del vocabulario del catalán en muchos ámbitos; de hecho, como ha señalado el propio G. Colón (1976: 67-68), se constata que la presencia de germanismos es más notable en catalán que en español o en portugués, lenguas, éstas, en las que a menudo se encuentra el término correspondiente latino.

2. Método para el estudio etimológico

El estudio etimológico de los términos germánicos o supuestamente germánicos (los germanismos) que se encuentran recogidos en el corpus documental del *GMLC* se ha realizado siguiendo el método propio de la lingüística histórica y comparada.

En primer lugar, se ha partido siempre del término documentado, que tanto puede ser un término latino (medieval) como directamente románico, más o menos latinizado. Cada término en cuestión, poniéndolo en relación con las formas latinas medievales europeas —que, a menudo, ofrecen el *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, de C. du Fresne, señor Du Cange (*DU CANGE*), complementado con el *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* (*NGML*), y el *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, de J. F. Niermeyer (*NIERMEYER*)— o románicas más cercanas, se hace remontar hasta su origen germánico, hilando tan fino como sea posible, es decir, aclarando si se trata de un término de origen gótico o bien fránico (si no ha sido posible, se da simplemente como origen el germánico común), y explicando los procesos fonéticos y fonológicos de adaptación léxica, en los que, a veces, intervienen también otros fenómenos, tales como la contaminación semántica, debida a similitudes formales.

Para llevar a cabo esta primera parte, fundamental, del estudio etimológico de cada término, nos hemos basado en los estudios precedentes del léxico románico con interferencia del germánico. Por un lado, concretamente, se han tenido muy en cuenta las siguientes obras de referencia general:

- a) el *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*, de F. Diez, y, sobre todo, el *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, de W. Meyer-Lübke (*MEYER-LÜBKE*, *REW*), que no sólo indica el origen germánico del

término románico en cuestión, sino que, además, proporciona la familia de voces románicas emparentadas con este étimo;

b) el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, de J. Coromines (COROMINES, *DECat*) –así como también sus dos diccionarios etimológicos de la lengua castellana–, que con frecuencia ofrece el origen germánico del término catalán en cuestión, relacionado con el término estudiado en el presente trabajo;

c) el *Französisches etymologisches Wörterbuch*, de W. v. Wartburg (WARTBURG, *FEW*), que, además, ofrece el origen germánico del término francés en cuestión, relacionado con el término estudiado en la presente investigación.

Por otra parte, aunque hemos constatado que el estudio monográfico de los germanismos en el latín medieval y en las lenguas románicas ha sido escaso, debido a la dificultad que supone analizar este material léxico híbrido, a caballo entre la Romania y la Germania, tanto para los latinistas y romanistas como para los germanistas, respectivamente, centrados en sus campos de estudio específicos, sin embargo, para la presente investigación, se han tenido en cuenta una serie de obras que han tratado esta influencia del elemento germánico en la Romania (estas obras se mencionan en orden cronológico ascendente):

a) el estudio de E. Mackel, *Die germanischen Elemente in der französischen und provenzalischen Sprache*, en el que se investiga, desde un punto de vista positivista, centrado en el estudio fonético, la influencia del elemento germánico, tanto en el francés medieval como en el occitano medieval, y se analizan muchos rasgos lingüísticos que comparten el latín medieval de Cataluña y el romance correspondiente, al encontrarse en un área lingüística contigua a Occitania;

b) *Der Einfluß der germanischen Sprachen auf das Vulgärlatein*, de J. Brück, en el que se realiza un estudio somero de la influencia lingüística germánica en el latín vulgar;

c) la *Romania Germanica*, de E. Gamillscheg (obra monumental en tres volúmenes, que se ocupa de la historia de la lengua y de los asentamientos de los pueblos germanos en el territorio del antiguo Imperio romano), fundamentalmente el primer volumen, que trata de los contactos más antiguos entre los romanos y los pueblos germánicos, especialmente los francos;

d) la tesis doctoral de A. Sousa Costa, *Studien zu volkssprachigen Wörtern in karolingischen Kapitularien*, que estudia y analiza (diacrónica y dialectalmente) los vocablos procedentes de la lengua hablada o popular en los capitulares carolingios, redactados en latín;

e) el *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, de P. Stotz (obra monumental en cinco volúmenes, que constituye un manual de referencia sobre el latín medieval), especialmente el primer volumen, en el que se hace un estudio lexicológico de los préstamos en el latín medieval y, de hecho, se analizan muchos de los términos de la presente investigación;

f) la tesis doctoral *Mit dem Lateinisch am Ende? Volkssprachlicher Einfluss in lateinischen Chartularen aus der Westschweiz*, de D. Vitali, que consiste en un estudio sobre la interferencia léxica de las lenguas vernáculas del oeste de Suiza (el franco-provenzal y también el francés medieval) en textos latinos medievales, con una atención particular a los préstamos.

En segundo lugar, una vez estudiada la relación del término documentado con su origen germánico, se ha llevado a cabo una aproximación del étimo germánico dentro del contexto de la lingüística germánica, para hacerlo remontarse, cuando sea posible, a un étimo protogermánico (reconstruido) o, si no ha sido posible, a un étimo germánico común. Para llevar a cabo esta segunda parte, nos hemos basado fundamentalmente en las siguientes obras: el *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*, de G. Kroone; *From Proto-Indo-European to Proto-Germanic*, de D. Ringe; el *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen*; el *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, de F. Kluge y E. Seebold.

En el apéndice, ofreceremos una lista de todas las voces estudiadas en nuestro trabajo, las cuales han sido agrupadas por la raíz protogermánica, de manera que quedan distribuidas en familias léxicas; por otro lado, las voces se ordenan, jerárquicamente y no alfabéticamente, siendo el primer lema normalmente el primitivo, y los demás, sus derivados o compuestos. Además, incluimos diez voces problemáticas o dudosas en cuanto a su etimología, muy a menudo explicada por los investigadores como germánica, aunque, en la mayoría de los casos, más bien no lo sea.

3. Origen de los términos germánicos

Como resultado de esta investigación léxica, en términos globales, se han podido distribuir y clasificar, cuantitativamente, los germanismos en cinco grupos, en función de su origen germánico. En primer lugar, tenemos 30 voces de origen gótico (lengua, ésta, perteneciente, al grupo germánico oriental), las cuales constituyen un 17,96% del total de germanismos. En segundo lugar, figuran 100 voces de origen fránico (lengua perteneciente al grupo germánico occidental), que constituyen un 59,88% del total; sólo 2 voces (*martrus*, ? *guaimantre* ‘marta, especie de comadreja de piel preciada’ y *martrinus*, -a, -um ‘de marta’, adjetivo) han sido consideradas de origen fránico o bien longobardo (lengua perteneciente también al grupo germánico occidental). En tercer lugar, se han clasificado 9 voces (*baro* ‘hombre noble e ilustre por su cargo o poder’, ‘barón’, *crucia* ‘bastón, muleta’, ‘báculo episcopal’, *guarnire* ‘equipar al caballero de caballo y armas’, *guarnimentum* ‘equipamiento propio, conjunto de accesorios, ornamentos o aderezos’, *lista* ‘tira, franja, especialmente las de color distinto que tienen ciertas telas y otros objetos’, ‘encaje, ribete’, *listatus* ‘aplicado a la ropa entreverada con listas o franjas’, participio usado como adjetivo, *pluium* ‘garantía, fianza, seguridad

personal prestada por un tercero' y *pluius* 'garante, fiador', *pluire* 'garantizar, dar seguridad') como de origen germánico occidental (sin poderse especificar más el dialecto o lengua germánica), las cuales constituyen un 5,38% del total. En cuarto lugar, aparece un grupo mixto, integrado por raíces germánicas que incluyen 5 voces cuyo étimo es gótico (*gardingus* 'alto funcionario al servicio del conde'—cargo de origen visigótico que se atribuía a personajes de la comitiva o de la casa del rey, vinculados al señor por unos lazos especiales de fidelidad—, *guardia* 'lugar de vigilancia', 'servicio de vigilancia', *spid* 'hierro largo y delgado', *spora* 'espuela' y *tregua* 'tregua, institución medieval que prescribía un tiempo y unos días determinados del año durante los cuales estaban prohibidas las luchas armadas y las guerras señoriales') y 7 voces cuyo étimo es fránico (*gardinium* 'jardín', *guarda* 'acción y efecto de guardar, protección, custodia y tutela de personas o bienes, ejercida por delegación y convenio', *reguardum* 'recelo, temor', *guardare* 'acción y efecto de guardar o custodiar', *speltus* 'asta de lanza', 'pica, venablo', *esperonos* 'espuelas' y *treua* 'tregua', vid. supra), respectivamente; este grupo constituye, pues, un 7,18% del total. En quinto y último lugar, se han clasificado 16 voces (*bancus* 'banco, asiento', *bancalis* 'especie de tapiz o cubierta que se pone sobre un banco', 'trozo cuadrilongo de tierra cultivada, bancal', *blancus* 'brillante, blanco', *blancardo* 'que tiene el pelaje blanco', *blancharius* 'curtidor', *brozdum* 'ornamento bordado, propio, en general, de objetos litúrgicos', *brozetatus* 'bordado', *boscus* 'bosque', *boscanus* 'de bosque, silvestre', *falconarius* 'persona que cría y adiestra halcones para la caza, halconero', *faluus*, -a 'rojo amarillento', *guarire* 'aportar—en un pleito, la parte interesada, ante los jueces—pruebas fehacientes para el reconocimiento de la pertenencia de los derechos sobre los bienes en litigio, librándolos de vínculos no pertinentes, obtener el reconocimiento judicial de la pertenencia de derechos sobre algo', *garitor* 'defensor en un pleito', *guisa* 'manera, forma, conveniencia', *lambardesco* 'probablemente lombardo, procedente de la Lombardía' y *spelta* 'espelta') como de origen germánico común, las cuales constituyen un 9,58% del total.

4. Distribución por campos semánticos

El contingente total de voces de origen germánico se ha distribuido y clasificado, cualitativamente, por campos semánticos, que son los siguientes (algunas voces pueden pertenecer a varios campos semánticos):²

a) ALIMENTACIÓN: abarca tanto nombres de alimentos (*baco* 'bacón, pieza de tocino de cerdo',³ cf. cat. *bacó* 'íd.'), como de objetos o instrumentos (*anappus*

2. Ofrecemos en nota el testimonio más antiguo de cada voz y, asimismo, consignamos si sólo se conserva un testimonio de dicha voz.

3. 1063 CSCugat II 633, p. 298.

‘vaso para beber, especie de copa’, cf. cat. *anap* ‘id.’; *astus* ‘asador’,⁴ cf. cat. *ast* ‘id.’; *bancus* ‘banco, asiento’,⁵ cf. cat. *banc*; *spid* ‘hierro largo y delgado’,⁶ cf. esp. *espeto*).

b) ANIMALES Y CAZA: incluye tanto nombres propiamente de animales (*ganta* ‘oca salvaje’⁷ y el colectivo *gansata* ‘conjunto de ocas que se crían en un establecimiento agrícola’, cf. esp. *ganso*; *martrus*, ? *guaimantre* ‘marta, especie de comadreja de piel preciada’⁸ y su derivado *martrinus*, -a, -um ‘de marta’, adjetivo,⁹ cf. cat. *mart(a)*, esp. *marta* ‘id.’), como nombres de oficio relacionados con animales (*falconarius* ‘persona que cría y adiestra halcones para la caza, halconero’,¹⁰ relacionado con cat. *falcó* y esp. *halcón* ‘id.’; *esparuerus* ‘probablemente cuidador de gavilanes’,¹¹ relacionado con cat. *esparver* ‘gavilán’) o bien con técnicas o instrumentos de cacería (*trapa* ‘trampa, cebo para atrapar animales salvajes y piezas de caza’,¹² cf. cat. *trapa* ‘trampilla’).

c) COLORES: abarca una serie de palabras de hecho inexistentes en latín clásico (mucho más limitado en cuanto a la descripción cromática), que, como sabemos, enriquecieron nuestras lenguas románicas: *blancus* ‘brillante, blanco’¹³ (cf. cat. *blanc* y esp. *blanco* ‘id.’, sustituye a los adjetivos del latín clásico *albus* o *candidus*, que, no obstante, se conservarán como cultismos: cat. *alb* y esp. *albo* ‘id.’, cat. *càndid* y esp. *cándido* ‘id.’) y su derivado *blancard* ‘que tiene el pelaje blanco’;¹⁴ *blauus*, -a ‘azul’¹⁵ (cf. cat. *blau* ‘azul’, que sustituye al clásico *caeruleus*); *brunus*, -a ‘gris oscuro, moreno, marrón’¹⁶ (cf. cat. *bru* ‘moreno’) y su derivado diminutivo *brunellus*,¹⁷ *gualabrunus* ‘marrón amarillento’¹⁸ (que, aunque no perduró en catalán, sin embargo, postulamos que se podría haber conservado, seguramente por contaminación, en el término español *gualda*) e *isenbrunus* ‘color de hierro’;¹⁹ *faluus* ‘rojo amarillento’,²⁰ cf. cat. *falb* ‘id.’; *grisis* ‘de color gris – refiriéndose a

4. 1097 Marca, ap. 313, col. 1197.

5. 978 CSCugat I 130, p. 106.

6. Sólo se recoge un único documento: 1022 CSCugat II 485, pp. 132-133.

7. Sólo se recoge un único documento: 1023 (copia de época cercana al original) Junyent, *Oliba* Tex. 15, p. 327 (Marca, ap. 190, col. 1026, carta del obispo Oliba a los monjes de Ripoll).

8. Sólo se recogen estos dos únicos testimonios: 1071 Sanahuja, *Àger* 28, p. 348 (cf. BONNASIE 1975-1976: 792; post 1068 CDipÀger 89, p. 333, inventario de Arnau Mir de Tost).

9. 1010 Baraut, *DocUrgell* 314 (Urgellia 3, p. 146).

10. Sólo se recoge un único documento: 859 DipPallars 55, p. 313, diploma del conde Ramón de Tolosa a favor del monasterio de San Pedro de Bural.

11. Sólo se recoge un único documento: 1064 CDipSGirona 306, p. 314.

12. 857 Baraut, *ActUrgell* 4 (Urgellia 1, p. 58).

13. 951 Baraut, *DocUrgell* 8 (Urgellia 8, p. 123), testamento del obispo Guitard.

14. 951 Baraut, *DocUrgell* 8 (Urgellia 8, p. 123), testamento del obispo Guitard.

15. 874 DipRosselló 83, p. 137.

16. 1006 Udina, *La successió testada* 66, p. 217.

17. Sólo se recoge un único testimonio: 1006 Udina, *La successió testada* 66, p. 217.

18. 1070 LAntiq. I 122, f. 59 (Mas 882).

19. 1095 Baraut, *DocUrgell* 1135 (Urgellia 8, p. 60).

20. 908 orig. Junyent-Ordeig, *DipVic* 41, p. 39, testamento de Idalguer, obispo de Vic.

un trapo o tejido sin confeccionar'²¹—, cf. cat. y esp. *gris* 'id.'; *saurus*, -a 'rojizo (refiriéndose a equinos)',²² cf. cat. antiguo *sor* y arag. *soro* 'id.'.

d) CONSTRUCCIÓN/EDIFICACIÓN: incluye, por un lado, sustantivos que describen o bien algún tipo de alojamiento (*albergeria* 'hospedería, asilo';²³ *arbergum* 'albergue, edificio o lugar en que una persona halla resguardo', cf. cat. *alberg* y esp. *albergue* 'id.';²⁴ *borda* 'pequeña casa rústica; especialmente, pequeña casa de campo con sus tierras que depende o forma parte de una masada',²⁵ cf. cat. y arag. *borda* 'id.'; *burgus* 'núcleo de población situado a extramuros de una ciudad y dependiente de ella',²⁶ cf. cat. *burg* y esp. *burgo* 'id.'; *sala* 'mansión señorial o manso importante —de una sola habitación, normalmente dentro de los muros de un castillo o fortaleza'²⁷—, cf. cat. y esp. *sala* 'id.'; *stallum* 'morada',²⁸ cf. cat. dialectal *estall* 'redil pequeño, corralito de montaña'), o bien partes de una construcción (*gardinium* 'jardín',²⁹ cf. cat. *jardí* y esp. *jardín* 'id.'; *guait* 'torre de vigilancia, atalaya',³⁰ cf. cat. *torre de guaita* 'torre de vigilancia'; *guardia* 'lugar de vigilancia'³¹ y su diminutivo *guardiola* 'id.', a menudo empleado como topónimo o pretopónimo),³² y, por otro lado, verbos que expresan la acción de construir u hospedar (*bastire* 'construir, edificar'³³ y su derivado *bastimentum* 'obra fortificada',³⁴ cf. cat. *bastir* 'edificar', y *arbergare* 'tomar albergue',³⁵ cf. cat. y esp. *albergar* 'id.', respectivamente).

e) DERECHO: abarca, por un lado, sustantivos, que se pueden distribuir según se refieran a derechos o tributos (*alberga*, *arberga* 'derecho de alojamiento y ejercicio de este derecho';³⁶ *francitas* y *francitia* 'franquicia, excepción jurídica',³⁷ cf. cat. *franquícia* y esp. *franquicia*; *feualis* 'feudal', 'derecho feudal',³⁸ *guaita* 'servicio

21. 1048 Baraut, *DocUrgell* 622 (Urgellia 5, p. 144).

22. 1037 Baraut, *DocUrgell* 25 (Urgellia 8, p. 139).

23. 1068 (cop. s. XIII) Baraut, *DocUrgell* 816 (Urgellia 6, p. 177, publicación sacramental del testamento del sacerdote Isarn).

24. 1065 Miret, *Terrassa* 137, p. 503.

25. 965 MNHistóricas XI, ap. 142, p. 209.

26. 989 orig. ACondal 219, p. 406.

27. 890 DipGirona 73, p. 111.

28. 1074-1102 LFeud. II 721, p. 232.

29. Sólo se recoge un único testimonio: *GMLC*, s. v. *gardinium* (ante 849, glosa del juez *Bonushomo*: *Gardinium* (*pro* *gardinium*): est locus extra urbem pulcher ad manendum et aptus, ubi pulchra domicilia constructa sunt ad quiescendum).

30. 1067 orig. Baraut, *DocUrgell* 80 (Urgellia 6, p. 165).

31. 899 orig. Baraut, *ActUrgell* 11 (Urgellia 1, p. 68).

32. 924 orig. DipOsona I 273, p. 256.

33. 1054 AComtalPerg II 437, p. 830.

34. Sólo se recoge un único testimonio: 1054 AComtalPerg II 437, p. 830.

35. 1049 AComtalPerg II 354, p. 729.

36. 1024 orig. CSCugat II 495, p. 146.

37. 992 CSCreus 3, p. 4. 997 (999) Baraut, *DocUrgell* 255 (Urgellia 3, p. 88, donación de Esclúa y Balleuncia a Santa María de la Seo).

38. 952 orig. DipOsona 694, p. 531 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 273, p. 229), donación de Bernat de Besalú.

de vigilancia, especialmente de noche’;³⁹ *guardia* ‘servicio de vigilancia’,⁴⁰ cf. cat. *guàrdia* y esp. *guardia* ‘id.’; *guerpitio* ‘cesión, notarialmente documentada, de una ciudad, un burgo, un alodio, etc., abandonando los derechos y deberes señoriales inherentes a su posesión’;⁴¹ *iacicio* ‘cesión de una propiedad o renuncia, en favor ajeno, de los derechos que se tienen sobre alguna cosa’⁴² y su derivado *iactio* ‘id.’;⁴³ *sagionia* ‘tributo que se tiene que pagar al sayón’),⁴⁴ a un tipo de propiedad (*alodis*, *alodium*, *alodus* ‘propiedad plena y total, y bienes que se poseen en este concepto’⁴⁵ –con su derivado adjetival *alodarius* ‘relativo al alodio’;⁴⁶ ‘que es poseedor de un alodio’⁴⁷–, cf. cat. *alou* y *aloer*, esp. alodio; *feuus* ‘tierra tributaria recibida o dada en beneficio’, ‘feudo’⁴⁸ –con su derivado *feualis* ‘feudal’, ‘derecho feudal’ (vid. supra)– y *feudum* ‘id.’;⁴⁹ cf. cat. *feu* y esp. *feudo*; *francitas* y *francitia* ‘territorio libre de cargas señoriales consuetudinarias, tierra que goza de una carta de franquicia –refiriéndose al territorio adscrito a un castillo’⁵⁰–; *manedia* ‘determinada prestación consistente en ceder parte de las tierras al enfiteuta o colono, destinada al mantenimiento de éste, por la que tenía que pagar un canon reducido al establecimiento’⁵¹ –con su derivado adjetival *manedal* ‘relativo o propio de la *manedia*’⁵²–; *marcha*, *marchia* ‘demarcación territorial fronteriza, marca’⁵³ –con su derivado *marchatura* ‘demarcación fronteriza’⁵⁴–, cf. cat. y esp. *marca*, cat. *demarcació* y esp. *demarcación* ‘id.’), a una condición jurídica (*francus*, *franca* ‘libre de tributos señoriales y prestaciones personales’;⁵⁵ cf. cat. *franc* y esp. *franco* ‘libre, sincero’), a una institución judicial (*mallus*, *mallum* ‘tribunal, asamblea judicial’),⁵⁶ a una prenda (*guadiatio* ‘pignoración, acción de ceder algo a cambio de un préstamo’⁵⁷ –con su derivado *exguadiatio* ‘id.’⁵⁸–; *guadium* ‘prenda, garantía’;⁵⁹ cf. cat. *gatge* ‘id.’; *stacamentum* ‘prestación de caución o designación

39. 913 DipGirona 143, p. 161.

40. 1146 orig. CPoblación I 1, 63, p. 104.

41. 1020 LFeud. II 812, p. 295.

42. 1048 LFeud. I 353, pp. 378-379.

43. 1039 Junyent-Ordeig, *DipVic* 985, p. 308.

44. 1102 Baraut, *DocUrgell* 1199bis (Urgellia 9, p. 29).

45. 839 DipPallars 16, p. 289.

46. 1020 MNHistóricas IX, ap. 7, p. 216.

47. 1068-1095 LFeud. II 558, p. 70.

48. 987 orig. Junyent-Ordeig, *DipVic* 533, p. 454 (DipOsona 1523, p. 1087).

49. 976 (documento falso) DipRosselló X, p. 525.

50. 990 CPoblación I 1, 10, p. 19.

51. 976 DipGirona 434, p. 384.

52. Sólo se recoge un único testimonio: 1094 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1611, p. 897.

53. ca. 801 CPoblación I 1, p. 4.

54. Sólo se recoge un único testimonio: 1165 CPoblación I 126, p. 185.

55. 956 CSCugat I 45, p. 41.

56. 815 DipCarol., p. 418.

57. 1067 Miret, *Organyà* 68, p. 437.

58. 1099 Baraut, *DocUrgell* 1171 (Urgellia 8, p. 99).

59. 1010 orig. Baraut, *DocUrgell* 314 (Urgellia 3, p. 145, publicación del testamento de Sala, obispo de Urgel).

de fiadores como garantía para el cumplimiento de un compromiso',⁶⁰ cf. cat. *estacament* 'id.'). o bien a protección (*guarent* 'garante',⁶¹ cf. cat. *garant* y esp. *garante* 'id.'; *guarentia*, *guarantia* 'garantía',⁶² cf. cat. *garantia* y esp. *garantía* 'id.'; *guidamentum* 'acción de garantizar la seguridad de alguien en su desplazamiento, proporcionándole escolta, compañía o salvoconducto',⁶³ *mundiburдум* 'defensa, tutela',⁶⁴ *pliuuium* 'garantía, fianza, seguridad personal prestada por un tercero'⁶⁵ y *pluiius* 'garante, fiador',⁶⁶ a penas pecuniarias (*ariscara*, *aliscara* 'pena o castigo de carácter infamante',⁶⁷ *bannus* 'mandato o edicto solemne de la autoridad suprema —en el que se establece una determinada pena pecuniaria para el que lo infringe—',⁶⁸ *bandimentum* 'pena pecuniaria impuesta al que infringe los mandatos de la autoridad',⁶⁹ *fredum* 'pena pecuniaria que se paga al poder público');⁷⁰ por otra parte, encontramos verbos que expresan acciones jurídicas legales (*arbergare* 'tomar albergue', cf. cat. y esp. *albergar* 'id.'; *arramire* 'término jurídico: obligarse formalmente a la realización de un acto determinado ante el juez en fecha establecida';⁷¹ *exguadiare* e *inguadiare* 'comprometerse, mediante un *guadium*',⁷² *guarentire* 'proteger, amparar', 'garantizar',⁷³ cf. cat. *garantir* y esp. *garantizar* 'id.'; *guardare* 'vigilar, custodiar y proteger algo por encomienda señorial',⁷⁴ cf. cat. y esp. *guardar* 'id.'; *guarire* 'aportar —en un pleito, la parte interesada, ante los jueces— pruebas fehacientes para el reconocimiento de la pertenencia de los derechos sobre los bienes en litigio, librándolos de vínculos no pertinentes, obtener el reconocimiento judicial de la pertenencia de derechos sobre algo',⁷⁵ cf. cat. *guarir*, esp. *guarecer* 'id.'; *guerpire* 'abandonar', 'ceder a alguien una demarcación territorial, una villa, un alodio, un castillo, etc., abandonando, de manera explícita y notarialmente documentada, los derechos —y deberes— señoriales inherentes a su posesión',⁷⁶ cf. cat. arcaico *guerpír* 'id.'; *guidare*, *giar* 'garantizar la seguridad de alguien en su desplazamiento, proporcionándole

60. **1040** (copia del s. XVII) AComtalPerg II 276, p. 626.

61. **1056** orig. Baraut, *DocUrgell* 691 (Urgellia 6, p. 71).

62. **1087** Puig i Ferreté, *Gerri* II 41, p. 29.

63. **1052-1066** AComtalPerg III 683, p. 1204 (LFeud. I 180, p. 193).

64. **822** Constans, *DipBanyoles* 1, p. 148.

65. **1057** Constans, *DipBanyoles* 78, p. 36.

66. **1044** AComtalPerg II 313, p. 674.

67. **1040-1060** Miret, *Organyà* 44, p. 430.

68. **907** Baraut, *ActUrgell* 20 (Urgellia 1, p. 77).

69. Sólo se recoge un único testimonio: **1044** (Pallars) LFeud. I 117, p. 118.

70. **844** orig. DipCarol. II, p. 155, precepto de Carlos el Calvo al monasterio de las Escaulas.

71. Sólo se recoge un único testimonio: **872** Baraut, *DocUrgell* 25 (Urgellia 2, p. 37).

72. **997** DipOsona 1767, p. 1255 y **1031** Llorens, *DocSolsona* 61, p. 364.

73. Sólo se recoge un único testimonio: **1193** CSCugat III 1199, p. 332.

74. **1057** AComtalPerg II 491, p. 904, Ramón de Mediona encomienda a Bernat el castillo de Mediona.

75. **1040-1060** juicio de Isarn de Caboet, Biblioteca de Catalunya, Arx. perg 3599, ed. BASTARDAS 1991: 27-28 (Miret, *Organyà* 44, p. 430).

76. **1020** LFeud. II 812, p. 295.

escolta, compañía o salvoconducto’;⁷⁷ *iacire* ‘abandonar una posesión o ceder a otro los derechos que se tienen sobre algo’;⁷⁸ cf. cat. arcaico *jaquir* ‘dejar’; *mallare* ‘demandar, citar a alguien a juicio’;⁷⁹ *pluire* ‘garantizar, dar seguridad’;⁸⁰ *stacare* ‘dar caución o seguridad mediante prendas o fiadores como garantía al convenirse un pleito’, ‘comprometerse a respetar un arbitraje, convenir’;⁸¹ cf. cat. *estacar* ‘id.’) o ilegales (*facere arrancura* ‘arrancar, arrebatar, coger con violencia’;⁸² cf. cat. *arrencar* y esp. *arrancar* ‘id.’; *sacire* ‘apropiarse, usurpar, usar algo como si fuera popio’⁸³ y su derivado abstracto *sazina* ‘toma de posesión o derecho de reconocimiento del dominio feudal sobre la propiedad, seguramente a cambio de un pago monetario’).⁸⁴ Hemos de decir que muchos términos circunscritos al ámbito del derecho germánico fueron desapareciendo a medida que se iba recuperando el derecho romano a partir de finales del siglo XI.

f) GENTILICIOS: incluye palabras relacionadas con el nombre de pueblos germánicos (*alamanus* ‘alamán, individuo de un antiguo pueblo guerrero integrado por diversas tribus germánicas’; por extensión ‘alemán’ –probablemente entendido casi como sinónimo de ‘franco’–;⁸⁵ cf. cat. *alaman* > *alemany* ‘alemán’; *franci* ‘francos’⁸⁶ –con sus derivados *francigena*, *francigenus* ‘de origen franco’⁸⁷ y *francisca* ‘franca, de los francos’–;⁸⁸ cf. *franc* cat. *franc* y esp. franco ‘id.’ > cat. *francès* y esp. francés ‘id.’, los antropónimos cat. *Francesc*, -a y esp. *Francisco*, -a ‘id.’); *lambardesco* ‘probablemente lombardo, procedente de la Lombaría’;⁸⁹ *gothus* ‘godo’, sustantivo⁹⁰ –con su derivado *gothicus* ‘godo’, adjetivo–;⁹¹ cf. cat. *got* y esp. *godo* ‘id.’).

g) INDUMENTARIA: abarca, por un lado, nombres referidos a vestidos (*adob* ‘armadura y equipo del caballero militar’;⁹² ‘vestidura’;⁹³ *curcibaldus*, *curcebal* ‘especie de túnica con mangas cortas que viste el subdiácono en las ceremonias solemnes’;⁹⁴ *fano* ‘manípulo litúrgico’)⁹⁵ o a partes o piezas del vestido en general

77. 1101 Baraut, *DocUrgell* 1193 (Urgellia 9, p. 24).

78. 1038 Junyent-Ordeig, *DipVic* 964, p. 288.

79. 812 DipGirona 3, p. 68.

80. 1115-1164 LFeud. II 712, p. 227.

81. 1009 Constans, *DipBanyoles* 53, p. 295.

82. Sólo se recoge un único testimonio: [1054-1063] AComtalPerg III 614, p. 1117.

83. Sólo se recoge un único testimonio: 878 Abadal, *ECuixà*, ap. 55, p. 155.

84. 959 DipRosselló 393, p. 352.

85. ca. 1000 LibludPop Prologus, p. 339.

86. 938 orig. DipOsona 454, p. 372 (ACondal 114, p. 267).

87. 977 Baraut, *ActUrgell* 36 (Urgellia 1, p. 99).

88. 885 Abadal, *ECuixà* ap. 62, p. 165.

89. Sólo se recoge un único testimonio: 1095 DACCBarcelona 1619, p. 2508.

90. 844 DCBarcelona 1, p. 185, precepto de Carlos el Calvo.

91. 1016 DipCardona 12, p. 72, el vizconde Bermón pide la prueba del agua hirviendo para demostrar la propiedad de unos alodios.

92. 998 Junyent-Ordeig, *DipVic* 631, p. 540.

93. 1029 DACCBarcelona 437, p. 835.

94. 957 Junyent-Ordeig, *DipVic* 303, p. 256.

95. 932 orig. ACondal 103, p. 252.

(*alsbergum* ‘especie de loriga hecha de mallas tejidas’);⁹⁶ *bennellus* ‘cinta ancha, banda de tela’;⁹⁷ *boto* ‘botón’,⁹⁸ cf. *botó* y esp. *botón* ‘id.’; *crucia* ‘bastón en el que se apoya para andar el cojo’, ‘muleta’,⁹⁹ ‘báculo episcopal’, ‘croza’, cf. cat. *crossa* ‘muleta’; *fodorus* ‘vaina, funda’,¹⁰⁰ cf. cat. *folre* y esp. *forro* ‘id.’; *nastala* ‘cordón, cinta’;¹⁰¹ *nosca, nusca* ‘broche, asidero, fibula’, ‘hebilla’;¹⁰² *renga* ‘cinturón militar’;¹⁰³ *spora* ‘espuela’,¹⁰⁴ cf. esp. *espuelas* ‘id.’; *esperonos* ‘espuelas’,¹⁰⁵ cf. cat. *esperons* ‘espuelas’; *tualia* ‘mantel de altar o de mesa’,¹⁰⁶ cf. cat. *tovallola* y esp. *toalla* ‘id.’, cat. *tovalló* ‘servilleta’; *quantus* ‘pieza de vestir que cubre la mano’,¹⁰⁷ cf. cat. *guant* y esp. *guante* ‘id.’), a algún tipo de tela, tejido o piel (*bancalis* ‘especie de tapiz o cubierta que se pone sobre un banco’;¹⁰⁸ *brosetatus* ‘bordado’,¹⁰⁹ cf. cat. *brodat* y esp. *bordado* ‘id.’; *feltrum* ‘pieza de ropa o especie de trapo grueso –a menudo referido a la ropa de cama–, ‘fieltro’ y su derivado *fel-trenius* ‘de fieltro’,¹¹⁰ cf. cat. *feltre* y esp. *fieltro* ‘id.’; *martrinus*, -a, -um ‘de mar-ta’, adjetivo referido a *pelles* ‘pieles’, *mantum* ‘abrigo’ y *lectum* ‘cama, lecho’; *tecatus* ‘quizás aludiendo a un tipo de tela ‘marcada’ –por la acción de las armas– y, por consiguiente, ‘manchada’ o ‘rasgada’’, cf. cat. *taca* ‘mancha’, *tacat* ‘manchado’), a ornamentos (*adob* ‘arreos, guarniciones de las caballerías’;¹¹¹ *brosdum* ‘ornamento bordado, propio, en general, de objetos litúrgicos’;¹¹² *guarnimentum* ‘equipamiento propio, conjunto de accesorios, ornamentos o aderezos’¹¹³ y *guar-nitio* ‘refiriéndose al equipamiento de un caballero’,¹¹⁴ cf. cat. *guarniment* ‘adorno’; *lista* ‘tira, franja, especialmente las de color distinto que tienen ciertas telas y otros objetos’, ‘encaje, ribete’,¹¹⁵ cf. cat. *llista* y esp. *listón* ‘id.’); por otro lado, encontramos verbos que hacen referencia la acción de vestirse (*adobar* ‘equipar

96. **951** Baraut, *DocUrgell* 8 (Urgellia 8, p. 123), testamento del obispo Guisad II.

97. Sólo se recoge un único testimonio: **1050** Baraut, *DocUrgell* 634 (Urgellia 5, p. 155), *testamento de Trasgoncia*.

98. **1062** DACCBarcelona 1038, p. 1639, testamento de Guislaberto, obispo de Barcelona.

99. Sólo se recogen estos dos únicos testimonios: **1066** ACA Ramón Berenguer I, n.º 355.

100. **1007(1009)** Baraut, *DocUrgell* 300 (Urgellia 3, p. 131, testamento del conde Ermengol).

101. **944** Junyent-Ordeig, *DipVic* 224, p. 191 (DipOsona 548, p. 439).

102. **1017** Baraut, *DocUrgell* 347, Urgellia 4, p. 58 (Udina, *La successió testada* 103, p. 272).

103. **ca. 960** DipPallars 183, p. 381 (Russell-Gebbett, *MCLT* 4).

104. **ca. 960** DipPallars 183, p. 381.

105. Sólo se recoge un único testimonio: **1035** Junyent-Ordeig, *DipVic* 940, p. 269.

106. **864** DipRosselló 55, p. 115.

107. **915** DipRosselló 189, p. 214, testamento de Riculfo, obispo de Elna.

108. **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41, p. 39.

109. Sólo se recoge un único testimonio: **1003** Baraut, *DocUrgell* 288 (Urgellia 3, p. 121).

110. **1017** orig. Baraut, *DocUrgell* 347 (Urgellia 4, p. 59, testamento de la vizcondesa Sancha de Urgel).

111. **996** Miret, *Aplech*, p. 350.

112. **915 915** DipRosselló 189, p. 214, testamento de Riculfo, obispo de Elna.

113. **924** orig. DipOsona I 267, p. 251 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 107, p. 95).

114. **1164** DipMontalegre 129, p. 167.

115. **1068** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1321, p. 620.

—a un caballero—, dotarle o proveerle de lo necesario’, cf. cat. *adobar* ‘arreglar’; *guarnitus* ‘caballero equipado de caballo y armas’¹¹⁶ < *guarnire*, cf. *guarnir* y esp. *guarnecer* ‘id.’; *listatus* ‘aplicado a la ropa entreverada con listas o franjas’, participio usado como adjetivo).¹¹⁷

h) LÉXICO MILITAR: incluye, por un lado, sustantivos que hacen referencia a la vivienda o al lugar de alojamiento de la tropa (*arbergum* ‘albergue, edificio o lugar en que una persona halla resguardo’, vid. supra, cf. cat. *alberg* y esp. *albergue* ‘id.’), a parte del atuendo militar (*adob* ‘armadura y equipo del caballero militar’, ‘vestidura’, vid. supra; *alsbergum* ‘especie de loriga hecha de mallas tejidas’, vid. supra; *elmus* ‘casco, yelmo’,¹¹⁸ cf. cat. *elm* y esp. *yelmo* ‘id.’), a armas (*dardus* ‘arma arrojadiza de mano compuesta de una asta en cuya extremidad está fijo un hierro puntiagudo y cortante’, ‘dardo’,¹¹⁹ cf. cat. *dard* y esp. *dardo* ‘id.’; *guisarma* ‘especie de lanza o alabarda’;¹²⁰ *speltus* ‘asta de lanza’, ‘pica’, ‘venablo’),¹²¹ a estandartes o insignias (*gontfano* ‘pendón, estandarte procesional, con uso litúrgico’,¹²² cf. cat. *gomfanó* y esp. *gonfalon* ‘id.’), a cargos militares (*thiuphadus* ‘jefe, caudillo de mil soldados’, ‘tiufado’,¹²³ cf. esp. y port. *tiufado* ‘id.’), a acciones militares (*ardimentum* ‘plan de operaciones bélicas’,¹²⁴ cf. cat. *ardit* ‘atrevido’; *aguayt* ‘emboscada’, ‘acecho’,¹²⁵ cf. cat. *estar a l’aguait* ‘estar al acecho’; *guarda* ‘acción y efecto de guardar, protección, custodia y tutela de personas o bienes, ejercida por delegación y convenio’,¹²⁶ cf. cat. y esp. *guarda* ‘id.’; *guaita* ‘servicio de vigilancia, especialmente de noche’, vid. supra; *guardia* ‘lugar de vigilancia’, ‘servicio de vigilancia’, vid. supra, cf. cat. *guàrdia* y esp. *guardia* ‘id.’; *guerra* ‘lucha, contienda, discordia violenta —en convenios feudales de amistad y ayuda o en juramentos de fidelidad, refiriéndose a una lucha armada, a una acción hostil o a una situación de hostilidad, surgida entre señores feudales—’,¹²⁷ cf. cat. y esp. *guerra* ‘id.’; *tregua*, *treua* ‘tregua’, ‘institución medieval que prescribía un tiempo y unos días determinados del año durante los cuales estaban prohibidas las luchas armadas y las guerras señoriales’,¹²⁸ cf. cat. *treva* y esp. *tregua* ‘id.’); por otro lado, encontramos verbos que expresan acciones relacionadas con la vida

116. 1114 LFeud. II 650, p. 158.

117. Sólo se recoge un único testimonio: 1235 Gonzalvo, *Pau i treva* 28, p. 186.

118. 970 DipOsona 1078, p. 783.

119. 967 (Elna) Alart, *CRouss.* 12, p. 25.

120. 977 CSCugat I 123, p. 99, testamento de Armentero.

121. Sólo se recoge un único testimonio: 951 Baraut, *DocUrgell* 8 (Urgellia 8, p. 124).

122. 971 (?) orig. DipOsona 1106, p. 803 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 413, p. 347, inventario de objetos litúrgicos.

123. 815 Baraut, *DipTavèrnoles* 4, p. 77.

124. Sólo se recoge un único testimonio: s. XI (?) Usat. 123 (ed. 1913), p. 56: eandem compositionem faciat qui fecerit scire sarracenis caualcadas uel ardimentum potestatis uel discoperuerit eum de consilio suo uel de secretis suis.

125. 1064-1066 LFeud. II 708, p. 224.

126. 1017 CPoblación I 1, 14, p. 27 (CSCugat II 464, p. 112).

127. 1042-1075 orig. Baraut, *DocUrgell* 893 (Urgellia 6, p. 240).

128. 1010 Baraut, *DocUrgell* 484 (Urgellia 4, p. 183).

militar (*adobar* ‘equipar –a un caballero–, dotarle o proveerle de lo necesario’, vid. supra; *arbergare* ‘tomar albergue’, vid. supra, cf. cat. y esp. *albergar* ‘id.’; *guardare* ‘vigilar, custodiar y proteger algo por encomienda señorial’, vid. supra, cf. cat. y esp. *guardar* ‘id.’; *guaitare*, *gaitare* ‘obligar a efectuar un servicio de vigilancia en una torre’,¹²⁹ ‘acechar a alguien con intención hostil’,¹³⁰ cf. cat. *guaitar* ‘mirar’; *guerreiare* ‘hacer la guerra, hostilizar, castigar o defender mediante una actuación violenta –término feudal frecuente en convenios y juramentos de fidelidad–’,¹³¹ cf. cat. *guerrear* y esp. *guerrear* ‘id.’).

i) CARGOS Y OFICIOS: abarca vocablos relacionados con el sistema señorial y el mundo feudal (*baro* ‘hombre noble e ilustre por su cargo o poder’, ‘barón’,¹³² cat. *baró* y esp. *barón*; *border* ‘rústico que tiene de su señor una borda’;¹³³ *burgensis* ‘hombre de condición libre que habita una ciudad, en oposición a rústico y caballero’,¹³⁴ cf. cat. *burgès* y esp. *burgués* ‘habitante de un burgo’; *feuatarium* ‘persona que ha recibido en feudo un dominio territorial, feudatario’,¹³⁵ cf. cat. *feudatario* y esp. *feudatari* ‘id.’; *forestarius* ‘hombre que tiene a su cargo y dispone de los recursos de un bosque señorial’¹³⁶ y su derivado abstracto *foresteria* ‘conservación, protección y uso de un bosque de pertenencia señorial y de sus beneficios’;¹³⁷ *marchio* ‘conde que gobernaba un territorio fronterizo o marca’, ‘marqués’¹³⁸ y sus derivados *marchionensis* ‘id.’¹³⁹ y *marches*, *marchesius*, *marchisus* ‘id.’,¹⁴⁰ *marchius* ‘id.’,¹⁴¹ *marchionissa* ‘esposa de un marqués revestida de la dignidad o autoridad condal’¹⁴² y *marchesia*, *marchisa* ‘marquesa –título nobiliario–’,¹⁴³ cf. cat. *marquès*, *-a* y esp. *marqués*, *-a* ‘id.’), con cargos de palacio (*gardingus* ‘alto funcionario al servicio del conde –cargo de origen visigótico que se atribuía a personajes de la comitiva o de la casa del rey, vinculados al señor por unos lazos especiales de fidelidad–’,¹⁴⁴ cf. cat. *garding* ‘id.’; *sagio* ‘sayón, funcionario de rango inferior encargado de hacer cumplir la ley y de administrar justicia en nombre del conde’,¹⁴⁵ cf. cat. *saig* y esp. *sayón* ‘id.’;

129. 1106 CDipÀger 196, p. 466.

130. s. XII Usat. 71 (ed. 1984), c. 67.

131. 1072-1095 LFeud. I 411, p. 433.

132. 1044 (Pallars-Ribagorza) LFeud. I 117, p. 118.

133. ca. 1075 Miret, *Antig text*, p. 12.

134. s. XI Usat. 10 (ed. 1913), p. 6.

135. 1035 LFeud. II 693, p. 202, testamento del conde Guifré de Cerdania.

136. 987 (San Juan de las Abadesas) DipOsona 1526, p. 1089.

137. 1040 AComtalPerg II 276, p. 626.

138. 785 (856) (cop. s. XIII) Baraut, *Tresponts* 1, p. 249.

139. Sólo se recoge un único testimonio: 928 ACondal 89, p. 230 (923 (?) LFeud. I 352, p. 377).

140. 976 DipOsona 1206, p. 870.

141. 945 DCBarcelona I 30, p. 223.

142. 1048 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1065, p. 376.

143. 1177 DipTortosa 285, p. 355, referido a Sancha de Castilla.

144. Sólo se recoge un único testimonio: 939 (Ribagorza, copia del s. XVII) *DipPallars* 145, p. 359.

145. 817 DipGirona 7, p. 70 (CEGirona p. 80b, Marquès I 1, p. 56; CDipSGirona 1, p. 74).

senescalcus, *senescalc* ‘oficial áulico encargado del avituallamiento’, ‘senescal’¹⁴⁶ y su derivado *senescalcia* ‘cargo de senescal’,¹⁴⁷ cf. cat. y esp. *senescal* ‘íd.’), con cargos militares (*exguadiator* ‘ejecutor testamentario’;¹⁴⁸ *thiuphadus* ‘jefe, caudillo de mil soldados’, ‘tiufado’, vid. supra, cf. esp. y port. *tiufado* ‘íd.’), con oficios relacionados con la caza y la cetrería (*falconarius* ‘persona que cría y adiestra halcones para la caza, halconero’, vid. supra, cf. cat. *falconer* y esp. *halconero* ‘íd.’; *esparuerus* ‘probablemente cuidador de gavilanes’, vid. supra, cf. cat. *esparver* ‘gavilán’), con otros oficios (*blancharius* ‘curtidor’).¹⁴⁹

j) PESOS Y MEDIDAS: incluye voces relacionadas con medidas de longitud (*alna* ‘codo, medida de longitud’)¹⁵⁰ o bien con patrones ponderales (*marcha*, *marchus* ‘peso, patrón ponderal, unidad ponderal establecida en la Edad Media para sustituir a la libra como base para la talla de las monedas’, ‘moneda imaginaria o de cuenta, introducida como resultado del empleo de la unidad ponderal’,¹⁵¹ cf. cat. *marc* y esp. *marco* ‘íd.’).

k) SENTIMIENTOS: *bauzia* ‘engaño’, ‘falsedad’, ‘delito de traición’¹⁵² y sus derivados *bauzator* ‘traidor’¹⁵³ y *bauzare* ‘hacer traición, quebrantar gravemente la fidelidad debida a alguien’;¹⁵⁴ *causimentum* ‘elección, discernimiento’,¹⁵⁵ cf. cat. medieval *causiment* / *cosiment* ‘íd.’; *guisa* ‘manera, forma’, ‘conveniencia’,¹⁵⁶ cf. cat. y esp. *guisa* ‘íd.’; *marrimentum* ‘sentimiento de pesar’, ‘enojo, resentimiento, rencor’,¹⁵⁷ cf. cat. *marriment* ‘tristeza, melancolía profunda’; *onta* ‘escarnio’, ‘deshonor, vergüenza’,¹⁵⁸ cf. cat. y occ. medieval *onta*, fr. *honte* ‘íd.’; *reguardum* ‘recelo, temor’).¹⁵⁹

l) PARTES DEL CUERPO: sólo encontramos la palabra *eschena*, empleada, sin embargo, en sentido figurado y significando ‘parte superior y convexa de una montaña’,¹⁶⁰ cf. cat. *esquena* ‘espalda’.

146. 990 Baraut, *DocUrgell* 223 (Urgellia 3, p. 55).

147. 1055 AComtalPerg II 460, p. 862.

148. 1067 Miret, *Organyà* 68, p. 437.

149. 1084 CSCugat II 718, p. 381 (cit. BALARI 1899: 637).

150. ante 934 CEGirona, p. 114b (Marquès I 42, p. 125).

151. 1136 Baraut, *DocUrgell* 1453 (Urgellia 9, p. 261).

152. 959 DipRosselló 402, p. 359, donación que Sunifredo, conde de Cerdaña-Besalú, y su hermano Oliba hacen a Isarn, vizconde de Conflent).

153. 979 DipGirona 453, p. 410 (BOFARULL 1836: I, 99-103), testamento de Mirón Bonfill, conde, obispo de Gerona.

154. 957 Marca, ap. 92, col. 871, donación que Sunifredo, conde de Cerdaña, hace al monasterio de Ripoll.

155. 1067 LFeud. I 282, p. 307.

156. 1062 AComtalPerg II 591, p. 1067 (LFeud. I 227, p. 239).

157. 990 Junyent-Ordeig, *DipVic* 550, p. 470 (DipOsona 1576, p. 1125).

158. ca. 1058 AComtalPerg II 523, pp. 953-955 (ca. 1059 ACA Ramón Berenguer I, n.º 38, s. d.; Carreras Candi, *Lo Montjuich*, ap. 19, pp. 404-405).

159. [1053-1071] LFeud. II 519, pp. 32-33 (CDipSGirona 342, p. 360).

160. Sólo se recoge un único testimonio: 1032 Baraut, *DocUrgell* 451 (Urgellia 4, p. 154).

m) VIDA RURAL: incluye, por un lado, sustantivos relacionados con la agricultura, tanto con el cultivo (*bancalis* ‘trozo cuadrilongo de tierra cultivada, bancal’,¹⁶¹ cf. cat. y esp. *bancal* ‘id.’; *conredum* ‘provisión, abastecimiento’, ‘equipamiento’,¹⁶² cf. cat. *conreu* ‘cultivo’), con las construcciones rurales (*borda* ‘pequeña casa rústica; especialmente, pequeña casa de campo con sus tierras que depende o forma parte de una masada’,¹⁶³ cf. cat. *borda* ‘id.’), con la cosecha (*garba* ‘manejo o haz de espigas cortadas —empleado como medida de censo parroquial—’,¹⁶⁴ cf. cat. *garba* ‘gavilla’; *spelta* ‘espelta’,¹⁶⁵ cf. cat. y esp. *espelta* ‘id.’) y las herramientas del campo (*guisarma* ‘especie de lanza o alabarda’, vid. supra; *spid* ‘hierro largo y delgado’, vid. supra, cf. cat. medieval *espit* y esp. *espito* ‘instrumento formado por un palo en cuyo extremo se atraviesa una tabla y que sirve para colgar y descolgar los pliegos de papel puestos a secar’), como con la ganadería (*buc* ‘colmena’,¹⁶⁶ *scilla* ‘especie de campana que se le pone en el cuello a las cabezas de ganado que guían un rebaño, cencerro’,¹⁶⁷ cf. cat. *esquella* ‘cencerro’), o bien con el bosque (*boscus* ‘bosque’,¹⁶⁸ con su diminutivo *boschetto*, *boschet*¹⁶⁹ y su derivado *boscanus* ‘de bosque, silvestre’,¹⁷⁰ cf. cat. *bosc* y esp. *bosque* ‘id.’, cat. *boscà* ‘de bosque, silvestre’; *foreste* ‘bosque frondoso’, ‘selva’,¹⁷¹ cf. cat. *forest* y esp. *floresta* ‘id.’; *mazer*, *madre* ‘madera de arce’)¹⁷² o con la caza (*trapa* ‘trampa, cepo para atrapar animales salvajes y piezas de caza’, vid. supra, cf. cat. *trapa* ‘trampilla’), con accidentes geográficos (*buc* ‘cauce de una corriente de agua que transcurre por una garganta o cañón’;¹⁷³ *eschena* ‘parte superior y convexa de una montaña’, vid. supra, y su derivado *schennalis* ‘cresta’, ‘cresta de una sierra’,¹⁷⁴ cf. cat. *esquena* ‘espalda’; *guadum* ‘parte de un río o corriente de agua en donde la profundidad y el fondo permiten pasar caminando’, ‘vado’¹⁷⁵ y su diminutivo *guadellum* (topónimo o pretopónimo);¹⁷⁶ *marisca* ‘marisma’, ‘humedal’, terreno llano pantanoso, localizado a lo largo del litoral, detrás de una flecha de arena o de cualquier entrante costero’¹⁷⁷ y su derivado

161. 1076 LAntiq. IV 12, f. 5 (Mas 942).

162. 878 Abadal, *ECuixà*, ap. 54, p. 154, Protasio, abad de Cuixà, hace testamento, y pone a su monasterio bajo la protección y el amparo del conde Mirón.

163. 965 MNHistóricas XI, ap. 142, p. 209.

164. 1042-1075 Baraut, *DocUrgell* 899 (Urgellia 7, p. 30).

165. 1049 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1073, p. 387.

166. 983 orig. DipManresa 162, p. 163.

167. 908 Junyent-Ordeig, *DipVic* 41, p. 39.

168. 935 orig. Baraut, *DocUrgell* 95 (Urgellia 2, p. 72).

169. 1022 Udina, *La successió testada* 123, p. 301.

170. 1018 AComtalPerg I 136, p. 429.

171. 907 orig. Baraut, *ActUrgell* 21 (Urgellia 1, p. 78).

172. 1010 (1008) Baraut, *DocUrgell* 314 (Urgellia 3, p. 146).

173. 1020 (Conflent) Marca, ap. 186 (cit. BALARI 1899: 172).

174. 1101-1102 DipADSolsona 7, p. 39.

175. 977 Baraut, *ActUrgell* 37 (Urgellia 1, p. 100, consagración de la iglesia de Santa María de Solsona).

176. 937 DipOsona 427, p. 353.

177. 1066 DipPoblet 20, p. 37.

mariscarius ‘id.’);¹⁷⁸ por otro lado, encontramos verbos relacionados con la acción de roturar la tierra (*arrencare* ‘roturar’,¹⁷⁹ cf. cat. *arrencar* y esp. *arrancar* ‘id.’) y de cultivar (*conredare* ‘equipar’,¹⁸⁰ cf. cat. *conrear* ‘cultivar’).

5. *Términos de otras procedencias*

Finalmente, encontramos una serie de voces que, si bien han llegado al románico o al latín medieval de Cataluña a través del germánico, no obstante, de hecho, dentro del mismo germánico, son préstamos, calcos y contaminaciones de otras lenguas no germánicas (indoeuropeas o no). Se trata, pues, de helenismos, en el caso de *bambacium*, *bombicum* ‘especie de jubón o túnica corta acolchada y pespunteada’, *cotta* ‘vestido propio de ambos sexos, probablemente especie de túnica’, *cottus* ‘determinada pieza que forma parte de la ropa de cama –probablemente manto basto que se usa a manera de colchón o cobertor–’ (cf. cat. *cota de malles* y esp. *cota de mallas* ‘id.’), *triscamerarius* ‘tesorero’; de un eslavismo, aunque probablemente introducido en el latín medieval de Cataluña a través del fránico, en el caso de *cruxina*, *croxena* ‘probablemente abrigo de piel, capa de piel, pieza de piel’ –significado incierto–; de un latinismo en el caso de *dulgere* ‘entregar’, ‘poner en poder de alguien’ y de un posible vocablo de origen prerromano en el caso de *lisca*, *lesca* ‘lámina –de metal–’, ‘lingote o plancha de metal’, cf. cat. *llesca* ‘rebanada’. Además, también hemos incluido el término *ferto* ‘un cuarto, medida de superficie’, porque, a pesar de ser un germanismo, éste no ha sobrevivido en ninguna de las lenguas románicas (al menos no se tiene ningún testimonio), ya que, en éstas, sólo se conservan palabras procedentes del lat. *quartus*, *-a*, *-um* ‘cuarto’.

Por otra parte, también se pueden distribuir los lemas del apéndice según los siguientes campos semánticos: INDUMENTARIA (*bambacium*,¹⁸¹ *bombicum*¹⁸² ‘especie de jubón o túnica corta acolchada y pespunteada’, *cotta* ‘vestido propio de ambos sexos, probablemente especie de túnica’,¹⁸³ *cottus* ‘determinada pieza que forma parte de la ropa de cama –probablemente manto basto que se usa a manera de colchón o cobertor–’,¹⁸⁴ *cruxina*, *croxena* ‘probablemente abrigo de piel, capa de piel, pieza de piel’ –significado incierto–),¹⁸⁵ DERECHO (*dulgere* ‘entregar’, ‘po-

178. Sólo se recoge un único testimonio: **862** DipGirona 35, p. 86.

179. **1038** Baraut, *DocUrgell* 506, Urgellia 5, p. 48).

180. **1056** LAntiq. II 396, f. 134 (Mas 713), testamento.

181. **1008** Baraut, *DocUrgell* 300 (Urgellia 3, p. 132).

182. **1020** Marca, ap. 183, col. 1020, testamento de la condesa Guisla de Cerdaña.

183. **1008** LAntiq. II 622, f. 201 (Mas 271), testamento de Volenda, *femina*.

184. **908** Junyent-Ordeig, *DipVic* 41, p. 39.

185. **971** Junyent-Ordeig, *DipVic* 413, p. 347, inventario de objetos y vestiduras litúrgicos de la catedral de Vic.

ner en poder de alguien’),¹⁸⁶ MEDIDAS (*ferto* ‘un cuarto, medida de superficie’;¹⁸⁷ *lisca, lesca* ‘lámina – de metal–’, ‘lingote o plancha de metal’),¹⁸⁸ OFICIOS (*triscamerarius* ‘tesorero’).¹⁸⁹

6. Conclusiones

En resumen, el contingente de palabras latinas de origen germánico que encontramos en la documentación es notable y abarca, como hemos visto, muchos campos semánticos; además, en cuanto a antropónimos y topónimos, la huella germánica es especialmente importante en los documentos anteriores al siglo XII. En efecto, la aportación germánica ha sido bastante importante para el desarrollo léxico del catalán en muchos ámbitos; asimismo, como ha señalado G. Colón (1976: 67-68), la presencia de germanismos es más notable en catalán que en español o en portugués, en el que suele aparecer más a menudo el término correspondiente latino.

186. **833** (?, Gerri) DipPallars 9, p. 284.

187. Sólo se recoge un único testimonio: **924** orig. DCBarcelona I 14, p. 206 (ACBarcelona Diversorum B 499).

188. **1078** CSCugat II 694, p. 356.

189. Sólo se recoge un único testimonio: **1162** LFeud. II 902, p. 371.

*Apèndice*1. *Germanismos: corresp. entre metalemas protogermánicos y lemas latinos medievales*

*alin-	<i>alna</i>
*all-+*awd-	<i>alodiſ, alodium, alodus</i> <i>alodarius</i>
*all-+*mann-	<i>alamanus</i>
*bak-	<i>baco</i>
*balþ/d-	<i>curcibaldus, curcebal</i>
*bank-	<i>bancus</i> <i>bancalis</i>
*bann-	<i>bannus</i>
*bar-	<i>baro</i>
*bast-	<i>bastire</i> <i>bastimentum</i>
*baws-	<i>bauzia</i> <i>bauzare</i> <i>bauzator</i>
*bewd-	<i>boto, botonus</i>
*bind-	<i>bennellus</i>
*blank-	<i>blancus</i> <i>blancharius</i> <i>blancardo</i>
*blēw-	<i>blauus, -a</i>
*bōn-	<i>bandimentum</i>
*bord-	<i>borda</i> <i>border</i>
*brūn-	<i>brunus, -a</i> <i>brunellus</i> <i>gualabrunus</i> <i>isenbrunus</i>
*bruzd-	<i>brosdum</i> <i>brosetatus</i>
*būk-	<i>buc</i>
*burg-	<i>burgus</i> <i>burgensis</i>
*busk-	<i>boscus</i> <i>boscheto, boschet</i> <i>boscanus</i>
*dar-a/u-þ : dard-	<i>dardus</i>
*düb-	<i>adobar</i> <i>adob</i>

*fal-k-	<i>falconarius</i>
*falw-	<i>faluus, -a</i>
*fan-	<i>fano</i>
*felt-	<i>feltrum</i> <i>feltrenius</i>
*fehu-	<i>feuus</i> <i>feualis</i> <i>feuatarius</i> <i>feudum</i>
*fō-dr-	<i>fodorus</i>
*fra(n)k-	<i>francus, franca</i> <i>franci</i> <i>francigena, francigenus</i> <i>francisca</i> <i>francitas</i> <i>francitia</i>
*friþ-	<i>fredum</i>
*furh(w)-	<i>foreste</i> <i>forestarius</i> <i>foresteria</i>
*gans-	<i>ganta</i> <i>gansata</i>
*garb-	<i>garba</i>
*gardan-	<i>gardingus</i> <i>gardinium</i>
*grejs-	<i>grilus</i>
*g ^(w) unþ : *g ^(w) und- +*fan-	<i>gontfano</i>
*gut(t)-	<i>gothus</i> <i>gothicus</i>
*hals-+*berg-	<i>alsbergum</i>
*har-+*berg-	<i>arbergum</i> <i>albergeria</i> <i>alberga, arberga</i> <i>arbergare</i>
*hard-	<i>ardimentum</i>
*harm-+*sker-	<i>ariscara, aliscara</i>
*harst-	<i>astus</i>
hawn-+-iþ-	<i>onta</i>

*helm-	<i>elmus</i>
*hnapp-	<i>anappus</i>
*hram-	<i>arramire</i>
*hring-	<i>renga</i> <i>arrencare</i> <i>arrancura</i>
*jed-+*isar-n-	<i>guisarma</i>
*jeh-	<i>iacire</i> <i>iacicio</i> <i>iactio</i>
*kews-	<i>causimentum</i>
*krēg- : *krakk-	<i>crucia</i>
*lang-+barzd-	<i>lambardesco</i>
*lejst-	<i>lista</i> <i>listatus</i>
mann-+-hajd-	<i>manedia</i> <i>manedal</i>
*marisk-	<i>marisca</i> <i>mariscarius</i>
*mark-	<i>marcha, marchia</i> <i>marchatura</i> <i>marches, marchesijs,</i> <i>marchisus</i> <i>marchio</i> <i>marchius</i> <i>marchionensis</i> <i>marchionissa</i> <i>marchesia, marchisa</i> <i>marcha, marchus</i>
*marþr-	<i>martrus, ? guaimantre</i> <i>martrinus, -a, -um</i>
*marz-	<i>marrimentum</i>
*ma(-tlo-)+*trew-	<i>mazer, madre</i>
*maþl- : *mall-	<i>mallus, mallum</i> <i>mallare</i>
*mund-+*burd-	<i>mundiburdum</i>
*nast-	<i>nastala</i>
*nust-	<i>nosca, nusca</i>

*pleh- : *pleg-	<i>pliuum</i> <i>pliuus</i> <i>pliuire</i>
*rēd-	<i>conredare</i> <i>conredum</i>
*sag-	<i>sagio</i> <i>sagionia</i>
*sal-	<i>sala</i>
*sat-	<i>sacire</i> <i>sazina</i>
*sawz-	<i>saurus, -a</i>
*senī- + *skalk-	<i>senescalcus, senescalc</i> <i>senescalcia</i>
*skell-	<i>scilla</i>
*skin-	<i>eschena</i> <i>schennalis</i>
*sparw-	<i>esparuerus</i>
*speld-	<i>spelta</i>
*spewt-	<i>speltus</i> <i>spid</i>
*spur-	<i>spora</i> <i>esperonos</i>
*stak-	<i>stacare</i> <i>stacamentum</i>
*stall-	<i>stallum</i>
*tajkn-	<i>tecatus</i>
*trapp-	<i>trapa</i>
*trewwu-	<i>tregua, treua</i>
þewdo-+-fad-	<i>thiuphadus</i>
*þwahl-	<i>tualia</i>
1. *wad-	<i>guadum</i> <i>guadellum</i>
2. *wad-	<i>guadium</i> <i>exguadiare</i> <i>inguadiare</i> <i>guadiatio</i> <i>exguadiatio</i> <i>exguadiator</i>

*wak-	<i>guaita</i> <i>guait</i> <i>guaitare, gaitare</i> <i>aguayt</i>
*want-	<i>quantus</i>
1.*war-	<i>guarnire</i> <i>guarnitus</i> <i>guarnitio</i> <i>guarnimentum</i>
2.*war-	<i>guarire</i> <i>garitor</i> <i>guarent</i> <i>guarentia, guarantia</i> <i>guarentire</i>

*ward-	<i>guardare</i> <i>guarda</i> <i>reguardum</i> <i>guardia</i> <i>guardiola</i>
*wed-	<i>guidare, giar</i> <i>guidamentum</i>
*wejs-	<i>guisa</i>
*werp-	<i>guerpire</i> <i>guerpitio</i>
*werz-	<i>guerra</i> <i>guerreiare</i>

Sólo lemas

<i>bambacium</i>
<i>bombicum</i>
<i>cotta</i>
<i>cottus</i>
<i>cruxina, croxena</i>
<i>dulgere</i>
<i>ferto</i>
<i>lisca, lesca</i>
<i>triscamerarius</i>

2. Germanismos: lista de voces con su correspondiente significado

adob: ‘armadura y equipo del caballero militar’, ‘vestidura’, ‘arreos, guarniciones de las caballerías’

adobar: ‘equipar (a un caballero), dotarle o proveerle de lo necesario’

aguayt: ‘emboscada’, ‘acecho’

alamanus: ‘alamán, individuo de un antiguo pueblo guerrero integrado por diversas tribus germánicas; por extensión ‘alemán’ (probablemente entendido casi como sinónimo de ‘franco’)

alberga, arberga: ‘derecho de alojamiento y ejercicio de este derecho’

albergeria: ‘hospedería, asilo’

alna: ‘codo, medida de longitud’

alodarius: ‘relativo al alodio’, ‘que es poseedor de un alodio’

alodis, alodium, alodus: ‘propiedad plena y total, y bienes que se poseen en este concepto’

alsbergum: ‘especie de loriga hecha de mallas tejidas’

anappus: ‘vaso para beber, especie de copa’

arbergare: ‘tomar albergue’

arbergum: ‘albergue, edificio o lugar en que una persona halla resguardo’

ardimentum: ‘plan de operaciones bélicas’

ariscara, aliscara: ‘pena o castigo de carácter infamante’

arramire: ‘término jurídico: obligarse formalmente a la realización de un acto determinado ante el juez en fecha establecida’

arrancura (facere): ‘arrancar, arrebatar, coger con violencia’

arrencare: ‘roturar’

astus: ‘asador’

baco: ‘bacón, pieza de tocino de cerdo’

bambacium: ‘especie de jubón o túnica corta acolchada y respunzada’

bancalis: ‘especie de tapiz o cubierta que se pone sobre un banco’, ‘trozo cuadrilongo de tierra cultivada, bancal’

bancus: ‘banco, asiento’

bandimentum: ‘pena pecuniaria impuesta al que infringe los mandatos de la autoridad’

bannus: ‘mandato o edicto solemne de la autoridad suprema (en el que se establece una determinada pena pecuniaria para el que lo infringe)’

baro: ‘hombre noble e ilustre por su cargo o poder’

bastimentum: ‘obra fortificada’

bastire: ‘construir, edificar’

bauzare: ‘hacer traición, quebrantar gravemente la fidelidad debida a alguien’

bauzator: ‘traidor’

bauzia: ‘engaño’, ‘falsedad’, ‘delito de traición’

bennellus: ‘cinta ancha, banda de tela’

blancardo: ‘que tiene el pelaje blanco’

blancharius: ‘curtidor’

blancus: ‘brillante, blanco’

blauus, -a: ‘azul’

bombicum: ‘especie de jubón o túnica corta acolchada y respunzada’

borda: ‘pequeña casa rústica; especialmente, pequeña casa de campo con sus tierras que depende o forma parte de una masada’

- border*: ‘rústico que tiene de su señor una borda’
boscanus: ‘de bosque, silvestre’
boschetto, boschet: ‘diminutivo de *boscus*’
boscus: ‘bosque’
boto, botonus: ‘botón’
brozdum: ‘ornamento bordado, propio, en general, de objetos litúrgicos’
brozetatus: ‘bordado’
brunellus: ‘diminutivo de *brunus*’
brunus, -a: ‘gris oscuro, moreno, marrón’
burgensis: ‘hombre de condición libre que habita una ciudad, en oposición a rústico y caballero’
burgus: ‘núcleo de población situado a extramuros de una ciudad y dependiente de ella’
causimentum: ‘elección, discernimiento’
conredare: ‘equipar’
conredum: ‘provisión, abastecimiento’, ‘equipamiento’
cotta: ‘vestido propio de ambos sexos, probablemente especie de túnica’
cottus: ‘determinada pieza que forma parte de la ropa de cama (probablemente manto basto que se usa a manera de colchón o cobertor)’
crucia: ‘bastón en el que se apoya para andar el cojo’, ‘muleta’; ‘báculo episcopal’, ‘croza’
cruxina, croxena: ‘probablemente abrigo de piel, capa de piel, pieza de piel’ (significado incierto)
curcibaldus, curcebal: ‘especie de túnica con mangas cortas que viste el subdiácono en las ceremonias solemnes’
dardus: ‘arma arrojadiza de mano compuesta de una asta en cuya extremidad está fijo un hierro puntiagudo y cortante’, ‘dardo’
dulgere: ‘entregar’, ‘poner en poder de alguien’
elmus: ‘casco, yelmo’
eschena: ‘parte superior y convexa de una montaña’
esparuerus: ‘probablemente cuidador de gavilanes’
esperonos: ‘espuelas’
exguadiare: ‘comprometerse, mediante un *gadium*’
exguadiatio: ‘pignoración, acción de ceder algo a cambio de un préstamo’
exguadiator: ‘ejecutor testamentario’
falconarius: ‘persona que cría y adiestra halcones para la caza, halconero’
faluus, -a: ‘rojo amarillento’
fano: ‘manípulo litúrgico’
feltrenius: ‘de fieltro’
feltrum: ‘pieza de ropa o especie de trapo grueso (a menudo referido a la ropa de cama)’, ‘fieltro’
ferto: ‘un cuarto, medida de superficie’
feualis: ‘feudal; derecho feudal’
feuatarius: ‘persona que ha recibido en feudo un dominio territorial, feudatario’
feudum: ‘tierra tributaria recibida o dada en beneficio’, ‘feudo’
feuus: ‘tierra tributaria recibida o dada en beneficio’, ‘feudo’
fodorus: ‘vaina, funda’
forestarius: ‘hombre que tiene a su cargo y dispone de los recursos de un bosque señorial’
foreste: ‘bosque frondoso’, ‘selva’

- foresteria*: ‘conservación, protección y uso de un bosque de pertenencia señorial y de sus beneficios’
- franci*: ‘francos’
- francigena, francigenus*: ‘de origen franco’
- francisca*: ‘franca, de los francos’
- francitas*: ‘franquicia, excepción jurídica; ‘territorio libre de cargas señoriales consuetudinarias, tierra que goza de una carta de franquicia (refiriéndose al territorio adscrito a un castillo)’
- francitia*: ‘franquicia, excepción jurídica, ‘territorio libre de cargas señoriales consuetudinarias, tierra que goza de una carta de franquicia (refiriéndose al territorio adscrito a un castillo)’
- francus, -a*: ‘libre de tributos señoriales y prestaciones personales’
- fredum*: ‘pena pecuniaria que se paga al poder público’
- gansata*: ‘conjunto de ocas que se crían en un establecimiento agrícola’
- ganta*: ‘oca salvaje’
- garba*: ‘manejo o haz de espigas cortadas (empleado como medida de censo parroquial)’
- gardingus*: ‘alto funcionario al servicio del conde (cargo de origen visigótico que se atribuía a personajes de la comitiva o de la casa del rey, vinculados al señor por unos lazos especiales de fidelidad)’
- gardinium*: ‘jardín’
- garitor*: ‘defensor en un pleito’
- gontfano*: ‘pendón, estandarte procesional (con uso litúrgico)’
- gothicus*: ‘godo’
- gothus*: ‘godo’
- grisis*: ‘de color gris (refiriéndose a un trapo o tejido sin confeccionar)’
- guadellum*: ‘diminutivo de *guadum*’
- guadiatio*: ‘pignoración, acción de ceder algo a cambio de un préstamo’
- guadium*: ‘prenda, garantía’
- guadum*: ‘parte de un río o corriente de agua en donde la profundidad y el fondo permiten pasar caminando’, ‘vado’
- guait*: ‘torre de vigilancia, atalaya’
- guaita*: ‘servicio de vigilancia, especialmente de noche’
- guaitare, gaitare*: ‘obligar a efectuar un servicio de vigilancia en una torre’, ‘acechar a alguien con intención hostil’
- gualabrunus*: ‘determinado tejido de color marrón amarillento’
- guantus*: ‘pieza de vestir que cubre la mano’
- guarda*: ‘acción y efecto de guardar, protección, custodia y tutela de personas o bienes, ejercida por delegación y convenio’
- guardare*: ‘vigilar, custodiar y proteger algo por encomienda señorial’
- guardia*: ‘lugar de vigilancia’, ‘servicio de vigilancia’
- guardiola*: ‘diminutivo de guardia (lugar de vigilancia)’
- guarent*: ‘garante’
- guarentia, guarantia*: ‘garantía’
- guarentire*: ‘proteger, amparar’, ‘garantizar’
- guarire*: ‘aportar (en un pleito, la parte interesada, ante los jueces) pruebas fehacientes para el reconocimiento de la pertenencia de los derechos sobre los bienes en litigio,

librándolos de vínculos no pertinentes, obtener el reconocimiento judicial de la pertenencia de derechos sobre algo'

guarnimentum: 'equipamiento propio, conjunto de accesorios, ornamentos o aderezos'

guarnire: 'equipar al caballero de caballo y armas'

guarnitio: 'refiriéndose al equipamiento de un caballero'

guarnitus: 'caballero equipado de caballo y armas'

guerpire: 'abandonar; ceder a alguien una demarcación territorial, una villa, un alodio, un castillo, etc., abandonando, de manera explícita y notarialmente documentada, los derechos (y deberes) señoriales inherentes a su posesión'

guerpitio: 'cesión, notarialmente documentada, de una ciudad, un burgo, un alodio, etc., abandonando los derechos y deberes señoriales inherentes a su posesión'

guerra: 'lucha, contienda, discordia violenta (en convenios feudales de amistad y ayuda o en juramentos de fidelidad, refiriéndose a una lucha armada, a una acción hostil o a una situación de hostilidad, surgida entre señores feudales)'

guerreiare: 'hacer la guerra, hostilizar, castigar o defender mediante una actuación violenta (término feudal frecuente en convenios y juramentos de fidelidad)'

guidamentum: 'acción de garantizar la seguridad de alguien en su desplazamiento, proporcionándole escolta, compañía o salvoconducto'

guidare, giar: 'garantizar la seguridad de alguien en su desplazamiento, proporcionándole escolta, compañía o salvoconducto'

guisa: 'manera, forma', 'conveniencia'

guisarma: 'especie de lanza o alabarda'

iácicio: 'cesión de una propiedad o renuncia, en favor ajeno, de los derechos que se tienen sobre alguna cosa'

iacire: 'abandonar una posesión o ceder a otro los derechos que se tienen sobre algo'

inguadiare: 'comprometerse, mediante un *guadium*'

isenbrunus: 'determinado tejido de color de hierro'

lambardesco: 'probablemente lombardo, procedente de la Lombardía'

lisca, lesca: 'lámina (de metal)', 'lingote o plancha de metal'

lista: 'tira, franja, especialmente las de color distinto que tienen ciertas telas y otros objetos', 'encaje, ribete'

listatus: 'aplicado a la ropa entreverada con listas o franjas' (participio usado como adjetivo)

mallare: 'demandar, citar a alguien a juicio'

mallus, mallum: 'tribunal, asamblea judicial'

manedal: 'relativo o propio de la *manedia*'

manedia: 'determinada prestación consistente en ceder parte de las tierras al enfiteuta o colono, destinada al mantenimiento de éste, por la que tenía que pagar un canon reducido al establecimiento'

marcha, marchia: 'demarcación territorial fronteriza, marca'

marcha, marchus: 'peso, patrón ponderal, unidad ponderal establecida en la Edad Media para sustituir a la libra como base para la talla de las monedas', 'moneda imaginaria o de cuenta, introducida como resultado del empleo de la unidad ponderal'

marchatura: 'demarcación fronteriza'

marches, marchesius, marchisus: 'conde que gobernaba un territorio fronterizo o marca', 'marqués'

marchesia, marchisa: 'marquesa (título nobiliario)'

marchio: 'conde que gobernaba un territorio fronterizo o marca', 'marqués'

marchionensis: 'conde que gobernaba un territorio fronterizo o marca', 'marqués'

marchionissa: 'esposa de un marqués revestida de la dignidad o autoridad condal'

- marchius*: ‘conde que gobernaba un territorio fronterizo o marca’, ‘marqués’
marisca: ‘marisma’, ‘humedal’, terreno llano pantanoso, localizado a lo largo del litoral, detrás de una flecha de arena o de cualquier entrante costero’
mariscarius: ‘marisma’
marrimentum: ‘sentimiento de pesar’, ‘enojo, resentimiento, rencor’
martrinus, -a, -um: ‘de marta’ (adjetivo referido a *pelles*, *mantum* y *lectum*)
martrus, ? *guaimantre*: ‘marta, especie de comadreja de piel preciada’
mazer, *madre*: ‘madera de arce’
mundiburdum: ‘defensa, tutela’
nastala: ‘cordón, cinta’
nosca, *nusca*: ‘broche, asidero, fibula’, ‘hebilla’
onta: ‘escarnio’, ‘deshonor, vergüenza’
pliuire: ‘garantizar, dar seguridad’
pluiium: ‘garantía, fianza, seguridad personal prestada por un tercero’
pluiius: ‘garante, fiador’
reguardum: ‘recelo, temor’
renga: ‘cinturón militar’
sacire: ‘apropiarse, usurpar, usar algo como si fuera popio’
sagio: ‘sayón, funcionario de rango inferior encargado de hacer cumplir la ley y de administrar justicia en nombre del conde’
sagionia: ‘tributo que se tiene que pagar al sayón’
sala: ‘mansión señorial o manso importante (de una sola habitación, normalmente dentro de los muros de un castillo o fortaleza)’
saurus, -a: ‘rojizo (refiriéndose a equinos)’
sazina: ‘toma de posesión o derecho de reconocimiento del dominio feudal sobre la propiedad, seguramente a cambio de un pago monetario’
schennalis: ‘cresta’, ‘cresta de una sierra’
scilla: ‘especie de campana que se le pone en el cuello a las cabezas de ganado que guían un rebaño, cencerro’
senescalcia: ‘cargo de senescal’
senescalcus, *senescalc*: ‘oficial áulico encargado del avituallamiento’, ‘senescal’
spelta: ‘espelta’
speltus: ‘asta de lanza’, ‘pica’, ‘venablo’
spid: ‘hierro largo y delgado’
spora: ‘espuela’
stacamentum: ‘prestación de caución o designación de fiadores como garantía para el cumplimiento de un compromiso’
stacare: ‘dar caución o seguridad mediante prendas o fiadores como garantía al convenirse un pleito; comprometerse a respetar un arbitraje, convenir’
stallum: ‘morada’
tecatus: ‘quizás aludiendo a un tipo de tela ‘marcada’ (por la acción de las armas) y, por consiguiente, ‘manchada’ o ‘rasgada’
thiuphadus: ‘jefe, caudillo de mil soldados’, ‘tiufado’
trapa: ‘trampa, cepo para atrapar animales salvajes y piezas de caza’
tregua, *treua*: ‘tregua’, ‘institución medieval que prescribía un tiempo y unos días determinados del año durante los cuales estaban prohibidas las luchas armadas y las guerras señoriales’
triscamerarius: ‘tesorero’
tualia: ‘mantel de altar o de mesa’

MARTA PUNSOLA MUNÁRRIZ

Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval

L'estudi que aquí es presenta és el resultat d'un investigació que, desenvolupada durant els darrers anys, tenia com a objectiu fonamental analitzar el complex fenomen de la presència d'hel·lenismes als documents llatins dels territoris del domini lingüístic del català entre els segles IX i XII, especialment en referència amb els glossaris contemporanis a la redacció dels diplomes.¹ Per mitjà de l'anàlisi lingüística d'un total de 166 veus, es va demostrar que els glossaris constitueixen una important font, per bé que no única, en la qual s'inspiraren alguns escriptors a l'hora d'inserir termes d'origen grec als documents que redactaven; en els casos en què això succeeix, semblen predominar una voluntat erudita i certes pretensions literàries.

Ara bé, no tots els termes estudiats responen a les mateixes característiques ni presenten un ús equivalent. En les properes pàgines mirarem de resumir els principals resultats de la nostra recerca, els quals se centren en la relació dels glossaris amb els hel·lenismes testimoniat al corpus d'estudi, en les parts i tipus de documents que solen presentar un major nombre de termes d'origen hel·lè, en els escriptors que mostren una major voluntat d'erudició i en la distribució cronològica de l'ús d'hel·lenismes.

1. *Els hel·lenismes presents al corpus i la seva relació amb els glossaris*

Com afirmava Michel Zimmermann, la presència d'hel·lenismes al nostre corpus d'estudi no s'explica per un coneixement real de la llengua grega sinó, en bona part, per la consulta de glossaris.² A banda d'hel·lenismes, la documentació analitzada presenta altres elements de procedència grega (antropònims, caràcters grecs, etc.) sense que això impliqui, en cap cas, el coneixement del grec, llengua

1. Fruit d'aquesta recerca és la tesi doctoral *Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval (segles IX-XII): la seva relació amb els glossaris*, defensada el 8 de setembre de 2017 a la Universitat de Barcelona (PUNSOLA 2017). Tots els hel·lenismes citats en aquest estudi, així com els seus testimonis, es troben recollits i analitzats a la tesi sota la veu corresponent.

2. ZIMMERMANN 1990: 505-511. L'investigador francès fou el primer a estudiar el fenomen dels hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval. Un resum de la seva recerca sobre aquesta qüestió pot trobar-se a ZIMMERMANN 2003a: 297-313.

que no formava part del currículum escolar a l'Alta Edat Mitjana. Així doncs, el coneixement d'aquesta llengua no era necessari per a incloure aquest tipus de lèxic als textos, i els glossaris es converteixen en la principal font d'entrada d'hel·lenismes al nostre corpus.

En realitzar una anàlisi lingüística dels hel·lenismes que apareixen tant al corpus documental establert com als glossaris conservats contemporanis a la redacció dels diplomes, hem pogut establir diferències entre els diversos termes testimoniats, no només pel que fa a la seva presència als glossaris, sinó també a l'ús concret que presenten al corpus examinat.

En primer lloc, des del punt de vista del contingut de l'explicació, els glossaris catalans conservats inclouen dos tipus de glosses de termes d'origen hel·lè. D'una banda, trobem un seguit de glosses que recullen el significat del mot, ja sigui per mitjà d'una breu definició o de l'equivalent llatí. En diverses ocasions, s'indica el significat etimològic del terme,³ el qual sol procedir de les *Etymologiae* d'Isidor de Sevilla. En aquest sentit, també hem documentat alguns casos en què es proporciona la denominació en grec, en hebreu i en llatí del mateix concepte, fent-se palès l'origen cristià del terme. És el cas d'*angelus*, *apostolus* i *paradisus*:

angeli – grece, hebraice mala[ch]oth dicunt, latine nuncii interpretantur⁴

apostolus – grece; lis – ebraice; latine – missus dicitur⁵

paradisus – grece, latine [h]ortus dicitur. Paradisus hebraice Eden dicitur, latino sermone delitie uel epule interpretatur⁶

D'altra banda, algunes glosses semblen ser fruit d'un exercici escolar i, a més de l'explicació semàntica, s'hi desenvolupen qüestions etimològiques, fonètiques o gramaticals. Així, per exemple, trobem informació sobre el gènere del mot en qüestió:

aethera – generis feminini, est locus in quo sidera sunt, unde et eterea dicimus. Ceterum ether generis [masculini] super celos ignee inuisibilisque nature, quem quidam magnum deum uel eius regnum dicunt⁷

chahos – graece neutri generis chahos Latine masculini dicitur confusio elementorum⁸

Disquisicions fonètiques i comparacions:

elenchos siue elencus – dicitur titulus librorum a sole qui grece helios appellatur sicuti a titane titulus. Sicut enim sol illuminat suo iubare mundum ita capitula uel tituli illustrant sequentia librorum⁹

3. Succeeix amb les veus *athleta*, *biothanatus*, *catholicus*, *Cocytus*, *diabolus*, *dioecesis*, *ecclesia*, *encaenia*, *episcopus*, *ergastulum*, *eucharistia*, *euphonos*, *hebdomas*, *holographus*, *idolum*, *laicus*, *latomus*, *martyr*, *monarchia*, *neophytus*, *oceanus*, *orthodoxus*, *paradisus*, *patriarcha*, *presbyter*, *protoplastus*, *sarcophagus*, *theologus* i *toparcha*.

4. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 67r (ALTURO 1996: 70).

5. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 20v (LLAURÓ 1928: 306).

6. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 72r (ALTURO 1996: 85).

7. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 39v (ALTURO 1990-1991: 154).

8. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 42r.

9. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 36r (LLAURÓ 1927: 357).

paroechia – interpretatur adiacens domus par siquidem dicunt greci, adiacens oecos domus quod nomen quidam latinorum non recte pronunciant diuidentes ‘oe’ diptongo et addentes unum ‘r’ superflue sicut enim proelium per ‘oe’ quidem scribitur set per ‘e’ solum pronunciat, similiter per ‘e’ et per unum ‘r’ pronunciat. Nam sicut paterfamilias illorum qui domui sue adiacent curam habet ita episcopus curam debet habere omnium ecclesiarum quod ad matrem ecclesie sue ciuitatis pertinent¹⁰

Explicacions ortogràfiques i etimològiques:

aelemosina – dicitur Dei mei donum. Et est potius dicendum per ‘e’ elemosina a greco ἑλεος quam elimosina per ‘i’. Nam eleos greco uocabulo dicitur Deus¹¹

cimiterium – locus dormitionis mothron ergo dicunt greci dormire¹²

olocaustum – est ubi totum igne consumitur quod offertur. Olo enim grece totum dicitur, caus<t>is incensio, et olocaustum totum incensum¹³

monachus – greca ethimologia uocatus, eo quod sit singul[ar]is. Monas enim grece singulariter dicitur¹⁴

I destaca, finalment, el cas de *dogma*, terme explicat a partir de les sentències dels filòsofs:

dogma – a putando phylosophy nominauerunt, id est, ‘hoc puto esse bonum’, ‘hoc puto esse uerum’¹⁵

Encara en referència amb el contingut de la glossa, també hem documentat alguns casos en què el significat proporcionat pels glossaris no coincideix amb el significat que presenta el mateix terme a la documentació analitzada.¹⁶ Destaquen, per exemple, els mots *archimandrita* i *opilio*, emprats al nostre corpus documental amb el significat de ‘bisbe’, però descrits a les glosses com a *princeps ouium* i *ouium pastor*, respectivament. Atès que el terme *pastor* s'utilitza en llatí cristià per a designar el cap d'una comunitat cristiana, no és d'estranyar aquesta extrapolació. O el cas de *choraules*, ‘cabiscol’, al qual les glosses atorguen el sentit de *princeps chori ludorum*; observem com, en aquesta ocasió, la manera de denominar artistes de caràcter profà s'acaba emprant per a designar una dignitat eclesiàstica.¹⁷ En un altre sentit, també podem mencionar els vocables *paragraphus* i *stigma*, ambdós emprats amb el significat de ‘signatura’ al corpus documental. Cap de les glosses testimoniades, però, recull aquesta accepció. Una altra veu destacable és *lex*, substantiu que apareix en una glossa definit com a

10. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 37r (ibídem: 362).

11. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 36r (ibídem: 357).

12. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 35r (ibídem: 354).

13. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 71v (ALTURO 1996: 84).

14. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 70v (ibídem: 81).

15. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 68v (ibídem: 74).

16. És el cas d'*absida*, *archimandrita*, *baculus*, *barbarus*, *bibliotheca*, *chorus*, *choraules*, *cleronomia*, *crater*, *gymnasium*, *idiota*, *iota*, *lex*, *melodia*, *opilio*, *palaestra*, *paragraphus*, *pragma*, *stigma* i *tomus*.

17. Sobre l'ús d'aquest mot, vid. BASTARDAS 1973: 71-72 i PUIG, FORNÉS 2017: 210.

thessalus, però que al nostre corpus s'usa amb el significat de 'jutge'. O també crida l'atenció el cas de *crater*, descrit com un recipient als glossaris, però emprat amb el significat de 'graella' al corpus.

En segon lloc, pel que fa al tipus de termes inclosos als glossaris i documentats al nostre corpus textual, hem constatat que s'hi testimonien, d'una banda, mots poc coneguts o rars. Així doncs, llegim termes com *doxasmenon* o *eulogetos*, els quals disposen d'equivalent llatí (*gloriosus* i *benedictus*, respectivament), però són inserits igualment a l'acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll.¹⁸ També destaca el cas d'*hyperephaniose* ja que, a partir de glosses com *iperefania* –*superbia* i *iperefanus*– *superbus*,¹⁹ s'ha produït la creació d'un nou adverbí.

D'altra banda, també s'hi documenten termes del llenguatge tècnic o especialitzat. En aquest sentit, destaquen mots propis de la retòrica, com *metaphora*, vocables emprats en terminologia mèdica o científica, com per exemple *balsamum*, *hyacinthus* o *hydropicus*, termes propis de l'arquitectura, com *absida* o *schema*, lèxic dels còdexs, com *paragraphus* o *tomus*, o veus pertanyents al llenguatge jurídic, com és el cas de l'adjectiu *holographus*, dit d'un testament redactat de la mà del testador.

Finalment, podem trobar-hi lèxic comú, especialment cristianismes del tipus *angelus*, *catholicus*, *dioecesis*, *ecclesia*, *martyr*, etc. En aquest sentit, podem destacar el cas de *chrisma* i *synodus* que, a més de presentar el sentit general que adopten entre els cristians, amplien el seu significat per a designar un tipus d'impost.²⁰ Dins el lèxic comú també trobem recipients com *paropsis* o *scyphus*, monedes com *drachma* o *nomisma*, o aliments com *placenta*.

En tercer lloc, els hel·lenismes analitzats també poden diferenciar-se pel seu nivell d'assimilació a la llengua llatina. En aquest sentit, podem distingir entre dos tipus de termes:

- termes grecs que no van adaptar-se en llatí, els quals apareixen als glossaris ja sigui en caràcters grecs, ja sigui per mitjà de simples transliteracions;
- termes plenament assimilats per la llengua llatina.

En el primer cas, els glossaris solen presentar senzillament el seu equivalent llatí. Així, per exemple, trobem glosses del tipus *cronos* – *tempus*, *eulogia* – *benedictio*, *ΦOC* – *lux*, *ΘHCCHA* – *quattuor*, etc.²¹

En el segon cas, podem distingir entre dos tipus de vocables: d'una banda, els termes assimilats per la llengua llatina ja en època clàssica o, fins i tot, des de Plaute i, de l'altra, els mots transmesos fonamentalment a través de la llengua dels cristians. Per tant, als glossaris conviuen veus com *absida*, *aether*, *baculus*, *barbarus*, *calamus*, *corymbus*, *dactylus*, *epilogus*, *historia*, *lympa*, *machina*,

18. 1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, pp. 49-51.

19. ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 59, f. 299v.

20. Sobre aquesta accepció de *chrisma* i *synodus*, vid. ORDEIG 2004: 220-224.

21. *Chronos*: ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 35v; *eulogia*: ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 57v, ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 59, f. 299r; *phos*: ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 56v; *tessares*: ACA, Col·leccions, Ripoll, ms. 74, f. 56r.

onager, phalanx, purpura, scopulus, symbolum, thalamus, theatrum, etc., amb lèxic cristià i eclesiàstic com *acoluthus, apostolus, diabolus, diaconus, ecclesia, eucharistia, laicus, presbyter*, etc. Dins els cristianismes cal distingir els termes d'origen grec no testimoniats a la llatinitat anterior, i els termes ja adaptats en època clàssica que foren posteriorment difosos pel cristianisme amb una modificació o especialització semàntica, com *canon* o *cathedra*.

En quart lloc, pel que respecta a l'ús que presenten a la nostra documentació els hel·lenismes analitzats, també hem detectat diferències entre les diverses veus. En aquest sentit trobem, primerament, termes cultes, exòtics o rars emprats per voluntat d'erudició; es tracta de mots no assimilats per la llengua llatina, com *basileus, Cyllenios, doxasmenon, eulogetos, onoma, phos, tessares*, etc., i descrits a les glosses a través del seu equivalent llatí. La inclusió d'aquest tipus de termes al nostre corpus documental denota un procés a la inversa a l'hora de consultar els glossaris. En efecte, alguns escriptors van dedicar-se a cercar, a la definició, el mot llatí que coneixien, per tal de trobar-ne un substitut grec que pogués conferir més solemnitat i exotisme al text. En segon lloc, els glossaris inclouen mots d'origen grec adaptats i assimilats per la llengua llatina que s'empren amb finalitats estilístiques per a substituir un altre terme llatí d'ús més comú. És el cas, per exemple, d'*aetherius, antidotum, asceterium, brabium, cataclysmos, dactylus, eous, holocaustum, lympa, onager, pelagus, phalanx, sarcophagus* o *scheda*. En tercer lloc, hem testimoniats vocables d'ús comú en llengua llatina que ja no són necessàriament percebuts com a hel·lenismes, com ara *aenigma, baculus, ballista, balsamum, calamus, clima, crater, crystallus, draco, historia, machina, pragma, purpura, scopulus, thalamus, theatrum, thronus, triumphus, tyrannus*, etc. Entre aquests mots plenament llatinitzats cal comptar-hi també els cristianismes.

Finalment, el cinquè i darrer factor que ens permet establir diferències entre els diversos hel·lenismes documentats tant al corpus documental com als glossaris és la seva freqüència d'ús. D'una banda, destaquen les veus que s'insereixen una única vegada al corpus i que es troben recollides a la taula que oferim a continuació:

VEU	TIPUS DE DOCUMENT	REDACTOR	DATA
<i>adelphus</i>	Convinença ²²	Ermengol Bernat d'Urgell	1093
<i>aenigma</i>	Acta de consagració de Sant Cebrià de Tiana ²³	<i>Arnallus subdiaconus</i>	1104
<i>aeon</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages ²⁴	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972

22. 1093 Baraut, *DocUrgell* 1108 (Urgellia 8, p. 35).

23. 1104 Ordeig, *Dotalies* 294, p. 24.

24. 972 DipOsona 1127, p. 816 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101).

<i>aether</i>	Acta de consagració de Sant Feliu de Castellciutat ²⁵		952
<i>allegoriter</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages ²⁶	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>anachoreticus</i>	Encíclica mortuòria de Seniofred, abat de Ripoll ²⁷	Abat i bisbe Oliba	1008
<i>antidotum</i>	Acta de consagració de Santa Maria de Ripoll ²⁸	Atribuït a Miró Bonfill	977
<i>azymus</i>	Empenyorament ²⁹	<i>Benedictus diaconus</i>	1057
<i>basileus</i>	Acta de consagració de Santa Maria de Ripoll ³⁰	Atribuït a Miró Bonfill	977
<i>cataclysmos</i>	Concili ³¹	<i>Berillus grammaticus</i> (Borrell Guibert)	1055
<i>cenodoxia</i>	Donació ³²	<i>Wilielmundus abba</i>	1013
<i>chalybs</i>	Invençió i trasllat del cos de Sant Hilari ³³		978
<i>chelydrus</i>	Testament ³⁴	Ermengol Bernat d'Urgell	1093
<i>Cyllenios</i>	Acta de consagració de Santa Maria d'Organyà ³⁵	Ermengol Bernat d'Urgell	1090
<i>cliothedrum</i>	Concili ³⁶	<i>Berillus grammaticus</i> (Borrell Guibert)	1055
<i>Cocytus</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages ³⁷		967
<i>corymbus</i>	Compravenda ³⁸	<i>Bonushomo leuïta</i>	1012

25. **952** Baraut, *ActUrgell* 33 (Urgellia 1, p. 92), (vid. etiam Baraut, *CartAndorra* I 12, p. 107; Baraut, *DipTavernoles* 17, p. 90; Ordeig, *Dotalies* 68, p. 168).

26. **972** DipOsona 1127, p. 817 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101).

27. **1008** Junyent, *Oliba* Tex. 8, p. 313.

28. **977** DipOsona 1242, p. 893 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 96, p. 227).

29. **1057** LFeud. I 430, p. 450 (vid. etiam AComtalPerg II 495, p. 914).

30. **977** DipOsona 1242, p. 894 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 96, p. 227).

31. **1055** Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276 (vid. etiam Junyent-Ordeig, *DipVic* 1138, p. 447).

32. **1013** Bolòs, *Serrateix* 58, p. 136.

33. **978** DipRosselló 506, p. 429.

34. **1093** Baraut, *DocUrgell* 1107 (Urgellia 8, p. 31).

35. **1090** Baraut, *ActUrgell* 74 (Urgellia 1, p. 157), (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 258, p. 277).

36. **1055** Junyent, *Oliba* Dip. 163, p. 276 (vid. etiam Junyent-Ordeig, *DipVic* 1138, p. 447).

37. **967** DipOsona 1023, p. 749 (vid. etiam DipManresa 74, p. 88).

38. **1012** DACCB Barcelona 179, p. 488.

<i>doxasmenon</i>	Acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll ³⁹		1008
<i>drachma</i>	Testament ⁴⁰	<i>Bernardus sacer</i>	1090
<i>encaenia</i>	Acta de consagració de Santa Cecília d'Elins ⁴¹	Ermengol Bernat d'Urgell	1080
<i>eucharistia</i>	Acta de consagració de Santa Maria de Serrateix ⁴²	<i>Berengarius monachus et leuita</i>	1123
<i>eulogetos</i>	Acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll ⁴³		1008
<i>euphonos</i>	Composició poètica ⁴⁴		1018-1046
<i>exorcismus</i>	Donació ⁴⁵	<i>Bernardus presbiter</i>	1026
<i>gymnasium</i>	Acta d'elecció abacial ⁴⁶	<i>[...]us presbiter</i>	970
<i>holocaustum</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages ⁴⁷	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>holographus</i>	Contracte agrari ⁴⁸	<i>Petrus presbiter</i>	988
<i>hyacinthus</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages ⁴⁹	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>hydrus</i>	Acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon ⁵⁰	Atribuït a Miró Bonfill	976
<i>hyperephaniose</i>	Epístola a l'arquebisbe de Narbona ⁵¹	Guislabert, bisbe de Barcelona	[1042]
<i>idiota</i>	Concili ⁵²		1173
<i>iota</i>	Dotació ⁵³	<i>Petrus YIIODHAXONOC</i>	1010

39. 1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 49.

40. 1090 Bach, *ACSolsona* 308, p. 177.

41. 1080 Baraut, *ActUrgell* 71 (Urgellia 1, p. 152), (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 242, p. 249; Marquès, *Sta. Cecília d'Elins* 50, p. 86).

42. 1123 Bolòs, *Serrateix* 130, p. 216 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 333, p. 86).

43. 1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 49.

44. 1018-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 7, p. 310.

45. 1026 Junyent, *Oliba* Dip. 89, p. 140.

46. 970 DipPallars 209, p. 394.

47. 972 DipOsona 1127, p. 817 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101).

48. 988 CSCugat I 230, p. 194.

49. 972 DipOsona 1127, p. 817 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101).

50. 976 DipGirona 433, p. 382.

51. [1042] DACCB Barcelona 635, p. 1087.

52. 1173 Gonzalvo, *Pau i treva* 13, p. 63.

53. 1010 Baraut, *DocUrgell* 315 (Urgellia 4, p. 29).

<i>latomus</i>	Carta de franqueses ⁵⁴	<i>Martinus presbiter</i>	1171
<i>melodia</i>	Acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll ⁵⁵		1008
<i>metaphora</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages ⁵⁶	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>nomisma</i>	Testament ⁵⁷	<i>Ermengaudus Guilelmi</i>	1099
<i>oceanus</i>	Resposta de Sant Esteve de Banyoles a l'encíclica mortuòria de Seniofred, abat de Ripoll ⁵⁸		1008
<i>onager</i>	Carta de poblament ⁵⁹	<i>Bonushomo leuita</i>	1012
<i>palaestra</i>	Acta d'elecció abacial ⁶⁰	<i>Senofredus leuita</i>	1006
<i>paragraphus</i>	Compravenda ⁶¹	<i>Raimundus de Fiterio</i>	1122
<i>Phlegethon</i>	Dotació ⁶²	<i>Guibertus grammaticus</i>	1019
<i>phos</i>	Acta d'elecció abacial		1006
<i>pragma</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages ⁶³	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>sarcophagus</i>	Acta de consagració de Sant Benet de Bages ⁶⁴	<i>Sunierus sacer</i> (atribuït a Miró Bonfill)	972
<i>scenopegia</i>	Acta de consagració de Sant Esteve d'Olius ⁶⁵	Ermengol Bernat d'Urgell	1079
<i>stemma</i>	Epitafis dels comtes enterrats a Ripoll ⁶⁶	Abat i bisbe Oliba	ante 1018
<i>stigma</i>	Acta de consagració de Santa Maria de Manlleu ⁶⁷	<i>Guillermus diaconus</i>	1085

54. 1171 CPoblación I 141, p. 202 (vid. etiam DipPoblet 415, p. 313).

55. 1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50.

56. 972 DipOsona 1127, p. 817 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101).

57. 1099 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1653, p. 936.

58. 1008 Junyent, *Oliba* Tex. 8, p. 315 (vid. etiam Constans, *DipBanyoles* 53, p. 295).

59. 1012 CSCugat II 449, p. 94 (vid. etiam CPoblación 11, p. 21).

60. 1006 Pons, *Canònica agustiniana* 1, p. 22.

61. 1122 Baraut, *DocUrgell* 1335 (Urgellia 9, p. 164).

62. 1019 Junyent, *Oliba* 59, p. 88 (vid. etiam DipCardona 14, p. 77).

63. 1006 DipAmer 17, p. 49; 972 DipOsona 1127, p. 816 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 90, p. 213; DipManresa 92, p. 101).

64. 972 DipOsona 1127, p. 817 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 90, p. 214; DipManresa 92, p. 103).

65. 1079 Ordeig, *Dotalies* 241, p. 245 (vid. etiam Baraut, *ActUrgell* 70, Urgellia 1, p. 149).

66. ante 1018 Junyent, *Oliba* Tex. 2, p. 305.

67. 1085 Ordeig, *Dotalies* 249, p. 263.

<i>symbolum</i>	Acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll ⁶⁸		1008
<i>tessares</i>	Compravenda ⁶⁹	<i>Miro presbiter</i>	1094
<i>theatrum</i>	Oblació ⁷⁰	<i>Bernardus presbiter</i>	1120
<i>theologia</i>	Acta de consagració de Santa Maria de l'Estany ⁷¹	<i>Petrus diachonus</i>	1133
<i>toparcha</i>	Acta de consagració de Santa Cecília d'Elins ⁷²	Ermengol Bernat d'Urgell	1080
<i>zizania</i>	Carta de confirmació ⁷³	<i>Petrus presbiter de Bescharan</i>	1195

Observem que quatre documents recullen més d'una aparició única. Es tracta en tots els casos de diplomes de caràcter solemne relacionats amb personatges que mostren una clara voluntat d'erudició. En concret, són els següents:

- l'acta de consagració de Sant Benet de Bages, atribuïda a Miró Bonfill, que conté set aparicions úniques: *allegoriter*, *aeon*, *holocaustum*, *hyacinthus*, *metaphora*, *sarcophagus* i *pragma*;
- l'acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll, amb quatre aparicions úniques: *doxasmenon*, *eulogetos*, *symbolum* i *melodia*;
- l'acta del concili de Narbona de l'any 1055 redactada per Borrell Guibert, que en recull dues: *cataclysmos* i *cliothedrum*;
- l'acta de consagració de l'església de Santa Cecília d'Elins redactada per Ermengol Bernat d'Urgell, també amb dues aparicions úniques: *encaenia* i *toparcha*.

D'altra banda, es testimonien mots que apareixen amb certa freqüència, i poden oscil·lar entre els dos i els trenta testimonis, aproximadament. Entre les veus que es documenten en reduïdes ocasions podem destacar les que són emprades, en general, per un únic redactor, com ara *chronos*, *cleronomia*, *epilogus* o *lelex*; o les que, pel camp semàntic al qual pertanyen, no són habituals a la documentació jurídica, com és el cas d'*absida*, *catalogus*, *chalybs*, *crater*, *historia*, *hydropicus*, *purpura*, *schema*, *sophia*, *thalamus*, etc. Altres termes com *aetherius*, *asceterium*, *barathrum*, *barbarus*, *coemeterium*, *cosmos*, *orthodoxus*, *parabola*, *patriarcha* o *scyphus*, en canvi, gaudiren d'una major difusió.

68. 1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, p. 50.

69. 1094 Baraut, *DocUrgell* 1113 (*Urgellia* 8, p. 39).

70. 1120 DipCardona 146, p. 225.

71. 1133 Ordeig, *Dotalies* 347, p. 105.

72. 1080 Baraut, *ActUrgell* 71 (*Urgellia* 1, p. 151), (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 242, p. 248; Marquès, *Sta. Cecília d'Elins* 50, p. 85).

73. 1195 Baraut, *DocUrgell* 1876 (*Urgellia* 11, p. 43).

Finalment, un seguit de lemes s'empren de manera habitual al corpus. És el cas dels mots *angelus*, *apostolus*, *canon*, *cathedra*, *catholicus*, *chorus*, *chrisma*, *clima*, *diabolus*, *diaconus*, *dioecesis*, *ecclesia*, *elemosina*, *episcopus*, *hebdomas*, *hypodiaconus*, *laicus*, *martyr*, *monachus*, *paradisus*, *paroecia* i *presbyter*. Amb l'excepció de *clima*, es tracta de vocables que foren adoptats i difosos per la llengua dels cristians. Certament, aquests termes no són percebuts com a hel·lenismes, sinó que es troben perfectament integrats a la llengua dels diplomes i s'empren amb molta freqüència entre els segles IX i XII. Atès que, com a punt de partida, vam voler localitzar als glossaris aquells termes més o menys cultes que podien servir als escriptors per embellir els seus documents de manera voluntària, els mots que acabem d'enumerar no poden comptar-se entre els hel·lenismes emprats amb aquesta finalitat.

Tenint en compte tots els aspectes als quals ens acabem de referir, podem concloure que no tots els hel·lenismes documentats al glossari i reproduïts al nostre corpus d'estudi presenten les mateixes característiques ni el seu ús respon a la mateixa voluntat o intenció per part dels redactors que els empren. Un dels objectius de la nostra tesi doctoral era el de recollir tots els hel·lenismes que servien als escriptors per a mostrar la seva cultura i les seves habilitats literàries. És per aquest motiu que vàrem seleccionar per al nostre estudi els hel·lenismes recollits als glossaris, creient que, en tractar-se de mots cultes o estranys que requerien explicació, es podria elaborar un corpus complet d'hel·lenismes emprats per voluntat d'erudició. Un cop realitzada l'anàlisi lexicogràfica dels vocables seleccionats, però, vam poder observar que no tots responien a aquesta idea. Certament, al costat de veus que indiquen una clara voluntat per part del redactor, en conviuen d'altres d'ús tan comú que no representen cap marca d'erudició.

2. Parts i tipus de documents

Un altre dels nostres propòsits era el d'establir si la inserció de vocables procedents del grec queda restringida als preàmbuls i escatocols, tal i com afirmava Zimmermann,⁷⁴ o si s'estén a altres parts del diploma. Gràcies a l'anàlisi de les veus estudiades, hem pogut determinar que, efectivament, els preàmbuls i els escatocols, així com les fórmules d'imprecació⁷⁵ incloses al final de molts diplomes recullen bona part dels hel·lenismes testimoniats. Ara bé, la presència d'hel·lenismes no queda limitada a aquestes parts del diploma, sinó que el seu ús es troba molt més estès del que es podia pensar inicialment.

Pel que respecta als preàmbuls, aquests compleixen la finalitat bàsica de justificar l'acte, ja sigui per mitjà de l'apel·lació a l'autoritat –judicial o moral–, ja sigui recordant els fets històrics que han propiciat una situació determinada.

74. Sobre la qüestió dels preàmbuls i escatocols, vid. ZIMMERMANN 1974 i 1975.

75. Sobre les fórmules d'imprecació a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval, vid. ZIMMERMANN 1974; 2003a: 361-422; MARTÍNEZ et al. 2005; GÓMEZ 2006.

A més a més, constitueixen un element que no es troba tan sotmès a la rigidesa formular que caracteritza la documentació notarial, fet que proporciona als redactors certa llibertat per a mostrar la seva cultura i habilitat literària. Donades les seves característiques particulars, els preàmbuls es troben amb freqüència als documents de caràcter més solemne i, en aquests casos, solen ésser més llargs i elaborats. En algunes ocasions, s'aprofita aquest espai per a introduir-hi un lèxic culte o erudit, en què destaquen, a banda dels termes d'origen grec, els arcaismes, els cultismes o els neologismes. Aquest lèxic elevat es combina amb diversos recursos estilístics, així com amb cites bíbliques, jurídiques i literàries. Mentre alguns preàmbuls constitueixen vertaders catàlegs d'hel·lenismes, com és el cas d'alguns documents atribuïts a Miró Bonfill i dels quals ens ocuparem una mica més endavant, d'altres contenen termes grecs de manera més moderada. En tractar-se d'un espai obert al canvi i a la innovació, el preàmbul pot acollir veus que no apareixen a altres parts del diploma, com és el cas d'*aenigma*, *chelydrus*, *doxasmenon*, *elenchus*, *eulogetos*, *gymnasium*, *historia*, *idolum*, *iota*, *melodia*, *phos*, *protoplastus* o *theologia*. Observem, per tant, que s'hi combinen termes grecs transliterats i mots ja assimilats per la llengua llatina.

Quant a les fórmules d'imprecació, s'ha demostrat que aquestes contenen una quantitat no modesta d'hel·lenismes. La imprecació és un espai que, malgrat mostrar un ús formular, ofereix al redactor certa llibertat per embellir la fórmula, amb un resultat que, de vegades, resulta ben original. En aquest context, no és estranya la presència d'hel·lenismes, alguns dels quals només apareixen en aquesta part del document. Així doncs, a les clàusules d'imprecació hi trobem mots procedents de la mitologia que serveixen per a descriure la geografia infernal, com *chaos*, *Cocytus*, *Phlegethon*, *Styx*, *Tartareus* o *Tartarus*, els substantius *barathrum*, referit a l'infern, i *ergastulum*, amb el significat de 'càstig' o 'presó', l'adjectiu *biothanatus*, que sol maleir l'infractor, o la veu *romphaea*, 'espasa', emprada en sentit figurat per a designar l'espasa celeste o la ira divina. Aquests termes d'origen grec apareixen sempre a les clàusules imprecatòries que profereixen càstigs divins i eterns contra els infractors, les quals solen precedir un càstig material de compliment obligatori.

Pel que fa a les subscripcions, hem pogut observar que també recullen hel·lenismes emprats per voluntat d'erudició. D'una banda, alguns personatges veïen en la seva pròpia signatura un espai de llibertat que els permetia desplegar els seus coneixements. D'aquesta manera, inserits a les subscripcions, trobem mots com *cleronomia*, *epilogus* o *lelex*, que són fruit de l'originalitat dels signants més que no pas del redactor del diploma. Tant *epilogus* com *lelex* són emprats per Ermengol Bernat d'Urgell, com veurem més endavant, i s'insereixen tant a documents redactats per ell mateix com a actes en què participa com a jutge. Pel que fa a la veu *cleronomia*, aquesta és emprada exclusivament per un personatge de nom Bremon per tal d'indicar que és canonge del capítol de la catedral de Vic. D'altra banda, el propi escrivà també aprofita la seva signatura per a introduir-hi mots d'origen grec; és el cas, per exemple, de *paragraphus* o *stigma*, testimoniats ambdós en una única ocasió amb el significat de 'signatura'. En aquest cas, es

tracta de termes que presenten un significat completament diferent a les glosses i al nostre corpus, com ja hem vist una mica més amunt. Un cas similar el constitueix *holographus*, testimoni a la signatura de l'atorgant per indicar que ell mateix ha estat l'encarregat de posar el diploma per escrit.

Una altra part on hem testimoni a la presència d'hel·lenismes és la fórmula de datació. És el cas de *chronos*, mot que apareix gairebé sempre a la fórmula de datació amb el significat d'‘any’, de l'adjectiu *Cyllenios*, emprat en una única ocasió per a indicar el dia de celebració de l'acta de consagració de l'església de Santa Maria d'Organyà,⁷⁶ o del substantiu *scheda*, que apareix a la fórmula de datació de l'acta d'elecció de Toderic com a abat del monestir de Sant Pere de Camprodon.⁷⁷ En tots els casos, es tracta de termes cultes que poden ser substituïts per un mot llatí d'ús més comú. Així, *chronos* s'usa com a sinònim d'*annum* i *scheda* substitueix *carta*; podem observar com l'ús d'aquests termes pretén ser una marca d'originalitat i erudició, en tant que s'intercanvien de manera voluntària un mot habitual a la documentació notarial, com *annum* i *carta*, per un altre d'original i culte, proporcionat, sens dubte, pels glossaris. Pel que fa a *Cyllenios*, es tracta d'un cas més particular; emprat per Ermengol Bernat d'Urgell⁷⁸ com a substitut de *Mercurius*, s'usa en el sintagma *die Cillenien* per a designar el dimecres. Es tracta d'una fórmula, la d'indicar el dia de la setmana per mitjà del nom de la divinitat, que per si sola ja és original i estranya a la documentació de tipus notarial; el fet de substituir *Mercurius* per *Cyllenios*, per tant, encara confereix més exotisme a la fórmula de datació i indica no només l'alt nivell cultural del redactor, sinó també la seva voluntat de destacar per damunt dels seus contemporanis.

A més a més, la delimitació de les afrontacions d'un territori tampoc no escapa a la inserció de vocables d'origen grec amb finalitats cultes, i és per aquest motiu que podem trobar-hi mots com *eous* o *tessares*. L'adjectiu *eous* significa ‘oriental’ i designa la part que delimita amb l'orient, sovint denominada *pars orientalis*. *Tessares*, per la seva banda, apareix en una única ocasió en lloc de l'habitual *quattuor*, referit a les quatre afrontacions que delimiten l'abast d'un territori. Al marge de la inserció d'hel·lenismes, aquesta part del diploma també presenta altres recursos estilístics, especialment la *uariatio*. En aquest sentit, destaca l'ús de sinònims que descriuen els quatre punts cardinals de l'horitzó, com ara *eous* i *orientalis* referits a l'est, *australis* i *meridies* al sud, *occidens* en lloc de *pars occidentalis* a l'oest, i *septentrio* en substitució de *pars septentrionalis* o *circius* al nord, alhora que s'intercanvien els substantius *pars*, *plaga* i *clima*.

Finalment, hem documentat hel·lenismes que es troben inserits indistintament a diverses parts del diploma. En aquests casos, es tracta tant de transliteracions de termes grecs com de mots plenament assimilats per la llengua llatina que s'empren en substitució d'un altre vocable llatí d'ús molt més freqüent als diplomes de tipus notarial. En aquest sentit hem testimoni a, per exemple, *basi-*

76. 1090 Baraut, *ActUrgell* 74 (Urgellia 1, p. 157), (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 258, p. 277).

77. 962 DipGirona 351, p. 318.

78. D'aquest escrivà ens n'ocuparem una mica més endavant.

leus en lloc de *rex*, *lympa* per *aqua*, *onager* per *asinus*, *onoma* per *nomen*, *opilio* per *episcopius*, o *scopulus* per *petra*.

Estretament vinculada al que acabem d'exposar es troba la qüestió de la tipologia documental. Precisament per la seva solemnitat, destaquen especialment les actes de consagració d'esglésies i les actes d'elecció de bisbes i abats. Val a dir que la majoria d'hel·lenismes presents en aquests tipus de documents es concentren al preàmbul, tot i que també els podem trobar inserits en altres parts del text. Algunes d'aquestes actes es converteixen en veritables catàlegs d'hel·lenismes per l'elevat nombre de termes d'origen grec que contenen. En aquest sentit, destaquen les actes de consagració de Sant Benet de Bages, de Sant Miquel de Cuixà i de Santa Maria de Ripoll, totes tres atribuïdes a Miró Bonfill, així com l'acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll.⁷⁹

La presència d'hel·lenismes a documents de caràcter més sumptuos i transcendent mostra la voluntat de certs redactors de cercar una terminologia específica que els pugui conferir més solemnitat. Tot aprofitant la llibertat proporcionada per les pròpies característiques d'aquest tipus d'actes, és a dir, el to solemne i la necessitat d'un preàmbul, alguns escrivans es dirigeixen als glossaris per tal de cercar aquells termes d'erudició que puguin distingir els seus documents.

Un altre cas especial pel que fa a la solemnitat i a la llibertat conferida al redactor és el de les encíclicques mortuòries o rotllos mortuoris. Es tracta de pergamins transmesos de monestir en monestir en ocasió de la mort d'un membre de la comunitat emissora. Cada abadia per on passava l'encíclica redactava unes línies en homenatge al difunt i s'anaven afegint trossos de pergami de manera successiva amb les respostes dels diversos monestirs. Finalment, l'emissari portador de l'encíclica la retornava al cenobi d'origen.⁸⁰ Els hel·lenismes documentats apareixen tant a l'encíclica mateixa com a les respostes dels diversos monestirs. El següent quadre reproduïx les veus que apareixen a quatre de les encíclicques mortuòries catalanes conservades:

Encíclica mortuòria de l'abat de Ripoll Seniofred⁸¹	<i>anachoreticus; cosmos; lympa; oceanus; onoma; phoebus</i>
Encíclica mortuòria de Bernat Tallaferro, comte de Besalú⁸²	<i>calamus</i>
Encíclica mortuòria de l'abat i bisbe Oliba⁸³	<i>aetherius; calamus; dogma; Titan; tomus</i>
Encíclica mortuòria de Guifré II, comte de Cerdanya⁸⁴	<i>baculus; phoebus; thronus; tomus</i>

79. Els hel·lenismes presents a aquests diplomes es tractaran al següent apartat.

80. La qüestió dels rotlles i encíclicques mortuoris ha estat àmpliament estudiada per DUFOUR 2005; el mateix autor s'ocupa de les encíclicques i rotllos catalans conservats a DUFOUR 1977.

81. 1008 Junyent, *Oliba* Tex. 8, pp. 310-317.

82. 1020 Junyent, *Oliba* Tex. 9, pp. 318-320.

83. 1046 Junyent, *Oliba* Tex. 24, pp. 341-355.

84. 1051 Junyent, *Oliba* Not. 11, pp. 401-410.

Es tracta, en general, de vocables considerats cultes i emprats amb certa voluntat literària. Malgrat que existien unes convencions per a la redacció d'aquest tipus de documents, tant els emissors de les encíclicques com els que en redactaven les respostes, van aprofitar la llibertat que els conferia un text més proper a les obres literàries que a la documentació jurídica. En aquest sentit, podem destacar la inserció de *calamus* a la descripció poètica del dolor que senten els emissors de l'encíclica, o l'ús de *baculus* en sentit figurat com a suport de la vellesa. D'altra banda, a les respostes hem testimoniat unes fórmules poètiques que situen l'acció en el temps i descriuen el moment de l'arribada del portador de l'encíclica al monestir en qüestió; no ens ha d'estranyar, per tant, la inserció de vocables com *lympa*, *oceanus*, *phoebus* o *Titan* en aquestes fórmules.

L'ús d'hel·lenismes, però, no es limita als documents revestits de solemnitat, sinó que podem trobar mots d'origen grec a diplomes de tipus diversos. Malgrat el seu caràcter pragmàtic, entre els testimonis recollits abunden les donacions, els contractes agraris, els contractes de compravenda, els empenyoraments, les permutes, etc. Per exemple, termes com *absida*, *anthropus*, *catalogus*, *hydropicus*, *pelagus*, *satrapes* o *tyrannus* es troben en donacions, *placenta* i *holographus* apareixen a contractes agraris, *corymbus*, *paragraphus* o *tessares* a compravendes, *azymus* es testimonia en un empenyorament, *scopulus* es llegeix a donacions i permutes, etc. Vocables com *chronos*, *lympa*, *machina*, *onager* o *phalanx* es recullen a cartes de poblament, i *parabola* s'empra, sobretot, a juraments de fidelitat i convinences, tipologia que també recull un mot com *adelphus*. També són especialment nombrosos els testaments i les adveracions testamentàries. De fet, solem trobar en aquest tipus de documents, així com als inventaris, hel·lenismes que designen objectes; és el cas de *baculus*, *ballista*, *crystallus*, *paropsis* o *scyphus*. Als testaments també s'hi testimonien, per exemple, les monedes *drachma* i *nomisma*, així com l'ús de *gaza* amb el significat de 'possessiones'. Especialment interessant és el cas de l'adjectiu *lymphaticus*, emprat a dues adveracions testamentàries en substitució de *moderatus* i *ateseratus* per a designar el vi lleuger o rebaixat amb aigua.

D'acord amb el que hem exposat fins ara en connexió amb les parts del document i les tipologies documentals on hem testimoniat hel·lenismes, podem establir que el seu ús es troba molt més estès del que creïem al nostre plantejament inicial. Així, quant a les parts del document destaquen especialment els preàmbuls, les clàusules d'imprecació finals, les subscripcions, les fórmules de datació i les delimitacions del territori. Pel que fa als tipus de diplomes que presenten termes d'origen grec, a banda dels documents de caràcter més solemne, com les actes de consagració d'esglésies i les actes d'elecció abacials i episcopals, o de natura més aviat literària com les encíclicques mortuòries, la presència d'hel·lenismes es fa extensiva a diverses tipologies documentals de caire molt més pragmàtic.

3. *Escrivans amb voluntat d'erudició*

En elaborar el nostre estudi, també hem volgut determinar si l'ús de termes d'origen grec respon a una voluntat artística o literària per part del redactor. En

aquest sentit, ens hem plantejat quines figures destaquen per l'ús que fan dels hel·lenismes als diplomes que redacten i quina era la seva vinculació amb els centres culturals i intel·lectuals més importants a l'Alta Edat Mitjana catalana.

Efectivament, alguns personatges mostren un gust especial per l'erudició. Al llarg de l'anàlisi lingüística dels diversos hel·lenismes documentats al nostre corpus, hem pogut confirmar que aquests personatges inclouen termes d'origen grec als seus diplomes. En general, aquest fenomen respon a un ús conscient per part d'alguns redactors que gaudien d'una excel·lent formació i tenien accés a un vast material librari.

En primer lloc, destaca el comte-bisbe Miró Bonfill, estretament vinculat a Santa Maria de Ripoll.⁸⁵ Aquest personatge, caracteritzat pel seu estil preciosista i barroch, introdueix un lèxic culte i exòtic als documents que se li han atribuït. Dins la terminologia específica que emprà (cultismes, neologismes, arcaïsmes, etc.), destaquen els hel·lenismes que apareixen, en concret, a cinc documents: l'acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages, l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Cuixà, l'acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon, l'acta d'elecció de Froilà com a abat de Santa Maria de Serrateix i l'acta de consagració de l'església de Santa Maria de Ripoll. A la següent taula poden observar-se quins són els hel·lenismes emprats per Miró Bonfill a cadascun d'aquests diplomes:

Acta de consagració de l'església de Sant Benet de Bages ⁸⁶	<i>aeon; aethereus; allegoriter; asceterium; barbarus; brabium; elenchus; holocaustum; hyacinthus; metaphora; monarchia; patriarcha; pragma; sarcophagus; sceptrum; schema</i>
Acta de consagració de l'església de Sant Miquel de Cuixà ⁸⁷	<i>cosmos; gaza; gyrus; machina; opilio; orthodoxus</i>
Acta d'elecció de Dodó com a abat de Sant Pere de Camprodon ⁸⁸	<i>hydrus; zelus</i>
Acta d'elecció de Froilà com a abat de Santa Maria de Serrateix ⁸⁹	<i>elenchus; opilio</i>
Acta de consagració de l'església de Santa Maria de Ripoll ⁹⁰	<i>antidotum; basileus; categorizare; cosmos; opilio; phalanx; protoplastus</i>

És evident que aquests cinc textos, en especial les actes de consagració, contenen hel·lenismes emprats amb una clara voluntat d'erudició. L'ús que en

85. Sobre la figura de Miró Bonfill i el seu estil, vid. SALRACH 1974; 1978; 1984; 1989a; 1989b; QUETGLAS 2013; 2015.

86. **972** DipOsona 1127, pp. 816-820 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 90, pp. 212-217; DipManresa 92, pp. 101-106).

87. **974** DipRosselló 485, pp. 414-416 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 91, pp. 218-221; Abadal, *ECuixà* 99, pp. 203-205).

88. **976** DipGirona 433, pp. 382-383.

89. **977** Bolòs, *Serrateix* 23, pp. 97-99.

90. **977** DipOsona 1242, pp. 893-895 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 96, pp. 226-229).

fa Miró Bonfill, lluny d'ésser casual o arbitrari, respon a una cerca conscient de termes considerats cultes o exòtics, els quals es combinen amb altres recursos estilístics i converteixen aquests diplomes en composicions del tot originals, més properes a una obra literària que a un text diplomàtic de caràcter formular. En alguns casos, especialment a l'acta de consagració de Sant Benet de Bages, l'ús que el comte-bisbe Miró Bonfill fa dels termes d'origen grec resulta excessiu, fet que acaba convertint els documents en vertaders catàlegs d'hel·lenismes. Es tracta, sens dubte, d'un recurs que permet a Miró Bonfill distingir-se dels seus contemporanis i fer gala dels seus coneixements lingüístics i literaris. Cal destacar, a més, que és l'autor de deu aparicions úniques: *aeon*, *allegoriter*, *antidotum*, *basileus*, *holocaustum*, *hyacinthus*, *hydrus*, *metaphora*, *pragma* i *sarcophagus*.

En segon lloc, hem constatat que l'abat de Ripoll i Cuixà, i bisbe de Vic Oliba⁹¹ emprà hel·lenismes a tres sermons, pronunciats amb motiu de la festa de Sant Narcís de Girona, de Sant Pau de Narbona i de la dedicació de la basílica del monestir de Ripoll de l'any 1032, així com a tres composicions poètiques, això és, el poema fúnebre en lloança del comte de Barcelona Ramon Borrell I (*Epicedion*), els epitafis dels comtes enterrats a Ripoll i un poema en lloança del monestir i dels abats de Ripoll. Els termes d'origen grec testimoniats en aquests tres textos es recullen a la següent taula:

<i>Epicedion</i> ⁹²	<i>hymnus; Olympus; zelus</i>
Epitafis dels comtes enterrats a Ripoll ⁹³	<i>aetherius; stemma</i>
Poema en lloança del monestir i dels abats de Ripoll ⁹⁴	<i>aetherius; dogma</i>
Sermó de la festa de Sant Narcís de Girona ⁹⁵	<i>draco; triumphus</i>
Sermó de les relíquies en la festa de dedicació de Santa Maria de Ripoll ⁹⁶	<i>athleta; charisma; triumphus</i>
Sermó de la festa de Sant Pau de Narbona ⁹⁷	<i>aetherius; athleta; brabium; phalanx; triumphalis</i>

D'altra banda, pel que fa als textos relacionats amb Oliba que destaquen per la presència d'hel·lenismes, es compten l'acta d'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Santa Maria de Ripoll i la carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà la qual, en alguns passatges, s'inspira en els sermons d'Oliba. Aquests dos textos concentren un elevat nombre d'hel·lenismes, fet que indica una clara voluntat

91. La bibliografia existent sobre l'abat i bisbe Oliba és notablement extensa; per a una biografia completa, vid. ABADAL 1962.

92. 1017-1018 Junyent, *Oliba* Tex. 1, p. 301-304.

93. ante 1018 Junyent, *Oliba* Tex. 2, pp. 304-307.

94. post 1032 Junyent, *Oliba* Tex. 3, pp. 307-308.

95. 1018-1046 Junyent, *Oliba* Tex. 25, pp. 355-359.

96. 1032 Junyent, *Oliba* Tex. 27, pp. 362-369.

97. 1043 Junyent, *Oliba* Tex. 26, pp. 361-362.

d'erudició en la seva redacció. Els mots d'origen grec testimoniats en aquests dos documents es recullen a continuació:

Acta d'elecció d'Oliba com a abat de Santa Maria de Ripoll ⁹⁸	<i>asylum; barathrum; charisma; cosmos; Styx; doxasmenon; eulogetos; hymnus; melodia; symbolus; Titan</i>
Carta-sermó del monjo Garsies de Cuixà ⁹⁹	<i>ancora; baptismus; charisma; hymnus; crater; draco; gyrus; schema; thalamus; thronus; zelus</i>

Cal remarcar, a més a més, que alguns d'aquests vocables –com *doxasmenon* o *eulogetos*– no existien en llengua llatina, però es testimonien als glossaris escrits en caràcters grecs al costat del seu equivalent llatí. La seva presència al corpus analitzat denota clarament l'exercici de consulta de glossaris amb la finalitat de trobar un mot d'erudició, exòtic i desconegut.

Tant els textos obra del propi Oliba com els altres dos documents on hem detectat la presència d'hel·lenismes són prova de l'alt nivell cultural que havien assolit els escriptors de Ripoll i Cuixà, els quals van desenvolupar-se especialment durant el seu abadiat. Oliba i els monjos d'ambdós monestirs tenien accés tant als glossaris com al conjunt de riques biblioteques i, per tant, no ens ha d'estranyar la composició d'aquests textos als quals van incloure, com a element exòtic i amb finalitats clarament estètiques, mots d'origen hel·lè.

En tercer lloc, un altre personatge que sobresurt per la seva elevada formació i els seus interessos literaris és Ermengol Bernat d'Urgell, estretament vinculat a les cases comtal i episcopal d'Urgell a finals del segle XI.¹⁰⁰ Els documents que redacta presenten un llatí cuidat, així com recursos propis de la literatura i l'ús d'un lèxic original; en aquest sentit, destaca la presència de termes d'origen grec. Ermengol es mostra innovador en l'ús d'alguns vocables que només hem enregistrat o bé en documents redactats o dictats per ell mateix, o bé en d'altres en què ha participat en qualitat de jutge. Alguns dels hel·lenismes documentats al corpus són emprats únicament per ell; és el cas dels vocables *adelphus*, *chelydrus*, *Cyllenios*, *encaenia*, *scenopegia* i *toparcha*, que apareixen en una única ocasió a la totalitat del corpus analitzat. D'altra banda, crida l'atenció l'ús que fa Ermengol dels termes *lex* i *epilogus*, els quals apareixen a la seva signatura tant en documents redactats per ell mateix com en documents que ha dictat o en els quals actua com a jutge. El cas de *lex*, 'jutge', és especialment destacable, ja que Ermengol l'empra per a remarcar el seu paper actiu com a jurista als documents en qüestió, independentment de si ha actuat també com a redactor o no. També destaca l'ús de *chronos* amb el significat d' 'any' ja que, tot i no ser un tret

98. 1008 Junyent, *Oliba* Dip. 40, pp. 49-54.

99. 1008 Junyent, *Oliba* Tex. 28, pp. 369-386.

100. Sobre la figura d'Ermengol Bernat d'Urgell i els seus diplomes, vid. ALTURO 1998b i QUETGLAS 1992.

exclusiu d'Ermengol, ell mateix és l'autor de la majoria dels textos que testimonien aquest mot a la nostra documentació.

D'entre els textos que redacta i que presenten hel·lenismes originals i erudits, destaquen per la seva solemnitat les actes de consagració de Sant Esteve d'Olius, de Santa Cecília d'Elins i de Santa Maria d'Organyà.¹⁰¹ A banda d'aquestes tres actes de consagració d'esglésies, també és digne de menció, per la seva solemnitat i per la presència d'hel·lenismes amb finalitats estilístiques, el testament del bisbe electe d'Urgell, Guillem Arnau, l'any 1093. Els hel·lenismes continguts en aquests quatre documents es detallen a la següent taula:

Acta de consagració de Sant Esteve d'Olius ¹⁰²	<i>asylum; chronos; scenopegia</i>
Acta de consagració de Santa Cecília d'Elins ¹⁰³	<i>encaenia; toparcha</i>
Acta de consagració de Santa Maria d'Organyà ¹⁰⁴	<i>Cyllenios; epilogus; Styx</i>
Testament de Guillem Arnau, bisbe electe d'Urgell ¹⁰⁵	<i>chelydrus; epilogus</i>

Tal i com es desprèn de l'anàlisi dels testimonis recollits al nostre estudi, Ermengol Bernat d'Urgell fou un personatge curós en la redacció dels documents i certament interessat a fer ús de les seves particulars habilitats literàries. Així com Miró Bonfill tendeix a concentrar una gran quantitat d'hel·lenismes en un mateix document amb un estil recarregat i barroc, Ermengol integra els termes d'origen grec als documents que redacta d'una manera més natural i menys forçada. A banda d'inserir hel·lenismes als diplomes revestits de solemnitat, també n'inclou a documents de caire molt més pragmàtic, com ara donacions (*brabium, chronos, eous, gyrus, zelus*), convinences (*adelphus, chronos, epilogus*) o adveracions testamentàries (*epilogus, hydropicus, lelex*). Cal destacar el cas de *clima*, inserit precisament en una adveració testamentària amb el significat de 'part d'un escrit o document'.¹⁰⁶ Aquest hel·lenisme, plenament assimilat per la llengua llatina i emprat amb molta freqüència a la documentació analitzada amb el seu significat habitual de 'punt cardinal', és utilitzat per Ermengol en l'expressió *a superiori clima usque in epylogum* per a fer referència a la totalitat del testament, el qual el testador es fa llegir i confirma de principi a fi com a vàlid. Per tant, ens trobem davant l'ús clarament volgut i amb finalitats expressives d'un sinònim del terme més comú *pars*.

101. El preàmbul d'aquest darrer document conté la *Vita Adalbertini*, considerada una vertadera obra literària; vid. QUETGLAS 2005.

102. 1079 Ordeig, *Dotalies* 241, pp. 244-247 (vid. etiam Baraut, *ActUrgell* 70, Urgellia 1, pp. 148-150).

103. 1080 Baraut, *ActUrgell* 71 (Urgellia 1, pp. 150-154), (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 242, pp. 247-251).

104. 1090 Baraut, *ActUrgell* 74 (Urgellia 1, pp. 157-162), (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 242, pp. 277-283).

105. 1093 Baraut, *DocUrgell* 1107 (Urgellia 8, pp. 30-34).

106. 1086 Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, pp. 153 i 154).

Així doncs, sembla clar que Ermengol Bernat d'Urgell se serveix de la seva feina de redactor de diplomes per a fer mostra de la seva extraordinària cultura i aprofita no només la llibertat que li confereixen les actes més solemnes, sinó també altres documents on inclou termes d'origen grec amb equilibri i originalitat. D'altra banda, mentre Miró Bonfill no signa –com a redactor– cap dels documents que se li han atribuït, Ermengol no només els signa, sinó que també se serveix de la seva subscripció per a incloure certs termes grecs (*epilogus* i *lelex*) en alguns documents que no havien estat redactats per ell mateix. A aquesta voluntat d'erudició, cal sumar-hi certa consciència d'autor; en efecte, a més d'exhibir un alt nivell cultural i uns clars interessos literaris, Ermengol Bernat d'Urgell mostra una clara voluntat de ratificar la seva autoria, tot indicant en alguns diplomes que, malgrat no haver-los redactat de la seva mà, els ha dictat i, per tant, qualsevol marca d'erudició és la seva responsabilitat.

En quart lloc, hem de mencionar dos membres de l'escola jurídica de Barcelona que destaquen pel seu elevat nivell de formació cultural i, especialment, jurídica.¹⁰⁷

La primera figura que sobresurt és la del levita i jurista Bonsom de Barcelona, el qual actua sobretot a Barcelona i a Sant Cugat del Vallès a finals del segle X i a principis de l'XI. Jurista, clergue i cal·lígraf, Bonsom es troba darrera la confecció del *Liber iudicum popularis*,¹⁰⁸ alhora que va impulsar la creació d'un *scriptorium* laic a Barcelona.¹⁰⁹ Un dels trets característics de la llengua de Bonsom en relació amb l'ús d'hel·lenismes en aquest període és el gust que manifesta per inserir aquest tipus de termes a les imprecacions finals d'alguns documents. Així, inclou mots com *barathrum*, *romphaea* o *ergastulum*, alhora que empra el compost *pseudoapostolus* per a referir-se al traïdor Judes. Especialment interessant és el cas de l'adjectiu *celidrodo*, segurament de creació pròpia, usat en la caracterització de l'infern amb el significat de 'poblat de serps'.

D'altra banda, els diplomes més destacables per la concentració d'hel·lenismes que contenen són dos. En primer lloc, una donació feta pel comte de Barcelona Borrell II al monestir de Sant Cugat del Vallès l'any 988. El seu llarg i elaborat preàmbul ja aglutina, en la primera frase, els termes *anthropus*, *categorizare* i *orthodoxus*, alhora que apareixen altres termes d'origen grec al llarg del text. En segon lloc, també és digne de menció la carta de poblament de Santa Oliva de l'any 1012, que consta d'un llarg preàmbul on es narra com les invasions sarraïnes havien convertit el territori en qüestió en un lloc deshabitat i erm. Dins aquesta narració dels fets històrics que pretén justificar la necessitat de repoblar Santa Oliva, s'insereixen vocables com *phalanx* o *barbarus* en referència als sarraïns, o una denominació del tot original al corpus estudiat com *onager* amb el significat d' 'ase salvatge'. Observem, per tant, que es tracta de dos diplomes de caràcter més aviat solemne, per la categoria social de l'atorgant, el primer, i per la importància conferida al

107. Sobre l'escola jurídica de Barcelona, vid. FONT 2003.

108. Editat a ALTURO *et al.* 2003.

109. Una detallada biografia de Bonsom de Barcelona es pot trobar a MUNDÓ 1995: 276-286.

preàmbul, el segon. Els diversos hel·lenismes que presenten aquests dos documents poden observar-se a la següent taula:

Donació de Borrell II a Sant Cugat del Vallès ¹¹⁰	<i>anthropus; asceterium; barathrum; categorizare; dactylus; orthodoxus; scopulus.</i>
Carta de poblament de Santa Oliva ¹¹¹	<i>barbarus; lympa; onager; phalanx.</i>

Finalment, Bonsom de Barcelona destaca per la innovació lèxica, fruit segurament de la seva elevada cultura i de la seva familiaritat amb els glossaris. En referir-nos al seu gust per la inserció de termes d'origen grec a les clàusules d'imprecació finals, hem fet menció de l'adjectiu *celidrodo*, creat pel propi Bonsom a partir del substantiu *chelydrus* (aquest mot es testimonia en una única ocasió al corpus de la mà d'Ermengol Bernat d'Urgell). A banda d'aquest original adjectiu, hem documentat dues creacions més en un contracte de compravenda redactat a Barcelona l'any 1012.¹¹² Es tracta, en concret, de dos adjectius que s'empren substantivats: *kalipsea*, creat a partir de *chalybs*, i *dactilea*, format en base a *dactylus*.¹¹³

En resum, podem afirmar que Bonsom de Barcelona tampoc no va desaproveitar l'oportunitat d'inserir hel·lenismes als documents que redactava. Així, va imprimir la seva marca d'originalitat a les fórmules d'imprecació, va gosar crear nous derivats i va servir-se dels documents més solemnes, especialment del preàmbul, per a desplegar la seva erudició per mitjà de l'ús de termes d'origen grec els quals considerava, sens dubte, originals i exòtics.

Un altre personatge de l'escola jurídica de Barcelona prominent per la seva importància cultural, jurídica i, fins i tot, política, és Ervigi Marc.¹¹⁴ Malgrat no emprar tants hel·lenismes com els escrivans mencionats fins ara, és autor de l'acta de consagració de l'església de Sant Miquel i Sant Pere del castell d'Olèrdola per part del bisbe Vives de Barcelona.¹¹⁵ Aquest document presenta diverses marques d'erudició, com ara l'ús de *codrus* amb el significat de 'bisbe'; pel que fa als termes d'origen grec, és remarcable per la seva originalitat l'ús de la forma *quigamas* (*chirogrammas*) amb el significat de 'lletres', 'paraules escrites'.¹¹⁶ Tot plegat denota certa voluntat, per part d'Ervigi Marc, de fer palès el seu alt nivell cultural per mitjà de la introducció d'elements originals a la redacció dels diplomes.

En cinquè lloc, hem de destacar les figures de Guibert i el seu fill i successor Borrell Guibert, ambdós gramàtics de l'escola de la catedral de Vic i homes d'extraordinària cultura.¹¹⁷ D'una banda, per la seva originalitat i pel fet d'aparèixer

110. 988 CSCugat I 217, pp. 181-183.

111. 1012 CSCugat II 449, pp. 94-96 (vid. etiam CPoblación I 11, pp. 20-23).

112. 1012 DACCBBarcelona 179, pp. 487-489.

113. Sobre l'ús de *dactilea*, vid. PUNSOLA 2017: 442-443.

114. Algunes dades biogràfiques d'aquest personatge es poden trobar a FONT 2003: 82-87, i a BASTARDAS 1973: 70-71.

115. 992 DCBarcelona I 222, pp. 438-440 (vid. etiam Ordeig, *Dotalies* 108, pp. 255-257).

116. Sobre l'ús d'aquests termes, vid. BASTARDAS 1973: 68-69.

117. Sobre l'escola catedralícia de Vic i els personatges que s'hi relacionen, vid. GROS 1992 i MASNOU 1999.

en una única ocasió al corpus estudiat, és remarcable l'ús de la veu *Phlegethon*. Guibert introdueix aquest vocable a la fórmula d'imprecació de l'acta de restauració i dotació de la canònica de Sant Vicenç de Cardona de l'any 1019 per a caracteritzar l'infern cristià.¹¹⁸

D'altra banda, Borrell Guibert¹¹⁹ és l'autor del concili celebrat a Narbona l'any 1055, en què els bisbes reunits obliguen Guillem Bernat de Gurb a restituir a la seu de Vic la possessió de les esglésies de Gurb, les quals retenia contra el que havia estat establert pel bisbe Oliba.¹²⁰ En la redacció del preàmbul d'aquest diploma destaquen els interessos literaris del redactor, que el porten a utilitzar una sèrie de recursos estilístics poc comuns a la documentació notarial. En efecte, el text conté diverses metàfores de llarga tradició eclesiàstica, cites bíbliques, certa tendència a l'al·literació, sinònims, etc. En aquest context, destaca especialment la presència dels següents hel·lenismes, l'ús dels quals procedeix de la consulta de glossaris: *ancora*, *cataclysmos*, *cliothedrum* i *orthodoxus*. A banda d'aquests mots, el mateix document conté els adjectius *sophisticus* i *pseudographus*.¹²¹

Encara en connexió amb els termes d'origen grec emprats per Borrell Guibert, cal fer atenció a l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell de l'any 1040,¹²² diploma en què introdueix una glossa explicativa de l'etimologia de l'hel·lenisme *canon*, inserida dins la definició del terme *canonica*: «Qui locus recte appellatur canonica, quia ibi ecclesiastica atque diuina obseruatur regula, canon enim grece, regula dicitur latine». Certament, es tracta d'un terme plenament assimilat per la llengua llatina i estesa difós pel cristianisme. Ara bé, l'originalitat no rau en la inclusió de *canon* a l'acta en qüestió, sinó en la inserció de dues glosses explicatives, la de *canon* i la de *canonica*, en un clar exercici d'erudició.

Hem observat com diversos personatges que es caracteritzen per la seva cultura i formació fan ús, entre altres elements d'erudició, d'un lèxic d'origen grec per tal d'eleva el to dels documents que redacten o per a mostrar el seu alt nivell cultural i els recursos literaris de què disposen. Destaca, per tant, la inserció voluntària i conscient de termes de tipus culte percebuts com a marques d'originalitat i exotisme a fi d'imprimir la seva marca particular.

A banda d'aquests personatges més coneguts i estudiats per altres investigadors, gràcies a l'estudi lingüístic dels hel·lenismes seleccionats, hem detectat la presència d'altres figures que també sobresurten, en major o menor grau, per l'ús que fan dels mots d'origen grec.

Així doncs, hem testimoniat la presència d'un *Berengarius adolescens clericus* a documents d'Urgell datats a les darreries del segle XI. En concret, aquest escrivà empra l'hel·lenisme *ergastulum* al testament de l'ostiari de la Seu d'Ur-

118. 1019 Junyent, *Oliba* 59, pp. 86-89 (vid. etiam DipCardona 14, pp. 74-77).

119. Sobre aquest personatge, vid. PUIG, FORNÉS 2012.

120. 1055 Junyent, *Oliba* Dip. 163, pp. 276-277 (vid. etiam Junyent-Ordeig, *DipVic* 1138, pp. 447-448).

121. La presència d'hel·lenismes en aquest diploma ha estat estudiada a PUIG et al. 2012.

122. 1040 Baraut, *ActUrgell* 51 (Urgellia 1, pp. 126-128).

gell datat l'any 1086.¹²³ De ben segur aquest Berenguer estava en contacte amb Ermengol Bernat d'Urgell. En efecte, un dels testimonis de la veu *epilogus* el constitueix una adveració testamentària ordenada pel propi Ermengol l'any 1086 i dictada per ell mateix;¹²⁴ el testament del qual parteix l'adveració fou redactat dos mesos abans i és precisament el mateix document redactat pel clergue Berenguer en què apareix *ergastulum*. Uns anys més tard, el 1092, tornem a llegir *ergastulum* a un testament redactat per un personatge que signa com a *Berengarius clericus*;¹²⁵ es tracta, segurament, del mateix escrivà que, passats uns anys, elimina la qualificació d'*adolescens* de la seva signatura.

Un altre escrivà relacionat amb Ermengol és un diaca de nom Miró (*Miro diachonus*), al qual el propi Ermengol va dictar diversos documents. Destaquen, per exemple, l'adveració testamentària de l'any 1086 a la qual acabem de referir-nos i que conté el mot *epilogus*, i una altra adveració de l'any 1090 a la qual s'insereixen *lex* i *epilogus*.¹²⁶ Durant el mateix període, en concret l'any 1094, hem testimoniat l'hel·lenisme *tessares* en un document de compravenda de la zona d'Urgell;¹²⁷ aquest diploma va signat per l'escrivà *Miro presbiter*, i és possible que es tracti del mateix personatge.

Tot plegat podria ser indicatiu de l'existència, a finals del segle XI, d'un cercle d'intel·lectuals al voltant de la catedral de la Seu d'Urgell i sota la influència d'Ermengol, els quals tenien accés a glossaris i altres manuals d'estudi, i gaudien d'una formació privilegiada. Tanmateix, caldria realitzar un estudi exhaustiu dels escrivans que actuaven a Urgell en aquella època per tal de confirmar i ampliar aquesta teoria.

A la zona de Vic, d'altra banda, crida l'atenció el jutge Bremon, l'únic a emprar el mot *cleronomia* a la seva signatura. A més a més, també hem pogut observar com escrivans de diverses zones empenen caràcters grecs a les subscripcions, fet que mostra, si més no, certa voluntat de destacar i d'introduir al diploma un ingredient d'originalitat.

Tenint en compte tots aquests elements, podem afirmar que l'ús d'hel·lenismes no es restringeix a uns pocs escrivans privilegiats i dels quals disposem de més dades, sinó que van apareixent altres figures que, en major o menor grau i amb més o menys perícia, també empenen termes d'origen grec als documents que redacten.

4. Cronologia

Amb la realització de la nostra recerca, també ens havíem proposat comprovar si la inclusió d'hel·lenismes se circumscriu a una determinada època o si es tracta d'un fenomen més estès cronològicament. Zimmermann proposava dues franges

123. **1086** Baraut, *DocUrgell* 1029 (Urgellia 7, pp. 148-150).

124. **1086** Baraut, *DocUrgell* 1032 (Urgellia 7, pp. 153-154).

125. **1092** Baraut, *DocUrgell* 1081 (Urgellia 7, p. 199).

126. **1090** Baraut, *DocUrgell* 1063 (Urgellia 7, p. 183).

127. **1094** Baraut, *DocUrgell* 1113 (Urgellia 8, p. 39).

cronològiques molt reduïdes entre els anys 970-975 i 1015-1030, aproximadament, i considerava que, a partir de mitjan segle XI, ja no apareixien hel·lenismes a excepció d'algun cas aïllat. A través del nostre estudi, hem pogut ampliar notablement aquesta cronologia i hem documentat la presència d'hel·lenismes als diplomes des d'inicis del segle IX fins ben entrat el segle XII. Tot i així, el període de màxima esplendor pel que fa a l'ús de lèxic hel·lè el constitueixen els segles X i XI, època que coincideix amb un moment de notable desenvolupament dels centres culturals i intel·lectuals més influents a la Catalunya altmedieval.

Pel que respecta als primers testimonis, cal mencionar el cas de les veus *chaos* i *Tartareus*, documentades per primera vegada en una donació de l'any 815¹²⁸ i per última en una altra donació del 1155.¹²⁹ Mentre que *chaos* no torna a aparèixer al corpus analitzat, hem testimoniat l'adjectiu *Tartareus* a dues actes de consagració del segle XI.¹³⁰

Amb tot, els primers hel·lenismes inserits al corpus amb una clara voluntat d'erudició apareixen al segle X; n'hi ha 22 documentats únicament en aquest període, dels quals deu són aparicions úniques fruit de Miró Bonfill, com hem vist una mica més amunt. El segle que destaca per una major abundància d'hel·lenismes, però, és l'XI, amb un total de 55 termes que només es testimonien en aquesta franja. A més a més, cal sumar a aquest període de màxima esplendor pel que fa a l'ús de termes d'origen grec, 25 hel·lenismes documentats entre els segles X i XI. Es tracta, així doncs, d'un total de 102 veus recollides a la següent taula:

Hel·lenismes emprats al segle X	Hel·lenismes emprats al segle XI	Hel·lenismes emprats entre els segles X i XI
<i>aeon</i> ; <i>aether</i> ; <i>allegoriter</i> ; <i>antidotum</i> ; <i>basileus</i> ; <i>categorizare</i> ; <i>chalybs</i> ; <i>Cocytus</i> ; <i>dactylus</i> ; <i>elenchus</i> ; <i>gymnasium</i> ; <i>holocaustum</i> ; <i>holographus</i> ; <i>hyacinthus</i> ; <i>hydrus</i> ; <i>metaphora</i> ; <i>nec-tareus</i> ; <i>pragma</i> ; <i>rompha-ea</i> ; <i>sarcophagus</i> ; <i>scheda</i> ; <i>sophia</i> .	<i>absida</i> ; <i>adelphus</i> ; <i>anachoreticus</i> ; <i>ancora</i> ; <i>asylum</i> ; <i>athleta</i> ; <i>azymus</i> ; <i>baculus</i> ; <i>calamus</i> ; <i>cataclysmos</i> ; <i>cenodoxia</i> ; <i>charisma</i> ; <i>chelydrus</i> ; <i>Cyllenios</i> ; <i>cleronomia</i> ; <i>cliothe-drum</i> ; <i>corymbus</i> ; <i>crater</i> ; <i>crysta-llus</i> ; <i>doxasmenon</i> ; <i>drachma</i> ; <i>draco</i> ; <i>encaenia</i> ; <i>eous</i> ; <i>epilogus</i> ; <i>eulogetos</i> ; <i>euphonos</i> ; <i>exorcismus</i> ; <i>hydropicus</i> ; <i>hyperephaniose</i> ; <i>iota</i> ; <i>lelex</i> ; <i>lymphā</i> ; <i>lymphaticus</i> ; <i>melo-dia</i> ; <i>nomisma</i> ; <i>oceanus</i> ; <i>Olympus</i> ; <i>onager</i> ; <i>onoma</i> ; <i>palaestra</i> ; <i>Phle-gethon</i> ; <i>phoebus</i> ; <i>phos</i> ; <i>satrapes</i> ; <i>scenopegia</i> ; <i>stemma</i> ; <i>stigma</i> ; <i>Styx</i> ; <i>symbolum</i> ; <i>tessares</i> ; <i>thalamus</i> ; <i>Ti-tan</i> ; <i>tomus</i> ; <i>toparcha</i> .	<i>anthropus</i> ; <i>archimandrita</i> ; <i>asceterium</i> ; <i>balsamum</i> ; <i>barathrum</i> ; <i>barbarus</i> ; <i>biothanatus</i> ; <i>brabium</i> ; <i>chronos</i> ; <i>cosmos</i> ; <i>dogma</i> ; <i>ergastulum</i> ; <i>eulogia</i> ; <i>idolum</i> ; <i>monarchia</i> ; <i>neophy-tus</i> ; <i>phalanx</i> ; <i>sceptrum</i> ; <i>sche-ma</i> ; <i>scopulus</i> ; <i>theologus</i> ; <i>thronus</i> ; <i>triumphalis</i> ; <i>triumphus</i> ; <i>tyrannus</i> .

128. 815 Baraut, *DipTavèrnoles* 4, p. 77.

129. 1155 DipPortella 53, p. 279.

130. 1038 AComtalPerg II 265, p. 613; 1058 DACCBBarcelona 973, p. 1549.

D'altra banda, hem documentat la presència d'hel·lenismes al segle XII, dada que ens permet ampliar encara més la franja cronològica proposada per Zimmermann. Podem observar com termes que es comencen a utilitzar al segle X o al segle XI perviuen fins al segle següent. Alguns dels mots emprats durant aquest període es documenten per primera vegada al segle X i no es tornen a testimoniar fins al segle XII. Així, per exemple, *protoplastus* apareix per primera vegada a l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll de l'any 977, atribuïda a Miró Bonfill; aquest mot, però, no torna documentar-se fins a finals del segle XII.¹³¹ Un cas similar és el de la veu *xenodochium*, que hem testimoniat per primer cop en una donació redactada per Bonsom de Barcelona l'any 995¹³² i que no hem tornat a trobar fins l'any 1101 a l'acta de consagració de Sant Nicolau d'Àger.¹³³

Finalment, a banda dels hel·lenismes testimoniat al llarg dels segles X, XI i XII, hem documentat un grup de veus emprades exclusivament al segle XII, vuit de les quals són aparicions úniques (*aenigma*, *eucharistia*, *idiota*, *latomus*, *para-graphus*, *theatrum*, *theologia* i *zizania*). Pel que fa als darrers testimonis destaca, a més, el cas de *placenta*, mot que tingué continuïtat en anys posteriors.

A partir de l'exposat en referència amb la cronologia, podem afirmar que la presència d'hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval es troba considerablement més estesa del que es creia en un inici, fet que ens permet estendre els períodes concrets proposats per Zimmermann.

5. *Epileg*

El propòsit de la nostra recerca era estudiar els hel·lenismes presents al corpus de documents llatins de la Catalunya altmedieval i documentats als glossaris contemporanis a la redacció dels diplomes. Hem observat que es tracta d'un fenomen heterogeni i divers i, si bé les teories que proposava Zimmermann eren encertades, ha quedat demostrat que el panorama és molt més ampli i complex. Certament, la presència de la majoria dels hel·lenismes documentats al corpus analitzat s'explica per la consulta de glossaris contemporanis a la redacció dels diplomes. Aquests glossaris constitueixen la font principal en la qual s'inspiraren aquells escriptors interessats a desplegar la seva erudició i fer mostra de la seva cultura. S'ha pogut comprovar, però, que no tots els termes seleccionats responen a les mateixes característiques. Així doncs, els hem pogut diferenciar en funció del tipus de definició que n'ofereixen les glosses, de les característiques pròpies del terme, del seu nivell d'assimilació a la llengua llatina, de les diferències que presenten a l'hora d'ésser emprats al corpus d'estudi, i de la seva freqüència d'ús.

131. **1170** DipTortosa 207, p. 265; **1192** Papell, *DipSantesCreus* 355, p. 518 (CSCreus 361, p. 360).

132. **995** DipGirona 556, p. 489.

133. **1101** Baraut, *ActUrgell* 76 (Urgellia 1, p. 165).

L'estudi que aquí es presenta ens ha permès, per tant, establir que no tots els termes presents tant als glossaris com a la nostra documentació responen a unes característiques comunes. Efectivament, al costat d'un lèxic específic emprat de manera conscient amb finalitats literàries i estilístiques, conviuen altres hel·lenismes que ja formaven part del llenguatge habitual i que no es percebien ni com a termes exòtics ni com a elements d'erudició, tal i com succeeix amb els cristianismes. Aquests termes d'ús comú i de significat àmpliament conegut són, tanmateix, inclosos als glossaris. En aquest cas, no es busca proporcionar una definició o equivalència, sinó que es tracta de glosses que expliquen l'etimologia del terme, així com altres aspectes lingüístics. Per tant, encara que la seva inserció a la documentació no es percebi com a un recurs culte o embellidor del text, la seva presència als glossaris sí que respon ja sigui a cert afany d'erudició, ja sigui a un exercici escolar. Tot plegat contribueix, sens dubte, a la riquesa lèxica dels glossaris, que es converteixen en una font privilegiada no només d'hel·lenismes, sinó també d'altres termes del llenguatge especialitzat, així com de qüestions etimològiques, gramaticals i, fins i tot, fonètiques.

D'altra banda, partint de la premissa segons la qual els termes d'origen grec només haurien d'aparèixer a unes parts concretes de certs tipus de diplomes, a través de l'anàlisi lèxica dels mots seleccionats, ens ha estat possible determinar que l'ús d'hel·lenismes es troba considerablement estès. Certament, l'ús de vocables grecs amb finalitats artístiques o erudites és més destacable a diplomes de natura més solemne, així com a aquelles parts, com ara els preàmbuls, que ofereixen una major llibertat al redactor per tal d'embellir la fórmula i imprimir-hi la seva marca personal. Hem comprovat, però, que documents de caire més pragmàtic com poden ser les donacions, els contractes de compravenda, els testaments, etc. no estan mancats d'hel·lenismes que serveixen als redactors per a substituir un terme llatí d'ús més comú o per a introduir un mot desconegut no existent en llengua llatina. Al mateix temps, no només els preàmbuls presenten aquest tipus de lèxic específic, sinó que també hem documentat la presència d'hel·lenismes a les clàusules d'imprecació, a les subscripcions, a les fórmules de datació i a la delimitació de les afrontacions d'un territori.

Una altra de les qüestions que preteníem plantejar-nos era l'ús que en fan algunes figures determinades que, *a priori*, sobresurten per la seva formació i cultura. Hem analitzat com aquests personatges fan ús del vocabulari d'origen grec, així com d'altres recursos estilístics i expressius, amb la voluntat de distingir-se dels seus contemporanis. Cal remarcar, a més a més, que el nostre estudi ens ha fet possible apuntar l'existència d'altres personatges, fins ara desconeguts, que semblen imitar els primers. Es tracta d'un afer que obre, sens dubte, una nova línia d'investigació per al futur.

Finalment, la nostra recerca ens ha facilitat les dades necessàries per a ampliar la cronologia de la qual partíem. Mentre que fins ara s'havia establert que la presència de termes d'origen hel·lè a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval quedava restringida a una franja cronològica molt reduïda, per mitjà

de l'estudi lingüístic aquí presentat, s'ha pogut determinar una cronologia molt més àmplia que comprèn els quatre segles que abasta el corpus d'estudi.

En resum, l'examen realitzat ens ha permès dibuixar el panorama general del complex fenomen de la inclusió d'hel·lenismes als documents llatins escrits als territoris del domini lingüístic del català entre els segles IX i XII en relació amb la seva presència als glossaris catalans conservats i contemporanis a la redacció del corpus documental analitzat.

*Apèndix**Hel·lenismes: llista de mots amb el seu significat*

absida: ‘absis’
acoluthus: ‘acòlit’
adelphus: ‘germà’
aenigma: ‘enigma’, ‘al·legoria’, ‘símbol’
aeon: ‘temps’, ‘eternitat’
aether: ‘cel’, ‘regne diví’
aetherius: ‘celeste’, ‘diví’
allegoriter: ‘al·legòricament’
anachoreticus: ‘d’anacoreta’, ‘ascètic’
ancora: ‘àncora’, ‘sosteniment’, ‘protecció’
angelus: ‘àngel’
anthropus: ‘home’
antidotum: ‘remei’, ‘antídot’
apostolus: ‘apòstol’
archimandrita: ‘bisbe’, ‘ardiaca’
asceterium: ‘monestir’, ‘convent’
asylum: ‘asil’, ‘lloc de refugi’, usat per a referir-se a un monestir
athleta: ‘lluitador’, ‘combatent’ (de Crist)
azymus: ‘dies dels pans sense llevat’, ‘octava de Pasqua’ (primera setmana després de la Resurrecció)
baculus: ‘bàcul’, ‘crossa episcopal’
ballista: ‘ballesta’
balsamum: ‘bàlsam’, ‘perfum’, ‘oli sacre’
baptismus: 1. ‘baptisme’ / 2. ‘impost’ o ‘tribut’ que es pagava pel dret al baptisme
barathrum: ‘infern’
barbarus: ‘estranger’, ‘pagà’
basileus: ‘rei’
bibliotheca: ‘Sagrades Escriptures’
biothanatus: ‘qui mor de forma violenta’
brabium: ‘premi’, ‘victòria’, ‘recompensa’
calamus: ‘canya per escriure’, ‘càlam’
canon: ‘cànon’, ‘regla eclesiàstica’
cataclysmos: ‘diluvi’, ‘inundació’
catalogus: ‘llista’, ‘enumeració’
categorizare: ‘predicar’
cathedra: 1. ‘tron’, ‘seient’ / 2. ‘tron episcopal’, ‘bisbat’
catholicus: ‘catòlic’, ‘ortodox’
celidrodo: ‘poblat de serps’
cenodoxia: ‘sepultura’ (?)
chalybs: ‘ferro’
chaos: ‘foscor’, ‘abisme’
charisma: ‘do o gràcia de Déu’
chelydrus: ‘serp’, ‘diable’
chirographum: ‘document’, ‘escrit’, ‘diploma’

- choraules*: ‘cabiscol’, ‘mestre o cap del cor’
chorus: 1. ‘cor’ (grup de persones) / 2. ‘cor d’una església’
chrisma: 1. ‘oli sacre’; ‘unció’ / 2. ‘cens’ o ‘tribut’ cobrat amb una periodicitat anual el
 Dijous Sant
chronos: ‘any’; ‘període’
Cyllenios: ‘de Mercuri’
cleronomia: ‘capítol’, ‘conjunt de canonges d’una catedral’
clima: 1. ‘punt cardinal’ / 2. ‘part d’un escrit o document’
cliothedrum: ‘faldistori’, ‘seient pontifical’
Cocytus: ‘Cocit’, ‘infern’
coemeterium: ‘cementiri’
corymbus: ‘gotim de raïm’
cosmos: ‘món’, ‘univers’
crater: ‘graella’
crystallus: ‘cristall’
dactilea: ‘raïm de grans allargats’
dactylus: ‘dit’
diabolus: ‘dimoni’, ‘diable’
diaconus: ‘diaca’
dioecesis: 1. ‘diòcesi’ / 2. ‘arquebisbat’ / 3. ‘jurisdicció parroquial’
dogma: ‘dogma’; ‘doctrina catòlica’
doxasmenon: ‘gloriós’, ‘il·lustre’
drachma: ‘moneda’, ‘diner’
draco: ‘drac’; ‘diable’
ecclesia: ‘església’; ‘Església’
elemosina: 1. ‘almoïna’, ‘donació pietosa’ / 2. ‘institució depenent d’una comunitat religiosa que administra els donatius destinats a beneficència’ / 3. en la construcció *in* (pro, ob) *elemosina(m) alicuius*, ‘per a la salvació de l’ànima d’algú’
elenchus: significat incert; probablement fent referència als estels
encaenia: ‘consagració o dedicació d’un temple o església’
eous: ‘oriental’, ‘de l’orient’, ‘de l’est’
epilogus: ‘final’
episcopus: ‘bisbe’
ergastulum: ‘presó’; ‘càstig’
eucharistia: ‘Eucaristia’
eulogetos: ‘beneït’
eulogia: ‘pa beneït’
euphonos: ‘harmonios’, ‘de bella veu’
exorcismus: ‘exorcisme’, ‘benedicció’
gaza: ‘donació’; ‘béns’, ‘possessions’
gymnasium: ‘temple’
gyrus: 1. ‘gir’, ‘cercle’; ‘perímetre’ / 2. En les construccions *in gyrum, in gyro, per gyrum*, ‘al voltant (de)’
hebdomas: 1. ‘setmana’ / 2. ‘setmanari’, tipus de cens setmanal
historia: ‘història’
holocaustum: ‘sacrifici’
holographus: ‘autògraf’, ‘hològraf’
hyacinthus: ‘color blau-violeta’

hydropicus: 'hidròpic'
hydrus: 'serp'; 'diabla'
hymnus: 'himne', 'cant religiós'
hyperephaniose: 'de manera arrogant o indeguda', 'amb menyspreu'
hypodiaconus: 'sotsdiaca'
idiota: 'ignorant', 'no instruït en la fe cristiana'; 'convers'
idolum: 'ídol', 'falsa divinitat'
iota: 'cosa de poc valor', 'detall'
kalipsea: 'de ferro' (?)
laicus: 'laic'
latomus: 'tallador de pedres', 'picapedrer'
lelex: 'jutge'
lympa: 'aigua'
lymphaticus: 1. 'embogit', 'corromput pel vici' / 2. 'rebaixat amb aigua', 'aigualit' (referit al vi)
machina: 1. 'construcció', 'edifici' / 2. 'món', 'univers'
machinari: 'maquinar', 'tramar en contra d'algú o d'alguna cosa'
martyr: 'màrtir', 'sant'
melodia: 'cant'
metaphora: 'metàfora', 'al·legoria'
monachus: 'monjo'
monarchia: 'monarquia'; 'domini', 'poder'
nectareus: 'odorífer', 'dolç com el nèctar'
neophytus: 'neòfit', 'nou convers'
nomisma: 'moneda'
oceanus: 'oceà'; 'mar'
Olympus: 'cel'
onager: 'ase salvatge'
onoma: 'nom'
opilio: 'bisbe'; 'pastor'
orthodoxus: 'ortodox'; 'catòlic'
palaestra: 'escola'
parabola: 1. 'paraula'; 'acord' / 2. 'proverbi'
paradisus: 'paradís'; 'cel'
paragraphus: 'signatura', 'subscripció'
paroecia: 'parròquia', 'església parroquial'
paropsis: 'plat', 'plàtera'
patriarcha: 'patriarca', 'cap de família'
pelagus: 'petit llac', 'estany'
phalanx: 'tropa'; 'multitud'
Phlegethon: 'Flegetont' (riu infernal)
phoebus: 'Sol'
phos: 'llum'
placenta: 'tipus de coca', 'fogassa'
pragma: 'acció'
presbyter: 'prevere'
protoplastus: 'primer home', 'Adam'
pseudoapostolus: 'fals apòstol', 'Judes'

purpura: 'porpra'
quigamas: 'lletres', 'paraules escrites'
romphaea: 'espasa' (sentit figurat)
sarcophagus: 'sarcòfag', 'sepultura'
satrapes: 'noble', 'pròcer'
scenopegia: 'consagració o dedicació d'un temple o església'
sceptrum: 'ceptre'; 'poder', 'autoritat'
scheda: 'carta', 'diploma'
schema: 1. 'model', 'semblança' / 2. 'figura', 'planta', 'esquema' / 3. 'edificació, 'construcció', 'estructura'
scopulus: 'roca'
scyphus: 'vas per a beure', 'copa'
sophia: 'saviesa', 'coneixement'
stemma: 'llinatge', 'família'
stigma: 'signatura', 'firma'
Styx: 'Estígia', llacuna infernal
symbolum: 'símbol de la fe'
synodus: 1. 'reunió'; 'sínode', 'concili' / 2. 'cens' o 'tribut' que es cobrava en ocasió d'un sínode episcopal
Tartareus: 'infern', 'de l'infern'
Tartarus: 'infern'
tessares: 'quatre'
thalamus: 'tàlem', 'cambra nupcial'
theatrum: 'teatre', 'espectacle'; 'espectacle infernal'
theologia: 'doctrina teològica'
theologus: 'qui predica o ensenya sobre Déu'
thronus: 'tron'
Titan: 'Sol'
tomus: 'rotlle' (referit al rotlle que contenia les encíclics mortuòries)
toparcha: 'governant', 'sobirà'
triumphalis: 'triomfal'
triumphus: 'triomf'
tyrannus: 'senyor', 'governant'
xenodochium: 'asil', 'hospici'; 'hospital'
zelus: 'zel', 'amor'; 'enveja'
zizania: 'discòrdia', 'mala influència'

M. ANTÒNIA FORNÉS, PERE J. QUETGLAS

Enfermedades, enfermos y médicos en la documentación latina de la Cataluña altomedieval

Trabajando con testamentos no resulta extraño que uno se fije en que la gente enferma y muere, como circunstancias que giran necesariamente alrededor del acto de hacer testamento; hay quien lo hace porque quiere prevenir la eventualidad de la muerte con razón de algún viaje o por lavar su conciencia, o bien porque se encuentra mal y ve que el final puede estar cerca. Ciertamente, enfermedad, testamento y muerte van muy ligados. A partir de aquí se explica con cierta facilidad que nos hayamos propuesto tratar de estos desórdenes físicos del cuerpo que se llaman enfermedades y de los elementos que giran a su alrededor. Así, analizaremos en este trabajo la información que la producción escrita en los territorios correspondientes al dominio lingüístico del catalán entre los siglos IX y XII proporciona sobre tres aspectos fundamentales: las enfermedades, en especial aquellas cuyo nombre aparece registrado, las circunstancias que rodean al enfermo y, finalmente, los médicos y sus tratamientos.

1. *Enfermedades*

En los testamentos, como decíamos, abundan los casos en que una persona hace testamento y muere tras pasarlo más o menos mal, situación que se refleja frecuentemente en los documentos:

1007 Udina, *La successió testada* 70, p. 222: Ego Seniofredus iaceo in lectulo meo in egritudine detentus, spero in misericordia Dei, timeo ne subito ueniat mihi repentina casu mortis obueneat mors. Ideo iubeo atque discerno ut sint elemosinarii mei, id est, Igiga, Goltredus et fratri meo Guitiza; precipio namque uobis elemosinarii mei ut, si de ista egritudine mors mihi adueniat aut de alia aut antequam alium testamentum faciam, plenam potestatem abeatís meis facultatibus ad distribuere et donare pro anima mea, sicut ego uobis precipio, in ecclesiis, in sacerdotibus, in pauperibus.

Sin embargo, curiosamente, resulta extrañísima la aparición del nombre de las enfermedades causantes en último extremo del deceso. Del mismo modo, re-

sulta también inaudita la aparición de un texto en el que se diga simplemente que uno tiene dolor de cabeza.

Establecidos los términos y el ámbito en que vamos a movernos, hay que precisar la existencia de una diferencia notable entre lo que sucede en la documentación catalana y lo que se produce en otras zonas de Hispania. A priori ya contamos con una diferencia legal, la aplicación en la zona catalana de la legislación contenida en la *Lex Visigothorum*, que aunque seguramente fue de uso generalizado parece que pronto dejó de tenerse en cuenta. En el caso de los testamentos, que nos ocupan, la *Lex Visigothorum*, en el apartado II, V, dice textualmente:

Lex Visigothorum, Liber II, Titulus V, § XII:

Scripta uoluntas defuncti ante sex menses coram quolibet sacerdote uel testibus publicetur.

Lex Visigothorum, Liber II, Titulus V, § X:

procurandum est ut scripturae illae, quae secundum primi et secundi ordinis confectionem sunt alligatae [...] infra sex menses iuxta legem aliam sacerdoti pateant publicandae [...] Illae uero scripturae, quae sub tertii ordinis allegatione sunt editae [...] omni habebuntur stabiles firmitate, quando infra sex menses [...] coram iudice [...] ad uicem conditoris eam legitime roborarent.

Lex Visigothorum, Liber II, Titulus V, § XII:

Illa uero uoluntas defuncti, quae iuxta quarti ordinis modum uerbis tantummodo coram probatione promulgat patuerit, [...] tunc robur plenissimum obtinebit, si testes ipsi [...] infra sex mensuum spatium, hoc quod iniunctum habuerint, sua coram iudice iuratione conferment.¹

Ello supone el establecimiento de lo que con posterioridad hemos llamado publicación o adveración sacramental, esto es, la obligación de corroborar el texto del testamento ante un altar dentro de los seis meses siguientes a la defunción. Esta práctica ha tenido, por otro lado, un largo recorrido en Catalunya, aunque reservada a los nativos de Barcelona y del condado de Gerona.²

Cabe destacar la importancia que, por varios factores, tienen las adveraciones sacramentales. En primer lugar, una adveración sacramental tiene gran relevancia para la fijación de un texto en la medida en que viene a suponer una repetición del testamento en un documento que es un acto jurídico distinto, pero que contiene los mismos elementos que el testamento original. Aquí pueden darse varios casos. Puede suceder que un testador haya hecho varios testamentos y no todos contengan los mismos elementos, por ventas anteriores u otras razones semejantes, en cuyo caso solo debe considerarse válido el último, que

1. LIBER IUDICIORUM 1902: 114, 112-113 y 113 respectivamente.

2. En efecto, hasta el año 1991, en que el Parlamento de Cataluña derogó el testamento sacramental (ley 40/1991 de 30 de diciembre), tuvieron lugar ante el altar de San Félix mártir de la iglesia de los santos Justo y Pastor de Barcelona juramentos sacramentales. Estos debían realizarse en presencia de un notario y del rector de la iglesia. El primer juramento registrado ante este altar fue el de Berenguer Sendret en 1082 (DACCBarcelona 1403, pp. 2175-2176). El último tuvo lugar en 1989.

es el correspondiente a la adveración. No obstante, lo más lógico es que se dé el caso contrario, que tengamos solamente uno de los dos elementos: o falta el testamento o falta la adveración. Afortunadamente tenemos algunos casos, los menos, en que se han conservado los dos documentos. Un primer problema reside en que no tienen por qué encontrarse en un mismo sitio. La confrontación de los mismos nos puede ayudar a fijar el texto de cada uno de los documentos en un doble sentido: la adveración nos puede ayudar a completar el testamento y el testamento nos puede ayudar a sanar la adveración.³

Así pues, será de gran valor el testamento, pero también la adveración sacramental. En nuestro corpus abundan ambos tipos de documentos, lo cual podría llevarnos a creer que tendremos abundante información sobre el tema que nos ocupa. Pero esta riqueza documental queda contrarrestada por el carácter formular de los textos. De este modo, la mayoría de estos documentos aluden a la enfermedad del testador, pero lo hacen con fórmulas del tipo *iaceo in infirmitate unde obiit, iaceo in egritudine, nimio langore preuentus, egritudine/infirmitate maxima detentus* o *langore correptus*, que aportan poca información. Sin embargo, en algunas, aunque pocas, ocasiones encontramos algún documento que se aleja de la fórmula para dejar constancia de algún aspecto que el testador, en el caso del testamento, o los testimonios y albaceas, en el caso de la adveración sacramental, han querido expresamente que figurara.

Existen dos lugares lógicos donde hacer mención, poco practicada por otro lado, de las circunstancias clínicas del enfermo. Por una parte, en los testamentos y acuerdos, cuando se justifica o explica el porqué de determinada donación o acuerdo; esto puede producirse al principio o al final del documento. Por otra parte, en el apartado de las subscripciones pueden aparecer especificidades que tienen que ver con el acto de la firma.

Tomemos por ejemplo el testamento de Guitard Anania:

1057 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1157, p. 464: Ego Guitardus Ananie iaceo in lectulo meo in egritudine, spero in misericordia Dei, timeo ne subito mihi ueniat mors. Et ideo hunc testamentum facere decreui ut quicquid in hunc testamentum hordinauero firmum et stabilis perseueret modo uel omnique tempore. Et ideo iubeo atque discerno ut sint elemosinarii mei domnum Guilelmum, episcopum Ausonensem, et Mironem Guilelmum presbiterum et Mironem Guadalli et Durandi Biandrici. Precipio uobis prefatis elemosinariis meis ut si mors mihi aduenerit in ista egritudine aut antequam alium testamentum fatiam plenam potestatem habeatis haphendere omnem meum auere et donare propter Deum et remedium anime mee, sicut ego uobis iniuncxero in hunc testamentum uel per uerbis meis.

Al principio del documento, explica las circunstancias, que, por otro lado, como hemos comentado, suelen repetirse frecuentemente con expresiones formulares: *iaceo in lectulo meo in egritudine, [...] timeo ne subito mihi ueniat mors;*

3. Vid. QUETGLAS, PUIG 2014, donde se compara el testamento de un presbítero, Ranmir, datado el 23 de enero del año 1101 y su publicación sacramental datada el 4 de marzo del mismo año.

pero difícilmente suelen ir más allá. Es muy raro, como decíamos, encontrar referencias a una enfermedad concreta.

Ahora bien, en las adverbaciones sacramentales, el hecho de realizarse tras la muerte del testador propicia la inclusión de alusiones a la situación médica de aquel:

1013 AComtalPerg 108, p. 394 (Udina, *La successió testada* 96, p. 260): quia nos, suprascripti testes, scimus bene, in ueritate sapemus, de presente eramus, oculis nostris uidimus et aures nostras audimus, ad ea ora quando iacebat condamn Christianus in sua egritudine unde obiit, sic nos uidentes et audientes comendauit uel iniunxit omnem suam elemosinam ad istos suos predictos elemosinarios. *p. 395 (Udina, p. 261)*: Et cum hec omnia hordinauit, adhuc loquela plena et memoria integra, sic migravit de hoc seculo in mense isto decimbrio in qua hodie sumus. Et ea que scimus recte et ueraciter testificamus atque iuramus per superadnixum iuramentum in Domino.

Así pues, estos son los lugares donde con más frecuencia aparecen referencias a la enfermedad del testador. Sin embargo, cabe destacar que pueden figurar también en el apartado de las firmas. En este sentido, y con ello enlazamos con el primer caso de enfermedad registrada, quizá el caso más frecuente, y el adjetivo frecuente debe tomarse aquí con mucha precaución, sea el de las enfermedades que afectan directamente al acto de escribir o leer el testamento, como es el caso de la ceguera o el temblor de las manos que dificulta la firma. Esto puede observarse en el texto que citamos a continuación, un documento de permuta en que un tal Regiato no puede firmar a causa de una *nimia cecitate*:⁴

1019 DACCBBarcelona 309, p. 672: S+ Regiato, qui ista comutatione fecit et per nimia cecitate, quod Deus mihi dedit meo peccato impediens, manibus meis firmare non potui, sicut solitus fui, sed digito meo firmaui et firmare rogauit.

Resulta extraño encontrarnos con otro Regiato, ciego también, y que en principio tendría que ser una persona diferente de la anterior al no coincidir el nombre de la mujer, aunque, ciertamente, en los nueve años transcurridos entre uno y otro documento podría haberse casado de nuevo.

1028 DACCBBarcelona 410, p. 802: S+ Regiati. Ego Regiatus, qui ob cecitatem oculorum corporis non ualens propria manu scribere et hac scripturam nomine meo corroborare signo aliorum hominum solito, mea impressione eam corroboraui et corroborari testibus rogauit.

4. Otras alusiones a la ceguera que impide la firma del documento se encuentran en: **923** DCBarcelona I 12, p. 204 (S+ Ausilio, qui scribere scio et per cecitatem oculis meis scribere non uideo, et hic signum impresionis feci, et anc uindictionem feci et firmare rogauit); **978** ACondal 183, p. 363 (S+n. Sanderedus monachus, qui non potuit suum nomen scribere per cecitatem oculis suis); **990** Baraut, *DocUrgell* 220 (Urgellia 3, p. 53) (Sig+num Langobardus sacer, qui ego non potuit me subscribere propter cecitatem oculorum, sed ego hanc carta donacionis feci et testes firmare rogauit et signum impressum firmaui); **991** Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Égara* 7, p. 219 (Sig+num Fruila, clericus, qui istum signum impressit, pro cecitate oculorum meorum scribere non ualeo et ego ista carta uinditione feci et firmare rogauit).

Otra enfermedad relacionada con el acto de firmar es la que encontramos indicada en el siguiente documento, aunque no se especifica el nombre sino solo los síntomas. Podría tratarse quizá de Parkinson o alguna de las múltiples enfermedades que producen este tipo de temblores; si bien, en este caso, no le impide firmar sino que se aduce para justificar la mala letra resultante:

1022 Junyent-Ordeig, *DipVic* 823, p. 159: Sig+num Ermemir, qui ob langorem infirmitatis tremulis manibus hunc testamentum exaraui, firmaui et firmare rogaui.⁵

La ceguera o el temblor de las manos son disfunciones que se mencionan en los documentos porque afectan claramente al proceso de leer, escribir o firmar un testamento. Sin embargo, como apuntábamos más arriba, la aparición del nombre de una enfermedad es muy poco frecuente. Por ello, cuando uno se tropieza con un documento como el siguiente, una *admonitio* de León VII dirigida a diferentes obispos y arzobispos, en que, en las cláusulas de salvaguarda, aparece una relación de enfermedades que caerán como una maldición sobre quien incumpla lo establecido, parece que se desmiente lo arriba afirmado acerca de la escasez de apariciones de nombres de enfermedades:

938-939 DipOsona apèndix VI, p. 1338: Sitque maledictus in ciuitate, maledictus in agro, maledictum cellarium eius, maledictus fructus uentris eius, et maledictus fructus terrae illius, maledicta armenta bouum eius, et greges eius ouum, maledictus egrediens et regrediens. Disperdat illum Dominus de terra uelociter. Percutiat illum Dominus fame et siti, egestate, febri et frigore, donec pereat. Tradat illum corrumpentem ante hostes eius: sitque cadauer eius in escam cunctis uolatilibus coeli et bestiis terrae. Percutiat illum Dominus ulcere pessimo scabie quoque et prurigine, amentia et caecitate ac furore mentis; et palpet in meridie, sicut palpare solet caecus in tenebris.

Pero la vida del investigador no suele ser tan fácil, y uno descubre enseguida que se trata de un documento falso, de una bula papal fechada en 938-939 procedente de un pseudooriginal perdido, a través de una copia o pseudocopia del XIV que se hallaba en un cartulario de Ripoll, también perdido, de donde habría pasado a la Marca Hispánica.⁶

Y la realidad es que son pocos los documentos en que se mencionan enfermedades concretas y los escasos documentos en que eso sucede se hace referencia a una sola afección.

Este es el caso del documento siguiente, en que se nombra una dolencia. Guanalgod dona a los esposos Guerau Ermengol y Adelaida un alodio situado en el condado de Manresa. Es en la motivación de esta donación donde se puede leer

5. **1022** Udina, *La successió testada* 122, p. 300: Signum Ermemir, qui ob langore infirmitatis tremulis manibus hunc testamentum exaratu firmaui et firmare rogaui.

6. Y además es un pasaje conocido del Deuteronomio 28, 27-28: Percutiat te Dominus ulcere Aegypti, et partem corporis, per quam stercora egeruntur, scabie quoque et prurigine: ita ut curari nequeas. Percutiat te Dominus amentia et caecitate ac furore mentis, et palpes in meridie sicut palpare solet caecus in tenebris, et non dirigas uias tuas.

la alusión a la enfermedad: Guanagold dona el alodio a cambio de que lo cuiden, alimenten y vistan, porque está enfermo, según él mismo declara, de hidropesía, una afección del hígado que comporta inflamación de las extremidades, flatulencia e hinchazón del vientre (VALLE 2007: 25):

1074 AComtalPerg III 867, p. 1423: Affrontaciones namque de iam dictis alaudibus, sicut continent de ereditates uel de omnia quod mihi relinquit pater meus ubique inuenire potueritis meo directos, sic dono uel uindo uobis pro hoc quia eger sum et idropicus et puto ut ueniat mihi mors. Et pro hoc uendo et dono uobis iam dicto Geralli et uxori uestra quod me teneatis in mea uita et uisitetis in ista egritudine, et donetis manducare et bibere et ipso uestimento: kapa [et] ionnella et kalces et brages et kamisa. Et alium alaudium dono uobis et relinquo si ex hoc mortus sum.

Las referencias a la dolencia pueden encontrarse, por otro lado, en la parte final de las adueraciones sacramentales cuando se hace eco del progreso que ha tenido la enfermedad. Ello se observa en la adueración del testamento de Pere Miró, en que se explica que ha muerto de hidropesía:

1076 Baraut, *DocUrgell* 905 (Urgellia 7, p. 37): Et quando hoc totum precepit erat in suo pleno sensu et memoria integra, et postea nos scientes uoluntatem suam non mutauit, sed inualescente graui langore a quo detinebatur ex ydropico morbo discessit ab hoc seculo in mense marcio, in anno Philippi regis .XVI°., in die dominico.

Otra enfermedad, la disentería, es referenciada en la siguiente adueración, también al final del documento. Se trata de la adueración sacramental del testamento de Tedball, canónigo de Sant Pere de Vic, el cual, antes de partir hacia Santiago, dictó testamento y murió, posteriormente, durante el viaje:

1055 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1134, pp. 444: Et [postquam hec omnia] sic ordinauit, ad Sanctum Iacobum, sicut dictum est, ire cupiens, cum iam esset cum seniore episcopo et sociis apud Burgos, discessit ab hac luce ex dissenteria infirmitate.

La adueración sacramental del testamento de Duran Blandric menciona también una (o dos) enfermedades aunque el único nombre que podemos considerar como mención de una enfermedad concreta es *demencia*. Al comienzo de la adueración, se explica que Duran quiso cambiar su testamento, pero no pudo escribirlo a causa de una enfermedad, expresada aquí con el sustantivo *passio*:⁷

[s. XI] DACCBarcelona 1677, p. 2596: quia predictus auctor huius uoluntatis, postquam suum testamentum scribere fecit, in quo res suas, sicut uoluit, ordinauit, postea ex multis uoluntatem suam, sicut scribere fecit, mutauit set propter impedimentum uicine passionis scribi nequiuisset set iussit alligari, sicut in hac pagina scriptum esse testatur.

7. El mismo uso de *passio* se encuentra en un testamento de 1022 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 825, p. 160): precor uos iamdicti helemosinarii mei ut in qua ora mors michi euenerit de ista passione aut de alia usque alium testamentum faciam.

Al final del documento, se ofrece más información acerca de la dolencia que le causó finalmente la muerte: la enfermedad le privó del movimiento de sus miembros y le produjo demencia:

[s. XI] DACCBBarcelona 1677, p. 2598: Et postquam hec, que supra sunt, ordinavit, dum ad extrema uite sue ueniens passio, unde contigit eum mori, et officium membrorum abstulit et in demenciam transtulit, usque dum debitum extreme uite, quod est mors, persoluit.

Ciertamente, el concepto de enfermedad en la Alta Edad Media no era el mismo que en la actualidad. Por esta razón, incluimos en este trabajo la publicación sacramental del testamento de Guilia Arbert, donde se constata que esta ha muerto de parto, que se califica como *aegritudo*. Se lee en este documento como Guilia, viéndose en el peligro del parto, dicta testamento:

CSCugat II, 678, p. 340: quia nos uidimus oculis nostris et audiuius auribus tunc temporis quando sub nostri presencia Guilia Arberti, dudum uxor Giriberti Guitardi, iniunxit suam ultimam uoluntatem nobis in suis solummodo uerbis, et rogauit nos eadem conditrix, ut si de ipsa egritudine, partus, uidelicet, periculo, quo tunc temporis periclitabatur, iacens in lectulo suo mori contingisset illam, sicuti et contingit.

La última alusión a una dolencia, aunque no se trata en este caso de una enfermedad específica, la hallamos en el acta de un juicio contra Llobet por haber instigado el adulterio de su hija. Aquel es entregado al arbitrio de sus señores a través de la entrega simbólica de la muleta en la que se apoyaba a causa de su cojera. Quizá esta podría ser debida a una de las enfermedades más frecuentes en la Edad Media, la gota (VALLE 2007: 25), aunque no podemos perder de vista otras posibles causas como que se le hubiera cortado un pie:⁸

1065 AComtalPerg III, 644, p. 1157: s+ Ansulfi Iuliani, hi omnes huic rei interfuerunt et alii plurimi cum predictus Lobetus tradidit se et omnes facultates suas in potestate domni Bonifilii et domnae Sicardis, uxoris eius, per traditionem uel consignacionem cuiusdam suae cruciae lignae, cui incumbere solitus erit propter pedem quo claudicabat.

Resulta cuando menos sorprendente que prácticamente no encontremos menciones a dos de las enfermedades más extendidas en la época: la lepra y la peste. Por lo que respecta a la primera, si bien es cierto que nuestro corpus alude a ella en seis ocasiones (sin contar un caso en que aparece como topónimo), no contiene ninguna alusión a un enfermo concreto de lepra. Los documentos contienen donaciones a los leprosos, menciones a las casas de leprosos o, en un caso,

8. Tal como encontramos en un documento de 1062 (CSCugat II, 627, p. 292), en que Senfre entrega todos sus bienes a su señor como penitencia por haber hecho cortar el pie a un hombre: Ego Senfre, que uocant Rul, donator sum et emendator pro ipsa forssetura quam feci Domino Deo et s. Cucuphato et domno Andrea, abbati seniori meo, de ipso homine Remundo de s. Cucuphato, cui feci tollere pedem ad Guilielmum Bernardi de Oddena.

la promesa de no abandonar a la esposa mientras viva ‘si no tiene la lepra’,⁹ pero no aparece ninguna persona aquejada de este mal.¹⁰ En cuanto a la peste, se halla mencionada en dos ocasiones, pero con un uso figurado del sustantivo.¹¹

2. *Circunstancias que rodean al enfermo*

Así pues, son escasas las referencias directas a una enfermedad y más escasas todavía las que indican el nombre de la afección. No obstante, la documentación nos proporciona también una valiosa información sobre las circunstancias que rodean al enfermo, sus sentimientos, su dolor, la incapacidad que provoca la enfermedad o los cuidados que recibe, o que no recibe. El motivo principal que se alega para hacer testamento es, sin duda, el temor a una muerte cercana, hasta el punto de que expresiones del tipo *timens euentum uicine mortis* tienen, como ya hemos apuntado, un carácter formular. Sin embargo, en algunos casos, los textos transmiten un sincero sentimiento de angustia y temor ante la muerte que traspasa este carácter formular. Así creemos leerlo en el testamento de Guifred, levita y canónigo de Sant Pere de Vic:

1049 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1073, p. 386: Ego Guifredus, leuita et Sancti Petri chanonicus, iacens in magna infirmitate de qua non spero nisi per misericordiam Dei eripere et timens euentum mortis uicine, omnem spem meam pono in eo qui omnem mundum suo redemit sanguine et traxit de diaboli potestate. Positus sub angustia mortis, adhuc tamen memoria plenus, satis sana mente et plenus intellectu, hoc testamentum coram me scribere iubeo.¹²

Asimismo, algunos textos hacen hincapié en el gran dolor provocado por la enfermedad. Resulta sumamente interesante, en este sentido, la adverbación sa-

9. **1058** AComtalPerg(cont) 30, p. 192: Et predictus Artallus comes non dimittat predictam Luciam dum uiua fuerit per ullam occasionem si leprosa non fuerit.

10. En el *CODOLGA*, en cambio, además de las referencias a la lepra o a los leprosos en los contextos mencionados (donaciones a los leprosos, casas de leprosos) y en otros semejantes (curación de leprosos, amenazas en las cláusulas conminatorias), encontramos alusiones, aunque pocas, a enfermos concretos de lepra, como sucede en un diploma de 1195 de los Tumbos del Monasterio de Sobrado de los Monjes (filius eius Dominicus leprosus dedit totam hereditatem suam quam habebat in montibus...) o en uno, aunque posterior, de 1322 (notum sit omnibus quod ego Martinus Frade, leprosus, morator in malataria sancti Lazari, naturalis d’Aluarin...).

11. **1155** Gonzalvo, *Pau i treva* 12 [XXVII], p. 59 y 13 [XXV], p. 66; **1130** Oleguer 92, p. 453.

12. Se alude también al temor a la muerte en: **1022** Junyent-Ordeig, *DipVic* 825, p. 160 (Ego Randulfus, archileuita, iacens in lectulo meo in egritudine et timeo ne ueniat mihi repentinum casus mortis, set spero in Dei misericordia); **1040** Junyent-Ordeig, *DipVic* 998, p. 321 (Ego Sendred Ramii, leuita, iaceo in egritudine et spero m[isericordia]m Dei mei et tamen quia timeo subitum casum mortis mee); **1099** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1653, p. 935 (Ego Berengarius, archiepiscopus Tarrach[onensis, nimio lang]ore preuentus, timeo repentine mortis interitum); **1172** DipTortosa 233, p. 293 (Ego Raimundus de Espeleu, timens periculum mortis iacens in magna infirmitate).

cramental del testamento del obispo Guillem de la Seu d'Urgell (1096 Baraut, *DocUrgell* 1141, Urgellia 8, p. 65-68), que nos permite entrever el sufrimiento que sin duda conllevaba una enfermedad grave en una época como la Edad Media.¹³ El obispo había hecho ya testamento dos años antes de su muerte (1093 Baraut, *DocUrgell* 1107, Urgellia 8, pp. 30-34). Pasado este tiempo, le invade una *furiosa nimisque pernitiōsa egritudine que nimis urguebat eum*. Ante esto, manda que se le lleve el testamento y, dándolo por bueno, ordena que se mantenga en sus mismos términos. El texto insiste en el sufrimiento de Guillem:

1096 Baraut, *DocUrgell* 1141 (Urgellia 8, p. 68): Deinde post spacia duorum annorum ac dimidium accidit ei furiosa nimisque pernitiōsa egritudine que nimis urguebat eum, et iterum mandauit sibi afferre prefatum suum testamentum et sicut nos et multi alii qui aderant audierunt proprio ore laudauit illud et sic stare mandauit. Postea nos scientes uoluntatem suam non mutauit, sed inualescente graui a quo detinebatur langore qui ualde stimulabat eum acris doloribus, post diem tertium miserrime exalauit spiritum in mense nouembrio, ebdomada .II^a., feria .III^a., anno Philippi regis .XXX°. VI°.

En otros casos, se insiste en la invalidez y debilidad que provoca la enfermedad. Ello se pone especialmente de relieve en el momento de firmar el testamento. El *Liber iudiciorum* legislaba sobre la sucesión testada en la ley que se inicia «Morientium extrema uoluntas» (II, 5, 12, pp. 112-114). Diferenciaba este código legal entre tres tipos de testamentos escritos, distintos en función de la forma de suscripción (*subscriptio*) y firma (*signum*) del testador, de los testigos o, en caso de enfermedad grave del testador, de una tercera persona que firma en lugar de este, y un cuarto tipo de testamento, el oral.¹⁴ En las suscripciones o firmas, como no es de extrañar en la época, hay una clara diferenciación social entre el uso de la firma autógrafa o del *signum*, las dos formas posibles de validación de un documento. En efecto, los miembros del clero firman con su propia mano mientras que los laicos acostumbran a suscribir con el *signum*, que consistía normalmente

13. También en 1088 Baraut, *DocUrgell* 1048 (Urgellia 7, p. 169): Et erat in suo pleno sensu et memoria integra quando hoc totum precepit et nobis suis uerbis iniunxit, et postea nos scientes uoluntatem suam non mutauit sed inualescente graui dolore ab uulneribus quibus a medico quodam incisus et adhustus fuerat, post quartum diem discessit ab hoc seculo in mense aprilio in anno Philippi .XX°. VIII°. in die dominico.

14. En efecto, la práctica testamentaria establecida por Recesvinto prevé cuatro formas de testamento: 1) testamento firmado y autógrafa (muy raro); 2) testamento suscrito por su autor y por los testigos (omnipresente); 3) testamento suscrito por los testigos, donde el autor, ante la incapacidad de firmar él mismo, delega su suscripción; se puede confundir con el anterior y 4) testamento oral. Las tres primeras formas difieren solo por el tipo de suscripción; reposan sobre la redacción de un instrumento (*scriptura, in scriptis*) que debe ser leído en presencia del testador y suscrito por tres testigos. En los seis meses posteriores al deceso del testador, el testamento debe ser presentado al juez ante una corte de *boni homines*; tras haber verificado su autenticidad a través del juramento de los testigos, el juez asegura su publicación bajo la forma de un documento escrito y las cláusulas pasan a ser inmediatamente ejecutorias. La publicación tiene por efecto dar fuerza legal a lo que no era más que un documento privado: la legalidad se superpone a la simple voluntad. Cf. ZIMMERMANN 2003a: 26-36; GÓMEZ RABAL 2005: 261-277, esp. 263-264.

en decorar con puntos los cuatro brazos de una cruz, antes dibujada (ZIMERMANN 2003a: 101). En este sentido, la aptitud de escribir se asimila a la condición clerical y los clérigos consideran una cuestión de honor firmar de forma autógrafa las actas, ya que firmar con un simple *signum* revela el *mos laicorum* (ZIMERMANN 2003a: 1315).

Por ello, la adverbación sacramental puede dejar constancia de que fue la incapacidad provocada por la enfermedad lo que obligó al testador a hacer testamento oral:

1095 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1625, p. 911: Hec est sacramentalis conditio et ultime uoluntatis publicatio cuius defuncti nomine Guilelmi, [...] ego Guilelmus, sacerdos et sacrista Aggerensis, et Vita laicus iurando testificamus supra altare Sancti Andree quod est in ecclesia Aggerensi quia uidimus et presentes extitimus quando prefatus defunctus iacens in infirmitate unde obiit quem ingrauescente langore suum testamentum scribere nequiuit suis solummodo uerbis instituit et ordinauit qualiter eius possessio post mortem suam distribueretur.

Puede ocurrir igualmente que pueda hacerse testamento escrito pero que esta incapacidad conlleve que el enfermo no pueda estampar su firma.¹⁵ Debemos destacar que la mención explícita de un problema concreto de salud como causa de la imposibilidad de firmar de propia mano constituye un hecho excepcional en la documentación. Así, Bonucio, sacristán de la catedral de Gerona, a causa de la enfermedad, firma con un *signum*:

1071 CDipSGirona 339, p. 356: Sig+num Bonucii, qui istud testamentum fieri iussit et, propter magnitudinem infirmitatis qua detinebatur, nomen suum ibi solito more scribere nequiuit sed manu propria signum fecit, firmauit et firmare rogauit testes.

Y también el arzobispo de Tarragona, Berenguer, lo hace con un punto:¹⁶

1099 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1653, p. 935: Ego Berengarius, archiepiscopus Tarrach[onensis, nimio lang]ore preuentus, timeo repentine mortis interitum. p. 936: Sig[+]num Berengarii, Tarrachonensis arc[hiepiscopi], qui ob nimia egritudine scribere nomen meum non potui propria manu set punctatim firmaui et testes firmare rogauit.

Finalmente, un último aspecto relacionado con las circunstancias que rodean al enfermo es el que tiene que ver con los cuidados que este recibe, o no, lo cual puede influir, evidentemente, en el propio contenido del testamento. No sorprende en absoluto leer cómo el testador se asegura los cuidados durante su enfermedad mediante donaciones condicionadas a su cuidado o cómo deshereda a uno

15. O que lo pueda hacer pero no de una manera correcta, como hemos visto más arriba en **1022** Junyent-Ordeig, *DipVic* 823, p. 159, en que se aducía el temblor de manos como justificación de una mala letra.

16. *Puncto firmaui* sugiere que el suscriptor se contenta con inscribir un punto en la esquina superior derecha de la cruz (ZIMERMANN 2003a: 90). El arzobispo de Tarragona, Berenguer, murió el 10 de enero de 1100. Cf. Junyent-Ordeig, *DipVic* 1653, p. 935.

de sus hijos porque no lo ha asistido durante su enfermedad. Este último caso lo hallamos en el testamento de 1177 del caballero Ramon de Torrefeta:

1177 Sangés, *DocGuissona* 217 (Urgellia 15, p. 232): Et quia Petrus, filius meus, non uult mihi seruire in ista egritudine, propter istud testamentum tollo ad illum ipsam quartam partem de ipsa uinea quam illi superius relinquebam in isto testamento. Et relinquo istam quartam ipsius uinee ad Berenger et ad Ramon et ad Guilelmam, filios meos. Et Petrus, filius meus, sit ex toto exheredatus de ipso toto meo honore de Tapioles.¹⁷

Por el contrario, destaca la adveración del año 1000 del adolescente Dacón, que lega la mitad de sus derechos en los alodios que habían sido de su padre a su primo Dacón, sacerdote y juez, porque lo asistió «con gran fatiga» durante su enfermedad:

1000 DipOsona 1849, p. 1312 (Junyent-Ordeig, *DipVic* 641, p. 549-550; Udina, *La Successió testada* 56, p. 208): In primis iussit cartam uel scripturam facere at patru-
elem suum nomine Daconem, sacer et iudicem, de omnes uoces et hereditates quas habebat uel habere debebat in alaudes qui fuerant de condam patri suo Giscafredus propter suum meritum et pretium redemptionis que, in eum dederat et propter magna fatigatione que pro sua egritudine sustinuerat cum omni familie sue domus.

Las circunstancias que han rodeado al moribundo, los cuidados recibidos por parte de su primo, condicionan así su testamento. Pero esta adveración sacramental, sin duda singular, muestra también otras de las circunstancias en que el enfermo dicta testamento. Y es que el testador, en este caso, no debía de disponer de pergamino y, por ello, hace escribir sus últimas voluntades en la última página de un libro titulado *Flores Psalmorum*, donde después él firma con el *signum*:

Iurati autem dicimus [...] quia nos suprascripti testes scimus bene, in ueritate sape-
mus, de presente eramus, oculis nostris uidimus et aures nostras audiuimus ad ea hora quando iacebat condam Daconi in sua egritudine unde obiit, sic nos uidentes et audientes comendauit uel iniunxit omnem suam helemosinam ad istos suos iamdictos helemosinarios et precepit eis ut si de ipsa egritudine mortuus fuisset, sicut et fuit, plenam potestatem habuissent ad distribuere omnem portionem suam quemadmodum eis iniunxit per suum breuem memo-
rialem quem scribere iussit ante se in paginola libellii unius ultima que Flores Psalmorum autumant cum uarias orationes conmixtas, ubi ille signum suum impressit coram manifesta probatione.

Después de haber mandado escribir en esta última página del librito sus últimas voluntades y después también de haber estampado su firma, Dacón añade todavía otra disposición y cambia el testamento, aunque esta vez lo hace de manera oral. Quizá por falta de espacio, quizá por un cambio extremo de decisión, Dacón

17. Más arriba: Et concedo et firmo ad omnes filios meos totum hoc quod ego donaui eis in Turrefacta et in Riber, sicut est scriptum in suas cartulas.

lega, mediante esta intervención oral, la mitad de los derechos de los alodios a su pariente Guifredo, la otra mitad a su primo Dacón:

Et postquam hanc predictam suam uoluntatem in ipsa paginola inseruit et roborauit, adiunxit insuper hec in suis tantummodo uerbis et dixit ac disposuit ut medietas et predicta hereditate uel facultate fuisset et permansisset in dominium prelibati sui patruelis, alia namque medietas proprium iuri fuisset de Guifredus leuita, consanguineus suus.

Hemos mencionado, pues, algunas de las circunstancias que rodean al enfermo a partir de la información que las adverbaciones y testamentos de nuestra documentación aportan. Una información ciertamente escasa, pero que, en ocasiones, al alejarse algunos documentos de su carácter formular, puede constituir un caso precioso y excepcional.

3. Médicos y enfermeros

Tras haber indagado en el corpus para conocer las diversas enfermedades que aparecen expresamente nombradas en esta documentación y tras haber tratado sobre diferentes aspectos que rodean a los enfermos, nos centramos ahora en los médicos y los tratamientos que prescriben.

Al tratar de localizar en la documentación la identificación de personas como médicos, hay que tener en cuenta en primer lugar que, a menudo, nuestro corpus alude a los diferentes oficios con la finalidad de dar a los hombres un nombre que permita distinguirlos, puesto que en esta época domina el sistema antroponímico germánico de un único nombre, a lo que se suma que el número de antropónimos utilizados se ha empobrecido mucho. Por ello, con frecuencia se acompaña el antropónimo con el nombre de un oficio y de este modo se ha transmitido un buen número de ellos.

Así, hallamos una veintena de documentos en que el término *medicus* acompaña a un nombre propio. Sin embargo, resulta sumamente difícil distinguir los casos en que se utiliza el término para identificar a alguien como médico de aquellos otros casos en que, como decíamos, se usa prácticamente como si de un apellido se tratara. Por este motivo, nos limitamos aquí a citar los textos que, con toda certeza, se refieren a alguien que practicaba la medicina.

Con estas restricciones, encontramos dos médicos en la documentación. El primer diploma, un acta de venta de 1003, menciona a un *Gonfredus leuita et medicus*, que sería la primera persona de la Alta Edad Media catalana identificada como médico:

1003 CDipSGirona 154, p. 178: Eg[o Berna]rdus, gratia Dei comes, et uxor mea Adalez comitissa uinditores sumus tibi Gonfredi, leuita et medico, emptore.

El segundo es un documento de permuta de 1064, en que un tal *Gerauus sacerdos et medicus* aparece como escribano del diploma:

1064 Baraut, *DocUrgell* 759 (Urgellia p. 131): (*S. man.*) Gerauus sacerdos et medicus rogatus scriptor istius commutationis extit[it] et SSS. die et anno prenotata.

Por otra parte, se hallan los términos *infirmarius* e *infirmicus*, voces que seguramente se refieren a las personas que se ocupan de los enfermos en los hospitales para monjes (*infirmarium*). En efecto, se sabe que para acoger a los pobres, enfermos y extranjeros había distintas formas de albergues: la casa de pobres y peregrinos (*hospitale pauperum*), la posada para peregrinos ricos (*hospitium*) y el hospital para monjes (*infirmarium*). De hecho, Benito de Nursia al redactar, en el 537, su *Regula Benedicti*, hizo del cuidado de los monjes enfermos un deber.¹⁸

Como decíamos, en nuestro corpus identificamos algún *infirmarius*. Así, en un documento de 1189 Belioth y su hija venden lo que poseen en Pujades d'Espells al monasterio de San Cugat y a Geraldus, *infirmarius* de ese lugar:

1189 CSCugat III 1180, p. 317: Notum sit cunctis quod ego Belioth et filia mea Ermesen donamus et concedimus Domino Deo et cenobio s. Cucuphatis et tibi Geraldus de Cercitulo inde infirmario, totum hoc quod habemus et habere debemus in ipso manso.

Quizá no sería descabellado pensar que este *Geraldus infirmarius* pueda ser la misma persona que el *Geraldus Medicus* que encontramos entre los testigos en un documento de renuncia de 1172 del monasterio de Santa María de Poblet, documento este que no hemos incluido entre los que mencionan a médicos identificados porque no podemos afirmar con seguridad que *medicus* haga aquí referencia al oficio y no se trate, en cambio, de un protoapellido:

1172 DipPoblet 445, p. 334: S + Raimundi de Ceruaria. S + Berengarii de Montepa-uone. S+num Berengarii de Fenoleras. Videntes et testes. Geraldus Medicus et Petrus Desat de Ceruaria.

Un segundo caso en el que se identifica un *infirmarius* es un documento fechado en 1190, en el cual, en las firmas, se lee un *Ioannis Molgosa, infirmarius* de la abadía de San Vicente de Cardona.

1190 DipCardona +251, p. 328: Sig+num Ioannis Molgosa, infirmarii.

Ahora bien, se trata de una falsificación realizada en fecha desconocida pero que supera nuestra cronología.

A esta misma persona encargada del cuidado de los enfermos en el *infirmarium* debe de referirse, con el nombre de *infirmicus*, el testamento de 1020 del presbítero Longobard:

1020 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 189, p. 880 (Udina, *La successió testada* 116, p. 288): concessit [...] ipsum uineale, qui est prope terra, que fuit Seniofredi infirmicii, [...] Galindi leuite.

18. En el capítulo 36 recogía aspectos relacionados directamente con la medicina: dedicación preeminente a los enfermos y normas para las celdas de los enfermos.

4. *Tratamientos*

Una vez que hemos tratado sobre médicos y enfermeros, nos centramos ahora en los procesos de curación. Una referencia a la intervención médica se encuentra en un diploma del año 1077 que recoge la renuncia a la herencia de un alodio hecha por cinco hermanos en favor de otro hermano, el clérigo Pere, el cual había recibido dicho alodio de su padre, Arnau Vidal de Horta, como muestra de gratitud. En efecto, explica el diploma que Balluví Ansovall, hirió a traición (*in abscondito siue subito*) a Arnau Vidal de Horta y que el clérigo Pere, su hijo, lo llevó a Barcelona a unas casas de su propiedad, en las que había unos médicos que lo curaron. Se trataba quizás de un hospital. Pere sirvió a su padre y a estos médicos tanto como pudo y como fue necesario. Y el padre sanó.

1077 DACCBBarcelona 1315, p. 2046: Satis est manifestum quomodo Arnallus Vidalis de Orta dedit Petro clerico, filio suo, ipso alodio que dicunt ad ipsam Tonniam, in illo uidelicet tempore quando Balluinus Ansoallus in abscon(dito)\so/ siue subito uulnerauit eum et uenit prenomatus Petrus, filius suus, et duxit suo patre in Barchinona, in ipsos domos quas emit de Ermumirio Rusticio et que sunt medicos, qui curauerunt eum, et ad patrem suum et ad ipsos medicos seruiuit in quantum potuit et necesse fuit. Et sano facto patre suo, dedit ad iam dicto Petro, filio suo, ipso alodio de iam dictam Tonniam.

1. abscon(dito)\so/: dito *expuntado*

Su padre, en gratitud, le cedió un alodio. Una vez muerto el padre, llegaron los conflictos con los hermanos a causa de este alodio. El diploma que comentamos resuelve precisamente el litigio por la herencia de este terreno y, de paso, nos informa de que el tratamiento de los médicos curó a Arnau Vidal. Sin embargo, no siempre la intervención del médico evita la muerte del paciente.

Así, en 1061, en la adverbación sacramental de Guillem Cixilà, clérigo y canónigo de Sant Pere de Vic, los albaceas declaran que el difunto hizo testamento y ese mismo mes, noviembre de 1060,¹⁹ partió a Roma, y atestiguan igualmente que, de vuelta, enfermó en el Borgo San Genesio de «Bono Rebast»,²⁰ la actual San Miniato, entre Pisa y Florencia, y, después de confirmar su testamento, fue trasladado a la ciudad de Florencia para que fuera tratado por médicos y allí murió en el mes de febrero:

1061 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1217, p. 527: Hec est publicatio ultime uoluntatis cuiusdam Guilielmi Cixile defuncti, qui fuit clericus et canonicus Sancti Petri [...] Verum est enim quia ipsum testamentum prefatus defunctus, dum debuit sicut diximus ire Romam, ore proprio dictauit et postea manibus propriis subscribendo firmauit et deinde a nobis firmare rogauit et taliter ibi suas res ordinauit. pp. 528-529: Et

19. El testamento de Guillem Cixilà se ha conservado y está fechado en noviembre de 1060. Cf. **1060** Junyent-Ordeig, *DipVic* 1211, pp. 520-522.

20. La villa de San Genesio de «Bono Rebast», cuna del actual San Miniato, se encontraba cerca de la confluencia de los ríos Elsa y Arno, al pie de la llamada *Via Francigena*, entre Lucca y San Gimignano (cf. STOPANI 1998).

postquam hoc ordinavit in eodem mense iter quod disposuerat eundi Romam accepit et inde ueniens in uilla Sancti Genesii de Bono Rebast in infirmitate cecidit. Ego quidem Petrus Guilelmi, sacerdos et canonicus Sancti Petri, et Borrellus Adroarii, leuita et clericus eiusdem Sancti Petri, qui illo in tempore cum domno Guilelmo pontifice reuertebamur a Romana urbe iurando testificamus supra altare Sancti Benedicti in sede Vici quia uidimus et presentes eramus quando prefatus Guilelmus defunctus iacens in infirmitate unde obiit in supradicta uilla Sancti Genesii hoc quod ordinauerat in prefato testamento quod fecerat cum Guilelmo sacristano, seniore suo, auctorizauit in suo pleno sensu et affirmauit. Et si moreretur inde sic stare precepit et iussit per suis solum modo uerbis. Postea ex illa infirmitate ex parte conualuit et ut medicaretur a medicis ad Florentinam urbem adiens in mense februario ibi ab hoc seculo discessit.

Pero las actas no solo atestiguan la intervención de los médicos, sino que, en alguna ocasión, informan de determinados tratamientos. Así ocurre en la publicación sacramental del archidiácono Sunifred, de 1014, donde cinco testigos juran que estaban presentes cuando este, encontrándose enfermo, dictó su testamento. Era el 15 de julio de 1011. Lo sabemos porque dicho testamento se ha conservado:

1011 Junyent-Ordeig, *DipVic* 730, p. 77: ego Sonifredus, archileuita, [...] iaceo in lectulo meo in egritudine in ipsa mea mansione in uilla Euigilanus, adhuc loquela plena et memoria integra [...]

Se deduce fácilmente que se recuperó, puesto que en la adveración se recoge que más tarde peregrinó a Roma y al Monte Gargano y, ya de vuelta (*in ipso sue reuersioni itinere*), en el mes de mayo de 1014, murió en la ciudad de Benevento, donde quedó su cuerpo:

1014 Junyent-Ordeig, *DipVic* 751, pp. 95-96 y 97 (= **1014-1015** Udina, *La successió testada* 99, pp. 266-267 y 268-269): [nos] suprascripti testes scimus et bene in ueritate notum est nobis et oculi nostri uidimus et aures audiuiimus et de presente eramus ad ea ora quando iacebat condan prefatus Senifredus, archileuita, in suo lecto detentus in infirmitate aduc loquela plena et memoria integra, et tunc nos uidentes et audientes sic comendauit uel iniunxit omnem suam elemosinam ad istos suos elemosinarios suprascriptos per suum testamentum ubi ille nomen suum per manu propria subscripsit et signum suum inposuit. Et precepit eis ut si de ipsa egritudine aut [ante]quam testamentum alium fecisset mors illi aduenisset, sicut et fecit, plenam potestatem abuissent apprehendere omnem suam elemosinam et donare pro anima sua, sicut ille eis iussit per suum testamentum uel suum uerbum. p. 97: [Et cum hec] omnia ordinauit uel iniunxit condan prefatus Seniofredus, archileuita, in sua loquela plena et memoria integra, postea ad dies plurimos profectus est Romam [ad uisita]ndum limina apostolorum causa orationis; deinde peragrauit usque Montem Garganum ad uenerabilem Dei archangelum Michaellem, et in ipso sue reuersioni itinere casu ac[.....]ceptione (*Udina* ad sua c[...].]ceptione) siue incisione de medicamentum medicis beneuentinos, et ibi migravit ex oc seculo antequam suam uolumptate de ahc re mutata fuisset, et in ciuitate Bene[uento corpus su]us (*Udina* Bene[uento] [...].]us) manet, ubi et obiit [in mense] preterito madii.

Hay que tener en cuenta que el santuario de San Miguel Arcángel de Monte Gargano, en Apulia, a donde se había dirigido el archidiácono Sunifred, era uno de los grandes centros medievales de peregrinación. En esa época, san Miguel era venerado como sanador de enfermedades. El santuario era famoso por su agua terapéutica que, según los relatos, rezumaba de las rocas de la cueva y curaba todo tipo de males. De esta manera, Sunifred, tras recuperarse, quizás no del todo, viajó a Monte Gargano, seguramente a tomar esas aguas, aunque no debieron de surtir el efecto esperado puesto que murió en el camino de vuelta, en Benevento. Aparte de este tratamiento con aguas milagrosas que suponemos que realizó, en esta narración se alude a un tratamiento médico, que tampoco tuvo el éxito esperado.

Desgraciadamente, el pergamino del Archivo y Biblioteca Episcopal de Vic (ABEV), cal. 9, episc. II, núm. 26, tiene algunos agujeros de gran tamaño y uno de ellos recae precisamente en el pasaje que describe el tratamiento. Por ello, el editor del *Diplomatari de Vic*, Ramon Ordeig, publica:

casu¹ ac[.....]eceptione siue incisione de medicamentum medicis beneuentinos
1. con una letra en medio suprimida.

Antoni M. Udina, que había editado anteriormente el documento en *La Successió testada a la Catalunya Altomedieval* (99, p. 268), leía el pasaje de la siguiente manera:

ad sua c[...]eceptione siue incisione de medicamentum medicis beneuentinos

La lectura directa del diploma evidencia la corrección de la lectura de Ramon Ordeig. Creemos, además, que podemos proponer la siguiente reconstrucción del texto:

casu ac[cedente uel r]eceptione siue incisione de medicamentum medicis beneuentinos

Una vez reconstruido el texto, más complicado resulta saber con exactitud cuál fue el tratamiento que recibió Sunifred. Al parecer, según los testigos, Sunifred murió por algún imprevisto o bien por la toma de un medicamento o por haber sufrido una incisión terapéutica por parte de los médicos beneventanos. Podríamos pensar que se está haciendo referencia al tratamiento mediante algún fármaco y a la realización de una incisión, lo cual podría aludir a una de las técnicas para realizar uno de los tratamientos más extendidos en la Edad Media, la flebotomía o sangría, esto es, la extracción de sangre de las venas por medio de una incisión, medida terapéutica destinada a la corrección de desequilibrios humorales.

De hecho, la flebotomía es mencionada en la publicación sacramental de Berenguer Isarn, señor de Àger, de 1094 (o 1093), al exponer las circunstancias de su muerte. En efecto, cuenta el acta que, una vez hubo hecho testamento, Berenguer Isarn vivió largo tiempo, pero después, tras habérsele practicado una flebotomía (*cum flebotomatus esset*) –no se especifica si preventiva o como remedio a alguna enfermedad–, y estando en su casa de Àger, quiso, de noche, volver a su

habitación, pero tropezó por las escaleras y cayó al suelo y, debilitada su pierna, seguramente por la anterior flebotomía y la caída reciente, enfermó gravemente y murió a los pocos días.

1094 CDipÀger 158, p. 420 (= **[1093]** DACCBBarcelona 1715, p. 2650): Et postquam hoc totum predict[um] auctor, sicut superius est scriptum, ordinavit, diu super uixit (*DACCBBarcelona* supervixit) et manumissoribus suis prefatum suum testamentum firmare precepit. Deinde cum fleoboto matus (*DACCBBarcelona* fleboto motus) esset, in domo sua in Aggerensi castro dum noctu uellet redire ad cameram, per gradus cecidit in terram et, debilitato crure, per aliquot dies grauiter egrotavit; postea in graescente (*DACCBBarcelona* ingraescente) langore nimium laoravit et sic, inmutata hac uoluntate, diem ultimum clausit III° nonas marcii anno XXX. III. regis Filippi.

Ciertamente, la práctica de la flebotomía comportaba, entre otros efectos secundarios, el debilitamiento del enfermo, lo cual tuvo consecuencias fatales para el señor de Àger.

Un último tratamiento que atestigua nuestro corpus se encuentra en otra adverbación sacramental, la de Tedball, de 1088. Aquí, tras informar que tenía todas las facultades íntegras al hacer testamento, se dice que murió a causa de unas heridas que le producían un intenso dolor, heridas que un cierto médico había realizado al hacer una incisión y cauterización.

1088 Baraut, *DocUrgell* 1048 (Urgellia 7, p. 169): Et erat in suo pleno sensu et memoria integra quando hoc totum precepit et nobis suis uerbis iniunxit, et postea nos scientes uoluntatem suam non mutavit sed inualescente graui dolore ab uulneribus quibus a medico quodam incisus et adhustus fuerat, post quartum diem discessit ab hoc seculo in mense aprilio in anno Philipi .XX°.VIII°. in die dominico.

Puede decirse, pues, que falleció porque algún tipo de operación a la que fue sometido no tuvo éxito.

Estos son los tratamientos que atestigua vagamente nuestro corpus y que coinciden con las prácticas quirúrgicas más extendidas en la Alta Edad Media, la flebotomía y la cauterización.

De todas maneras, existía una medicina, podríamos llamar alternativa, que tenía amplio predicamento. Bernat, hijo de Bernat Tegmar y clérigo de la iglesia de Gerona, lo expresa de forma clara en un documento de 1062:

1062 CCarlemany 122, pp. 244-245: <I>n Christi nomine ego Bernardus filius Bernardi Tegmari, Sante Marie sedis Gerunde clericus, ab egritudine maxima detentus, ideo ut Deus parcat meis peccatis omnibus et ut idem Deus totius humani generis medicus me meliorandum sua benignissima misericordia sua restituat sanitati quantocius, dono et reddo et definio uotis mei cordis omnibus predictae Sancte Marie sedis Gerunde canonice alodium totum [...] Et promitto mea fidei deuocione animi eidem omnipotenti Deo et eiusdem genitrici predictae Sancte Marie et omnibus sanctis et omni fraterno cetui canonico ut hodierno die et tempore quamdiu uixerō fidelissimus adiutor sim eidem

Deo et predictis omnibus contra cunctos homines ut predicta canonica et habitatores eiusdem canonice libere et secure teneant atque possideant predictum alodium cum suis omnibus. Similiter reddo et definio predicte canonice terras que sunt in eodem comitatu.

Bernat dona un alodio y otras posesiones a la iglesia de Gerona a fin de que Dios, el médico de todo el género humano, le restituya la salud con su benignísima misericordia. Así pues, además de mediante flebotomías, operaciones y cauterizaciones, el hombre de los siglos X y XI intentaba recobrar la salud mediante la oración, el agua terapéutica, la devoción y las donaciones piadosas.

5. Conclusiones

El hecho de que, en la zona catalana, fuera de aplicación la *Lex Visigothorum* en lo referente a los testamentos determina la existencia de las adveraciones sacramentales, que establecen una primera diferencia con respecto al resto de Hispania. Así, pese a que los testamentos contienen también referencias a enfermedades, enfermos y médicos, es en las adveraciones donde encontramos el mayor número de alusiones a estas cuestiones.

Tanto los testamentos como las adveraciones reflejan con frecuencia las circunstancias de enfermedad en que se encuentra el testador aunque el carácter de los documentos hace que en pocas ocasiones se desvíen de expresiones formularias que dan poca información. Sin embargo, hemos hallado una serie de diplomas en que se ha incluido algún aspecto referente a la enfermedad, a las circunstancias que rodean al enfermo o al tratamiento recibido que, alejándose de las fórmulas habituales, ofrece detalles poco habituales en nuestra documentación. Y, aunque algunos de estos diplomas son testamentos, es en las adveraciones donde hallamos la mayor parte de los casos que aportan más datos sobre la situación médica de alguien.

Ello es así debido a que las adveraciones relatan la historia completa, historia que en el testamento solo se había iniciado. En efecto, en el momento de redactar la adveración, los testigos o albaceas se encuentran en disposición de introducir el relato completo del progreso de la enfermedad, a la que habitualmente se alude en el testamento. Buen ejemplo de ello es la publicación sacramental del testamento de Senifredo antes comentada.²¹ En el testamento,²² leemos, como es habitual, tan solo una referencia a la situación del testador (*iaceo in lectulo meo in egritudine in ipsa mea mansione in uilla Euigilanus, adhuc loquela plena et memoria integra*). La adveración, en cambio, ofrece una descripción detallada de su evolución posterior: cómo, tras más o menos recuperarse, peregrinó a Roma y al Monte

21. **1014** Junyent-Ordeig, *DipVic* 751, pp. 95-96 y 97 (= **1014-1015** Udina, *La successió testada* 99, pp. 266-267 y 268-269).

22. **1011** Junyent-Ordeig, *DipVic* 730, p. 77.

Gargano, recayó en la enfermedad, fue tratado por médicos de Benevento y murió en esta misma ciudad.

De este modo, de las seis menciones de enfermedades que recogemos en este trabajo (dos referencias a hidropesía y una a disentería, demencia, parto y cojera) cuatro aparecen en publicaciones sacramentales. Lo mismo sucede con los tratamientos médicos: cuatro de los cinco diplomas aquí estudiados son adveraciones.

Por el contrario, si nos fijamos en las alusiones a aquellas dolencias que impiden o dificultan la firma de un documento (ceguera, temblor de manos), aparecen, como era de esperar, en cualquier tipo de diploma: actas de venta, permuta, donación, restitución y en un testamento.

Según lo que acabamos de exponer, podríamos proponer la hipótesis de que las referencias a enfermedades y tratamientos aparecen en nuestra documentación debido al precepto jurídico de las adveraciones sacramentales, precepto no seguido con el mismo rigor en otras zonas. Quizás por este motivo, no aparecen en el *LELMAL*, en cuya primera versión no se encuentran términos como *morbus*, *infirmas*, *aegritudo*, *dissenteria*, *hidropesia* o *caecitas*.

Sin embargo, en el *CODOLGA*, hallamos algunos nombres genéricos y otros concretos. Entre los primeros, aparecen *infirmas*, *aegritudo* o *languor* aunque sin precisar a qué enfermedad hacen referencia. Entre los segundos, no aparecen la hidropesía, la disentería, la demencia ni el temblor de manos, pero sí encontramos menciones a la ceguera,²³ a la lepra,²⁴ o a las úlceras y las pústulas aunque las dos últimas se encuentran solo entre los males que, en las cláusulas conminatorias, se estipulan para quien incumpla los acuerdos. Por tanto, únicamente aparecen menciones a la ceguera y a la lepra y aun estas en número muy escaso.

Todo ello confirma que las adveraciones propician la aparición en la documentación de referencias a enfermedades y enfermos.

A lo largo de este trabajo, destaca la escasez de referencias a nombres de enfermedades concretas, limitadas a la hidropesía, la disentería y, quizá, la demencia. Es difícil establecer la razón por que aparecen estas y no otras. Podría deberse a que estas dolencias podían identificarse más claramente por sus signos externos, pero esta explicación no justifica que no aparezcan otras enfermedades también con signos evidentes como pudiera ser la lepra. Podríamos añadir a este un segundo motivo: la discriminación sanitaria. Las clases más ricas, que eran las que estaban en situación de testar, no padecían las mismas dolencias que las clases bajas o, como mínimo, no las padecían en los mismos porcentajes.

En lo que concierne a la figura del médico, hemos hallado dos casos, de 1003 y 1064, en que se identifica claramente a una persona con el término *medicus*. Igualmente, hemos localizado dos documentos en que aparecen, respectivamente, los nombres *infirmarius* e *infirmicus*, que designan, seguramente, a quienes se ocu-

23. En el *CODOLGA*, la ceguera aparece en dos casos, pero no como impedimento del acto de firmar.

24. Vid. nota 613.

paban de los enfermos en los hospitales de los monasterios. En el *CODOLGA*, aparecen cuatro personajes calificados como *medicus*, pero, aplicando las mismas restricciones y limitándonos a los casos que, con certeza, se refieren a un médico, estos cuatro se reducen a uno, un documento de la colección diplomática del monasterio de Santa María de Ferreira de Pallares en que se menciona un *medico nostro Fernando de Fuentiuerros*. Con todo, se trata de un diploma de época muy tardía, del año 1430. Distinto es el caso del término *infirmarius*, puesto que, a diferencia de la escasez con que aparece en nuestro corpus, el *CODOLGA* recoge un número muy elevado de menciones de nombres propios identificados como tales.²⁵

En definitiva y más allá de los resultados lexicográficos de este trabajo, se pone de manifiesto una vez más la utilidad que presenta nuestra documentación y la base de datos que la recoge. Y no nos referimos a la utilidad evidente que tiene para los filólogos, sino a aquella que ofrece a estudiosos de ámbitos diversos. En esta ocasión, ha ofrecido información sobre los enfermos, las enfermedades, los médicos y los tratamientos en la Cataluña altomedieval, información que puede contribuir al conocimiento de la Historia de la Medicina y de la Historia en general de las gentes que habitaron estos territorios.

25. No aparece, en cambio, el término *infirmicus*.

Bibliografia

1. *Estudis*

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', 1962. *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, Barcelona, Aedos.
- AEBISCHER, Paul, 1947-1948. "Par quelle voie 'bosque' est entré en espagnol", *Estudis Romànics*, 1: 64-74.
- 1953. "Les dénominations des «céréales», du «blé» et du «froment» d'après les données du latin médiéval. Étude de stratigraphie linguistique", *Essais de Philologie Moderne, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège*, 129: 77-94.
- ALBERTO, Paulo F.; NASCIMENTO, Aires A. (eds.), 2006. *Actas do IV Congresso Internacional de Latim Medieval Hispânico. Lisboa, 12-15 Outubro de 2005*, Lisboa, Centro de Estudos Clássicos.
- ALIMENTACIÓ 1988. *Alimentació i Societat a la Catalunya Medieval*, Barcelona, (Anejos del Anuario de Estudios Medievales, 20), CSIC
- ALTURO PERUCHO, Jesús, 1990-1991. "Corpus glossariorum Latinorum Cataloniae I. Els glossaris de Ripoll (I)", *Faventia*, 12-13: 141-164.
- 1991. "Cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió", *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23. *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX)*, I: 21-48.
- 1996. "La glossa VI del manuscrit 74 de Ripoll: un epítom isidorià incorporat al *Liber glossarum*", *Faventia*, 18, 2: 67-91.
- 1998a. "El sistema educativo en la Cataluña altomedieval", *Memoria Ecclesiae*, 12: 31-61.
- 1998b. "Escritores latinos de Catalunya: el canónigo Ermengol Bernat de la Seu d'Urgell (s. XI)", *Humanitas*, 50: 395-417.
- 2012a. "El estudio de la gramática, su función y sus manuscritos en la alta Edad Media en la Península Ibérica", *Lope de Barrientos. Seminario de cultura*, 5: 11-32.
- 2012b. "El testamento sacramental de Moción del año 987 y su redactor, el juez Ervigio Marco", MARÍN LÓPEZ (coord.) 2012: 29-46.
- ALTURO PERUCHO, Jesús et al., 2003. *Liber iudicum popularis, ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia i Interior.
- ALVAR, Manuel (dir.) et al., 1959. *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, vol. I, Madrid, CSIC.

- ALLÉS TORRENT, Susanna, 2016. “*Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*: un projecte d’edició digital”, BORRELL, DE LA CRUZ (eds.) 2016: 231-239.
- ANDRÉS SANZ, M.ª Adelaida; MARTÍN, José Carlos; PANIAGUA, David (eds.), en premsa, *Actas del VII Congreso de Latín Medieval Hispánico*, Firenze, SISMEL-Edizioni del Galluzzo (mediEVI).
- ARNALL I JUAN, Josepa, 2002. *El llibre manuscrit*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona – Eumo.
- ARNALL I JUAN, Josepa; PONS I GURI, Josep Maria, 1993. *L’escriptura a les terres gironines (segles IX-XVIII)*, vol. I, Girona, Diputació de Girona.
- AYALA CASTRO, Marta Concepción; MEDINA GUERRA, Antonia María (coord.), 2010. *Diversidad lingüística y diccionario*, Málaga, Universidad de Málaga.
- BAIGES, Ignasi; FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep M.^a (dirs.), 2010. *Els pergamins de l’Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, vol. I, Barcelona, Fundació Noguera.
- BALARI, Josep, 1899. *Orígenes históricos de Cataluña*, Barcelona, Establecimiento Tipográfico de Hijos de Jaime Jesús.
- BALLESTÍN, Xabier; PASTOR, Ernesto (eds.), 2013. *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (ss. VI-XI)*, Oxford, (International Series 2525), British Archaeological Reports.
- BARAUT, Cebrià, 1998-2001. “Les fonts documentals i hagiogràfiques medievals de la vida i miracles de sant Ermengol, bisbe d’Urgell (1010-1035)”, *Urgellia*, 14: 137-165.
- BASTARDAS, Joan, 1959. “El llatí de la Península Ibérica: el llatí medieval”, ALVAR (dir.) 1959: 251-290.
- 1966. “Mots fantasmes en el llatí medieval de Catalunya”, *Estudis Romànics*, VIII: 1-8.
- 1973. “Notes sobre la influència dels glossaris en el llatí medieval català [segles X-XI]”, IN MEMORIAM: 67-73.
- 1991. “Dos judicis antics (segles IX i XI); la pràctica judicial en el període de la formació nacional de Catalunya”, DOCUMENTS JURÍDICS 1991: 23-30.
- 1995. *La llengua catalana mil anys enrere*, Barcelona, Curial.
- BASTARDAS, Joan, 1995a. “El llatí de la Catalunya romana i l’origen i la formació de la llengua catalana”, BASTARDAS 1995: 39-71. [Publicat anteriorment en COLÓN I DOMÈNECH, Germà (coord.), 1977. *Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatures catalanes*, Montserrat, Abadia de Montserrat].
- 1995b. “Quan el llatí esdevingué català”, BASTARDAS 1995: 73-105. [Publicat anteriorment amb el títol “Quan es produí el pas del llatí al català”, *Revista de Catalunya*, 30, 1989: 33-47].
- 1995c. “El català preliterari”, BASTARDAS 1995: 107-145.
- 2012. “El català vers l’any 1000”, *Llegir i entendre. Estudis dispersos*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona: 125-149. [Publicat anteriorment en OLLICH CASTANYER (ed.) 1999].
- BAUCELLS REIG, Josep, 1974. “Ervigi Marc”, *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 6, Barcelona, Grup Enciclopèdia catalana: 720.
- BELLMUNT SERRANO, Manel; MAHIQUES CLIMENT, Joan (eds.), 2020. *Literature, Science & Religion: Textual Transmission and Translation in Medieval and Early Modern Europe*, Kassel, Reichenberger, en premsa.
- BELTRÁN DE HEREDIA, Julia, 1994. “Terminologia i ús dels atuells ceràmics de cuina a la Baixa Edat Mitjana”, DEL REBOST 1994: 46-58.

- BOFARULL Y MASCARÓ, Pròsper de, 1836. *Los condes de Barcelona vindicados y cronología y genealogía de los reyes de España*, 2 vols., Barcelona, Imprenta de J. Oliveres y Monmany.
- BONNASSIE, Pierre, 1975-1976. *La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*, I-II, Toulouse, Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail. [cf. igualment traducció al català BONNASSIE, Pierre, 1979-1981. *Catalunya mil anys enrera*, 2 vols., Barcelona, Edicions 62]
- 2001. *Les sociétés de l'an mil: un monde entre deux âges*, Bruxelles, De Boeck Université.
- BORRELL VIDAL, Esperança; DE LA CRUZ PALMA, Óscar (eds.), 2016. *Omnia mutantur: Canvi, transformació i pervivència en la cultura clàssica, en les seves llengües i en el seu llegat*, vol. II, Barcelona, Sociedad Española de Estudios Clásicos – Universitat de Barcelona.
- BOTET I SISÓ, Joaquim, 1908. *Les monedes catalanes. Estudi y descripció de les monedes carolíngies, comtals, senyoriales, reials y locals, pròpies de Catalunya*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- BRÜCH, Joseph, 1913. *Der Einfluß der germanischen Sprachen auf das Vulgärlatein*, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsverlag.
- CALLEJA PUERTA, Miguel; SANZ FUENTES, María Josefa, 2004. "La lengua de los documentos asturianos en los siglos X-XIII: del latín al romance", GUYOTJEANNIN (ed.) 2004, http://elec.enc.sorbonne.fr/CID2003/calleja-puerta_sanz-fuentes [2019/05/13].
- CANO, Ana, 2007. "Del latín vulgar a los primeros romances. Aparición del romance en la escritura", GARGALLO, BASTARDAS (coords.): 81-121.
- CARNEVALE, Enrico, 2011. *La cucina medievale. Lessico, storia, preparazioni*, Firenze, Leo S. Olschki Editore.
- CARRASCO MANCHADO, Ana Isabel (dir.), 2017. *El historiador frente a las palabras. Lenguaje, poder y política en la sociedad medieval: nuevas herramientas y propuestas*, Lugo, (Colección Medievalismo Crítico, 1), Axac.
- CASTRO CORREA, Ainoa et al. (eds.), 2012. *Estudiar el pasado: aspectos metodológicos de la investigación en Ciencias de la Antigüedad y de la Edad Media*, Oxford, (International Series 2412), BAR.
- COLÓN, Germán, 1976. *El léxico catalán en la Romania*, Madrid, Gredos.
- CONDE, Rafael, 1988. "Fonts per a l'estudi del consum alimentari", ALIMENTACIÓ 1988: 27-50.
- CONDELLO, Emma; DE GREGORIO, Giuseppe (eds.), 1995. *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- COROMINES, J. 1952. "D'alguns germanismes típics del català", MÉLANGES 1952: 27-37.
- DEL REBOST, 1994. *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, 15 de setembre de 1994-15 de gener de 1995. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat, Electa.
- DE LA VILLA POLO, Jesús; FALQUE REY, Emma; GONZÁLEZ CASTRO, José Francisco; MUÑOZ JIMÉNEZ, M.ª José (eds.) 2017. *Conventus Classicorum. Temas y Formas del Mundo Clásico*, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos.
- DELCOR, Mathias, 1989. "Ermengol, évêque d'Urgell et son oeuvre (1010-1035), de l'histoire a l'hagiographie", *Les Cahiers de saint Michel de Cuxa*, 20: 161-181.

- DEVIC, Claude; VAISSETE, Joseph, 1840. *Histoire générale de Languedoc avec des notes et les pièces justificatives*, Toulouse, J.-B. Paya.
- DOCUMENTS JURÍDICS, 1991. *Documents jurídics de la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya – Departament de Justícia.
- DUFOUR, Jean, 1977. “Les rouleaux et encycliques mortuaires de Catalogne (1008-1102)”, *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 20, 1: 13-48.
- DUFOUR, Jean, 2005. *Recueil des rouleaux des morts (VIIIe siècle-vers 1536)*, vol. I, Paris, Diffusion de Bocard.
- ELS PAISATGES 2003. *Els Paisatges de la Vinya*, Manresa, Centre d’Estudis del Bages.
- FERRER, Llorenç, 2003. “Tines a casa, tines al mas, tines enmig de les vinyes a la Catalunya central”, *Els PAISATGES* 2003: 147-155.
- FONT I RIUS, Josep Maria, 1982. “Entorn de la figura de Ponç Bofill Marc jutge comtal de Barcelona, a les primeries del segle XI”, *Boletim da Faculdade de Direito de Coimbra (Estudos em Homenagem aos Profs. Manuel Paulo Merêa e Guilherme Braga da Cruz)*, 58: 377-395.
- 2003. “L’escala jurídica de Barcelona”, ALTURO et al. 2003: 67-100.
- FORNÉS PALLICER, Maria Antònia; PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, Mercè, 2018. “Paisajes literarios en la Cataluña altomedieval”, PÉREZ (ed.) 2018: 59-82.
- GAMILLSCHEG, Ernst, 1970 [1934]. *Romania Germanica*, 1-3, Berlin, De Gruyter.
- GARDINER, R.; MORRISON, J. (eds.), 1995. *The Age of the Galley. Mediterranean Oared Vessels since Pre-classical Times*, London, Conway Maritime Press.
- GARGALLO, José Enrique; BASTARDAS, M. Reina (coords.), 2007. *Manual de lingüística románica* Barcelona, Ariel.
- GIRAUD, Cédric; RENAULT, Jean-Baptiste; TOCK, Benoît-Michel (eds.), 2010. *Chartes originales antérieures à 1121 conservées en France*, Nancy, Centre de Médiévistique Jean Schneider; éd. électronique: Orléans, Institut de Recherche et d’Histoire des Textes (Telma), <http://www.cn-telma.fr/originaux/index/> [2019/05/13].
- GOETZ, Georg (dir.), 1888-1923. *Corpus glossariorum Latinorum*, 7 vols., Leipzig (vol. I: 1923; vol. II: 1888; vol. III: 1892; vol. IV: 1889; vol. V: 1894; vol. VI: 1899; vol. VII: 1901). Reimpr. Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1965.
- GÓMEZ RABAL, Ana, 2005. “Mujeres testadoras y herederas en documentos latinos catalanes de la Alta Edad Media”, *Euphrosyne*, 33: 261-277.
- 2006. “Lengua especializada en documentos latinos catalanes de la Alta Edad Media: una amenaza bíblica”, ALBERTO, NASCIMENTO (eds.) 2006: 553-563.
- 2010a. “Artículos sobre oficios en el Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae”, AYA-LA, MEDINA (coord.) 2010: 243-261.
- 2010b. “Léxico y cronología: la primera datación de las voces catalanas. De Coromines al Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae”, *Zeitschrift für romanische Philologie*, 126, 1: 98-114.
- 2017a. “Le latin médiéval du Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae: un projet lexicographique dans un contexte européen”, *Diachroniques: Revue de linguistique française diachronique*, 7: 119-136.
- 2017b. “Historias y palabras: dos instrumentos filológicos y una pesquisa lexicográfica”, CARRASCO (dir.) 2017: 55-68.
- en prensa. “Reflexión y práctica lexicográfica en torno a un concepto cotidiano: «hambre» y «necesidad» en los textos del Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae y del Corpus Documentale Latinum Cataloniae”, ANDRÉS, MARTÍN, PANIAGUA (eds.).

- GÓMEZ RABAL, Ana; QUETGLAS, Pere J., 2013. "Dins i fora de la ciutat: els nostres veïns de l'any 1000", SÁNCHEZ et al. (eds.) 2013: 255-267.
- GRÀCIA SAHUQUILLO, Teresa; QUETGLAS, Pedro Juan, 2005. "Interferències del llatí medieval en la formació del lèxic romànic", *Archivum Latinitatis Medii Aevi. Bulletin Du Cange*, 63: 207-214.
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants, 1992. "Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI", *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 24: 19-26.
- 2004. "Els fons d'autors grecollatins de l'Arxiu-Biblioteca Episcopal de Vic", USOBIA-GA, QUETGLAS (eds.) 2004: 47-56.
- GUYOTJEANNIN, Olivier (ed.), 2004. *La langue des actes, actes du XIe Congrès international de diplomatique (Troyes, jeudi 11-samedi 13 septembre 2003)*, École nationale des chartes. Éditions en ligne de l'École des chartes (ELEC), <http://elec.enc.sorbonne.fr/CID2003/> [2019/05/13].
- HISTÒRIA DEL MONAQUISME, 1974. *II Col·loqui d'història del monaquisme català (Sant Joan de les Abadesses, 1970)*, vol. II, Poblet, Publicacions de l'Abadia de Poblet.
- HOLTUS, Günter; METZELTIN, Michael; SCHMITT, Christian (eds.), 1988-2005. *Lexikon der romanistischen Linguistik*, 12 vols., Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- HUMANITAS, 1992. *Humanitas in honorem Antonio Fontán*, Madrid, Gredos.
- IN MEMORIAM, 1973. *In Memoriam Carles Riba (1959-1969)*, Barcelona, Ariel.
- JAIME MOYA, Joan Maria, 2012. "Los germanismos en el latín altomedieval de Cataluña", CASTRO CORREA et al. (eds.) 2012: 323-327.
- 2015. *El lèxic d'origen germànic en el llatí medieval de Catalunya*. Tesi doctoral. Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona.
- 2017. "Germanismos del catalán a partir del latín medieval", *Revista de Filología y Lingüística de la Universidad de Costa Rica*, 43, 1: 65-76.
- 2020. "La aportación del léxico militar de origen germánico en la formación de la lengua catalana", BELLMUNT, MAHIQUES (eds.), en premsa.
- JUNYENT, Eduard, 1963. "La biblioteca de la Canónica de Vich en los siglos X-X", *Gesam-melte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21: 136-145.
- LA CATALOGNE, 1932. *La Catalogne à l'époque romane: conférences faites a la Sorbonne en 1930 par M.M. Anglés, Folch i Torres, Ph. Lauer, Nicolau d'Olwer, Puig i Cadafalch*, Paris, E. Leroux.
- LIBER IUDICIORUM, 1902. *Liber iudiciorum*, ed. K. ZEUMER, (*Monumenta Germaniae Historica, Leges nationum Germanicarum*, tomus I, *Leges Visigothorum*, pp. 33-456), Hannover – Leipzig.
- LLAURÓ, Joan, 1927. "Los glosarios de Ripoll", *Analecta Sacra Tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, 3: 331-390.
- 1928. "Los glosarios de Ripoll", *Analecta Sacra Tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, 4: 271-341.
- LOPE POCH, Eva, 2008. *El desenvolupament del vocabulari tècnic feudal en els documents de l'Arxiu Comtal de Barcelona. Estudi dels fons ACA, Cancelleria, Pergamins, Ramon Borrell, Berenguer Ramon I, Ramon Berenguer I, Ramon Berenguer II, Berenguer Ramon II i Ramon Berenguer III*. Tesi doctoral. Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona.

- MACKEL, Emil, 1887. *Die germanischen Elemente in der französischen und provenzalischen Sprache*, Heilbronn, Verlag von Gebr. Henninger.
- MAGNOU, Élisabeth, 1964. "Note sur le sens du mot 'fevum'", *Annales du Midi*, 76, 67: 152.
- MARGARIT I TAYÀ, Antoni; CUBEDO I MAIGÍ, Francesc, 1981. "Els Ervigis d'Olèrdola, família bàsica en la gestació d'un comtat", *Miscel·lània Penedesenca*, 4: 99-122.
- MARÍN LÓPEZ, Rafael (coord.), 2012. *Homenaje al Profesor Dr. D. José Ignacio Fernández de Viana y Vieites*, Granada, Universidad de Granada.
- MARTIN, Robert, 2008. "À propos du *Dictionnaire du moyen français*: réussites et pièges de la lexicographie électronique", *Diachroniques: Revue de linguistique française diachronique*, 7 (2017): 11-23
- MARTÍNEZ DíEZ, Gonzalo, 2007. *Sancho III el Mayor, Rey de Pamplona*, Rex Ibericus, Madrid, Marcial Pons.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José, 1989. "La cultura de los monjes de Ripoll: los comentarios lingüísticos de las glosas", *Estudios Románicos*, 5: 899-905.
- 2001. "Aspectos de la latinidad de Bonushomo", *Estudi General*, 21: 433-441.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José et al., 2005. "Las fórmulas de imprecación en Cataluña en los siglos IX al XI", *Faventia*, 27, 1: 73-96.
- MASNOU, Josep Maria, 1999. "L'escola de la catedral de Vic al segle XI", OLLICH CASTANYER (ed.) 1999: 621-634.
- MASSIP FONOLLOSA, Jesús (ed.), 1996. *Costums de Tortosa*, Barcelona, Fundació Noguera.
- MÉLANGES, 1952. *Mélanges de linguistique et littérature romanes offerts à Mario Roques*, vol. IV, Paris, Didier.
- MESA SANZ, Juan Francisco (ed.), 2017. *Latinidad medieval hispánica*, Firenze, SISMEL-Edizioni del Galluzzo (mediEVI, 14)
- MISCELÁNEA, 1974. *Miscelánea de estudios dedicados al prof. Marín Ocete*, 2 vols., Granada, Universidad de Granada.
- MONTANER FRUTOS, Alberto, 2012. "El continuo distrático de la espectroglosia latinorromance ibérica medieval", *e-Spania*, 13: 1-33, <http://journals.openedition.org/e-spania/21093> [2019/05/13].
- MORÁN i OGERINJAUREGUI, Josep; RABELLA, Joan Anton, 2001. *Primers textos de la llengua catalana*, Barcelona, Proa.
- MUNDÓ, Anscari M., 1998. *Obres completes. I Catalunya. 1. De la romanitat a la sobirania*. Barcelona, Curial Edicions Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- 1961. "El políptic dels béns i censos de Sant Pere de Vilamajor", *Archivo Histórico y Museo Fidel Fita*, 9: 48-67.
- 1995. "El jutge Bonsom de Barcelona, cal·lígraf i copista del 979 al 1024", CONDELLO, DE GREGORIO (eds.) 1995: 269-288. [Reproduït en MUNDÓ 1998: 587-610].
- 2003. "El jutge Bonsom", ALTURO et al. 2003: 101-117.
- MUÑOZ, M. José; CAÑIZARES, Patricia; MARTÍN, Cristina (eds.), 2013, *La compilación del saber en la Edad Media*, Porto, (Textes et Études du Moyen Âge, 69), Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís, 1932. "La littérature latine au Xe, XIe et XIIe siècles", LA CATALOGNE 1932.
- OLLICH CASTANYER, Immaculada (ed.), 1999. *Actes del congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni (Vic-Ripoll, 10-13 de novembre de 1999)*, Vic, Eumo.

- ORDEIG I MATA, Ramon, 2004. *Les dotalties de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. IV: *Estudi*, Vic, Estudis Històrics.
- OUVRAD, Yves; VERKERK, Philippe, 2018. *Collatinus 11 (bêta). Lemmatiseur et analyseur morphologique des textes latins*, <https://outils.biblissima.fr/fr/collatinus/> [2019/05/13].
- PARISSE, Michel, 2002. “*Quod vulgo dicitur*: la latinisation des noms communs dans les chartes”, *Médiévales*, 42 (printemps): 45-54.
- PÉREZ GONZÁLEZ, Maurilio; PÉREZ RODRÍGUEZ, Estrella (coords.), 2011. *Influencias léxicas de otras lenguas en el latín medieval / Influences lexicales d'autres langues sur le latin médiéval / lexical Influences of Other Languages on medieval Latin*, León – Valladolid, Universidad de León – Universidad de Valladolid.
- PÉREZ RODRÍGUEZ, Estrella (ed.), 2018. *Las palabras del paisaje y el paisaje en las palabras de la Edad Media. Estudios de lexicografía latina medieval hispánica*, Turnhout, (Corpus Christianorum, Lingua Patrum, 11), Brepols.
- PFISTER, Max, 1998. “Germanisch und Romanisch”, HOLTUS, METZELTIN, SCHMITT (eds.) 1988-2005: 231-245.
- PLADEVALL, Antoni, 1978. “Ponç Bonfill Marc”, *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 11, Barcelona, Grup Enciclopèdia Catalana: 775.
- PRIETO ESPINOSA, Carlos, 2017. “El léxico de los oficios en la estructura antroponímica de la Cataluña altomedieval”, *Studia Philologica Valentina*, 1 (anexo): 117-126.
- PRYOR, John H., 1995. *From Dromon to Galea: Mediterranean bireme galleys AD500-1300*, GARDINER, MORRISON (eds.) 1995: 101-116.
- PRYOR, John H.; JEFFREYS, Elizabeth M., 2006. *The Age of the dromon. The Byzantine Navy ca 500-1204*, Leiden – Boston, (The Medieval Mediterranean Peoples, Economics and Cultures, 400-1500, 62), Brill.
- PUIG, Roser; BEJARANO, Ingrid (coords.), 2012. *Homenatge a Francesc Castelló*, Barcelona, (Homenatges 42), Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, Mercè, 2013. *Innovacions lèxiques i semàntiques en la documentació llatina medieval. Lexical and semantic innovations in Medieval Latin documents*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- 2016. “La voz catalana *merç*, del latín *merx*, *-cis*, y algunos de sus derivados en la documentación latina medieval del territorio de habla catalana”, *Zeitschrift für romanische Philologie* 132, 4:1034-1041.
- en premsa. “La devoción al santuario de San Miguel de Monte Gargano en la Cataluña del s. IX y sus incidencias en el ámbito cultural y lingüístico”, ANDRÉS, MARTÍN, PANIAGUA (eds.).
- PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, Mercè; FORNÉS PALLICER, Maria Antònia, 2012. “*Berillus grammaticus* o Borrell Guibert: un escribano erudito en la Cataluña altomedieval”, *CODOLGA*, 9, A1, <http://rcodolga.cesga.es> [2019/05/13].
- PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, Mercè et al., 2012. “Helenismos y palabras fantasmas en el documento de 1055 contra Guillem de Gurb”, *Archivum Latinitatis Medii Aevi. Bulletin Du Cange*, 70: 265-272.
- PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, Mercè; QUETGLAS, Pedro J., 2013. “El léxico alimentario en la documentación de la Cataluña medieval”, *Archivum Latinitatis Medii Aevi. Bulletin Du Cange*, 71: 67-80.
- 2014. “L’edició de documents medievals: problemes, recursos i solucions. El cas de les dobles edicions”, *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia*, 4: 85-101.

- PUNSOLA MUNÁRRIZ, Marta, 2017. *Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval (segles IX-XII): la seva relació amb els glossaris*. Tesis doctoral. Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona.
- 2017. “Léxico especializado en la Barcelona de principios del siglo XI: un pergamino del Archivo Capitular”, DE LA VILLA, FALQUE, GONZÁLEZ, MUÑOZ (eds.) 2017: 439-446.
- PUNSOLA MUNÁRRIZ, Marta; QUETGLAS, Pere J.; ALLÉS TORRENT, Susanna, 2017. “La edición digital del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*”, MESA (ed.) 2017: 445-454.
- QUETGLAS, Pere J., 1992. “Nota sobre la cultura dels escriptors medievals a Catalunya”, HUMANITAS 1992: 313-317.
- 2005. “La *Vita Adalbertini* de Ermengol Bernat d’Urgell”, *Euphrosyne*, 33: 279-287.
- 2013. “Las cualidades poéticas de Miró Bonfill”, MUÑOZ, CAÑIZARES, MARTÍN (eds.) 2013: 417-427.
- 2015. “Llenguatge jurídic i llenguatge poètic: les gosadies del comte-bisbe Miró Bonfill”, *Anuario de Estudios Medievales*, 45, 1: 185-194.
- QUETGLAS, Pere J.; GÓMEZ RABAL, Ana, 2014. “The *Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT)”, SORIANO et al. (eds.) 2014: 259-269.
- QUETGLAS NICOLAU Pere J.; GRÀCIA SAHUQUILLO, Teresa, 2005. “Interferències del llatí medieval en la formació del lèxic romànic”, *Archivum Latinitatis Medii Aevi. Bulletin Du Cange*, 63: 207-214.
- QUETGLAS, Pere J.; PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, Mercè, 2014. “L’edició de documents medievals: problemes, recursos i solucions. El cas de les dobles edicions”, *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia*, 4: 85-101.
- RIERA, Antoni, 1993. “Alimentació i poder a Catalunya al segle XII. Aproximació al comportament alimentari de la noblesa”, *Revista d’Etnologia de Catalunya*, 2: 8-21.
- 1996. “Una aproximación a las fuentes medievales para el estudio de los «productos de la tierra» en Cataluña”, *Agricultura y Sociedad*, 80/81: 119-150.
- 2000. “Documentació notarial i història de l’alimentació”, *Estudis d’Història Agrària*, 13: 17-43.
- RIESCO TERRERO, Àngel (ed.), 1999. *Introducción a la paleografía y la diplomática general*, Madrid, Síntesis.
- RINGE, Donald, 2006. *From Proto-Indo-European to Proto-Germanic*, vol. I, Oxford, Oxford University Press.
- RODÓN BINUÉ, Eulalia, 1957. *El lenguaje técnico del Feudalismo en el siglo XI en Cataluña (contribución al estudio del latín medieval)*, Barcelona, CSIC.
- SALRACH, Josep Maria, 1974. “El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació i dotació de monestirs”, *HISTÒRIA DEL MONAQUISME* 1974: 57-81.
- 1978. “Miró Bonfill i la solemnitat ripollesa del 977”, *Revista de Girona*, 83: 157-166.
- 1984. “El comte-bisbe Miró Bonfill i l’acta de consagració de Ripoll de l’any 977”, *Estudis Universitaris Catalans*, 26: 303-318.
- 1989a. “El comte-bisbe Miró Bonfill i la fundació i dotació de Sant Pere de Besalú (977-978)”, *Annals del Patronat d’Estudis històrics d’Olot i comarca*, 9: 9-44.
- 1989b. “El comte-bisbe Miró Bonfill i l’acta de consagració de Cuixà de l’any 974”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 10: 107-124.
- (coord.), 2004. *Edat Mitjana*, vol. II de GUITART I DURAN, Josep; SALRACH, Josep M. (eds.), *Història agrària dels Països Catalans*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació.

- SALVADOR, Xavier-Laurent; ISAAC, Fabrice; FASCILOLO, Marco, 2008. "Hermeneutique des similarités dans le *Dictionnaire du français scientifique médiéval*", *Diachroniques: Revue de linguistique française diachronique*, 7 (2017): 49-76.
- SÁNCHEZ MARTÍNEZ et al. (eds.), 2013. *A l'entorn de la Barcelona medieval*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- SEGARRÉS GISBERT, Marta, 2016. "Corpus Documentale Latinum Cataloniae (CODOL-CAT): reptes i solucions en la configuració d'una base de dades lexicogràfica", BORRELL, DE LA CRUZ (eds.) 2016: 225-230.
- SIMÓ RODRÍGUEZ, María Isabel, 1974. "Aportación a la documentación condal catalana (siglo X)", *MISCELÁNEA* 1974: II, 1011-1036.
- SORIANO, Lourdes et al. (eds.), 2014. *Humanitats a la xarxa: món medieval / Humanities on the Web: the medieval Word*, Bern, Peter Lang.
- SOT, Michel (dir.), 1990. *Haut Moyen Âge. Culture, éducation et société. Études offertes à P. Riché*, Paris, Université de Nanterre.
- SOUSA COSTA, Annette de, 1993. *Studien zu volkssprachigen Wörtern in karolingischen Kapitularien*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- STOPANI, Renato, 1998. *La Via Francigena: una strada europea nell'Italia del Medioevo*, Firenze, Le Lettere.
- STOTZ, Peter, 1996-2004. *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, 5 vols., München, Beck.
- TEROL AMIGÓ, Adelaida, 2016. *El lèxic de l'alimentació en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval*. Tesis doctoral. Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona.
- TRIAS FERRI, Laura, 2011-2012. *La terminologia tèxtil a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval*. Tesis doctoral. Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona.
- TURCAN-VERKERK, Anne-Marie (dir.), 2018. *Biblissima, Bibliotheca bibliothecarum novissima. Observatoire du patrimoine écrit du Moyen Âge et de la Renaissance*, <https://projet.biblissima.fr/fr> [2019/05/13].
- USOBIAGA, Begoña; QUETGLAS NICOLAU, Pere J. (eds.), 2004. *Ciència, didàctica i funció social dels estudis clàssics*, Barcelona, Secció Catalana de la SEEC.
- VALLE, Margarita del, 2007. "Edad Media y enfermedad", *Revista científica de la Sociedad Española de Enfermería Neurológica*, 26: 9-27.
- VALLS TABERNER, Fernando, 1925. "El «Liber iudicum popularis» del jutge Homobonus de Barcelona", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 2: 200-212.
- VILADRICH, Mercè, 2012. "Novament sobre *tasq / tascha / tasca* en el palimpsest fiscal de la Catalunya oriental i la Narbonesa", PUIG, BEJARANO (coords.) 2012: 313-331.
- 2013. "La transferencia de términos fiscales islámicos de oriente a occidente: *tasq y tascha / tasca* en Catalunya Vella y Septimania durante la primera organización emiral omeya", BALLESTÍN, PASTOR (eds.) 2013: 43-51.
- VITALI, David, 2007. *Mit dem Lateinisch am Ende? Volkssprachlicher Einfluss in lateinischen Chartularen aus der Westschweiz*, Bern, Peter Lang.
- WARTBURG, Walther von, 1950. *Die Ausgliederung der Romanisches Sprachräume*, Berne, Francke, (Traducción al español, 1971. *La fragmentación lingüística de la Romania*, Madrid, Gredos).

- ZIMMERMANN, Michel, 1974. "Protocoles et préambules dans les documents catalans du Xe au XIIe siècle. Evolution diplomatique et signification spirituelle I. Les protocoles", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 10: 41-76.
- 1975. "Protocoles et préambules dans les documents catalans du Xe au XIIe siècle. Evolution diplomatique et signification spirituelle II. Les préambules", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 11: 51-80.
- 1990. "La connaissance du grec en Catalogne du IXe au XIe siècle", SOT (dir.) 1990: 493-515.
- 2003a. *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècles)*, 2 vols., Madrid, Casa de Velázquez.
- 2003b. "L'histoire médiévale coule-t-elle de source?", GUYOTJEANNIN (ed.) 2004, <http://elec.enc.sorbonne.fr/CID2003/zimmermann> [2019/05/13].

2. Abreviatures arxivístiques i de diplomataris

ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó

Abadal, *ECuixà* = ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', 1954. *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà*, Abadia de Montserrat (extret d'*Analecta Montserratensia*, 8, 1954-1955).

ACBarcelona = Arxiu Capítular de la Catedral Basílica de Barcelona.

AComtalPerg. = FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.); ARNALL, Maria Josepa; BAIGES, Ignasi J. (coords.); BENITO, Pere; CONDE, Rafael; FARÍAS, Víctor; TO, Lluís, 1999. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, 3 vols., Barcelona, Fundació Noguera.

AComtalPerg.(cont.) = BAIGES, Ignasi J.; FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.); BENITO, Pere; CONDE, Rafael, FARÍAS, Víctor; GALCERAN, Pere; PONS, Margot; SADURNÍ, Núria; TORRA, Albert, 2010. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, 4 vols., Barcelona, Fundació Noguera.

ACondal = UDINA MARTORELL, Federico, 1951. *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, Barcelona, CSIC.

Alart, *CRouss.* = ALART, Bernard, 1880. *Cartulaire roussillonnais*, Perpignan.

Alturo, *Polinyà* = ALTURO I PERUCHO, Jesús, 1985. *Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.

Alturo, *Sta Anna* = ALTURO I PERUCHO, Jesús, 1985. *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*, 3 vols., Barcelona, Fundació Noguera.

Bach, *ACSolsona* = BACH, Antoni, 1996-1997. "Els documents, del s. XI, de l'Arxiu Capítular de Solsona", *Urgellia*, 13: 37-334.

Baraut, *ActUrgell* = BARAUT, Cebrià, 1978. "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", *Urgellia*, 1: 11-182 (doc. 1-90).

Baraut, *CartAndorra* = BARAUT, Cebrià, 1988-1990. *Cartulari de la Vall d'Andorra*, vol. I, *Segles IX-XIII* (1988), vol. II, *Segles X-XIII* (1990), Lleida, Conselleria d'Educació i Cultura del Govern d'Andorra.

Baraut, *DipTavèrnoles* = BARAUT, Cebrià, 1994-1995. "Diplomatari de Tavèrnoles, segles IX-XIII", *Urgellia*, 12: 7-414.

- Baraut, *DocUrgell* = BARAUT, Cebrià, 1979. "Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 2: 7-145 (doc. 1-187); // 1980. "Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 3: 7-146 (doc. 188-314); // 1981. "Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 4: 7-186 (doc. 315-489); // 1982. "Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 5: 7-158 (doc. 490-637); // 1983. "Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 6: 7-243 (doc. 638-897); // 1984-1985. "Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 7: 7-218 (doc. 898-1100); // 1986-1987. "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 8: 7-149 (doc. 1101-1189 i ap. 1-28); // 1988-1989. "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 9: 7-312 (doc. 1190-1508); // 1990-1991. "Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 10: 7-349 (doc. 1509-1848); // 1992-1993. "Els documents, dels anys 1191-1200, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 11: 7-125 (doc. 1849-1906 i ap. 1-74).
- Baraut, *Tresponts* = BARAUT, Cebrià, 1984. "El monestir de Sant Andreu de Tresponts (segles IX-XVI)", *Studia monastica*, 26: 241-271.
- Bisson, *Fiscal Accounts* = BISSON, Thomas N., 1984. *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, 2 vols., Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- Bolòs, *Serrateix* = BOLÒS, Jordi, 2006. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- Bolòs-Pagès, *St. Llorenç prop Bagà* = BOLÒS, Jordi; PAGÈS, Montserrat, 1986. *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, Barcelona, Proa.
- Carreras Candi, *Lo Montjuich* = CARRERAS Y CANDI, Francesch, 1901-1905. "Lo Montjuich de Barcelona", *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 8: 195-450.
- CCarlemany = MARQUÈS, Josep Maria, 1993. *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- CDipÀger = CHESÉ LAPEÑA, Ramon. 2011. *Col·lecció diplomàtica de Pere d'Àger fins 1198*, Barcelona, Fundació Noguera.
- CDipSGirona = MARTÍ, Ramon, 1997. *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- CEGirona (Marquès) = Cartulari de la Catedral de Girona dit «Cartoral de Carlemany» (Es dona entre parèntesi la referència del document segons l'edició de MARQUÈS, Josep Maria, 1993. *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera).
- Constans, *DipBanyoles* = CONSTANS I SERRATS, Lluís G., 1985-1987. *Diplomatari de Banyoles (822-1299)*, 2 vols., Banyoles, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- CPoblación = FONT RIUS, Josep M., 1969-1983. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I/1-2: *Estudio, Diplomatario*; vol. II: *Estudio, Apéndice*, Madrid – Barcelona, CSIC.
- CSCreus = UDINA MARTORELL, Federico, 1947. *El «Llibre Blanch» de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, Barcelona, CSIC.
- CSCugat = RIUS SERRA, José, 1945-1947. *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, 3 vols., Barcelona: CSIC // 1981. *Índices*, vol. IV, Madrid, Ministerio de Cultura.

- DACCBBarcelona = BAUCELLS I REIG, Josep; FÀBREGA I GRAU, Àngel; RIU I RIU, Manuel; HERNANDO I DELGADO, Josep; BATLLE I GALLART, Carmen, 2006. *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, 4 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- DCBarcelona = FÀBREGA I GRAU, Àngel, 1995. *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I: *Documents dels anys 844-1000*, Barcelona, Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona.
- DipADSolsona = BACH RIU, Antoni (amb la col·laboració de SAROBE I HUESCA, Ramon), 2002. *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- DipAmer = PRUENCA I BAYONA, Esteve (ed. MARQUÈS, Josep Maria), 1995. *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, Barcelona, Fundació Noguera.
- DipCardona = GALERA I PEDROSA, Andreu, 1998. *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- DipCarol. = ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', 1926-1950 i 1952. *Els diplomes carolingis a Catalunya. Catalunya Carolíngia*, vol. II/1-2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DipGirona = SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago; RIERA I VIADER, Sebastià; ROVIRA I SOLÀ, Manuel (*curatores*); ORDEIG I MATA, Ramon (*rev.*), 2003. *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada. Catalunya Carolíngia*, vol. V/1-2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DipManresa = BENET I CLARÀ, Albert, 1994. *Diplomatari de la ciutat de Manresa (segles IX-X)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- DipMontalegre = PÉREZ I GÓMEZ, Xavier, 1998. *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- DipOsona = ORDEIG I MATA, Ramon, 1999. *Els comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia*, vol. IV/1-3, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DipPallars = ABADAL I DE VINYALS, Ramon d', 1955. *Els comtats de Pallars i Ribagorça. Catalunya Carolíngia*, vol. III/1-2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DipPoblet = ALTISENT, Agustí, 1993. *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, vol. I (960-1177), Barcelona, Abadia de Poblet.
- DipPortella = BOLÒS, Jordi, 2009. *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, Barcelona, Fundació Noguera.
- DipRosselló = PONSICH, Pere, 2006. *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet. Catalunya Carolíngia*, vol. VI/1-2, revisat i completat per Ramon ORDEIG I MATA, prefaci per Anscari M. MUNDÓ, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DipTortosa = VIRGILI, Antoni, 1997. *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- Gonzalvo, *Pau i treva* = GONZALVO I BOU, Gener, 1994. *Les constitucions de pau i treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya.
- Junyent-Ordeig, *DipVic* = JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard, 1980-1987. *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*, 4 fascs, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs. // ORDEIG I MATA, Ramon, 2000-2010. *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*, 6 fascs., Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs – Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals.

Junyent, *Oliba* Dip. o Tex. = JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard; MUNDÓ, Anscari M. (curator), 1992. *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

LAntiq. = *Libri Antiquitatum* de la Catedral de Barcelona.

LAntiq. (Mas) = *Libri Antiquitatum* de la Catedral de Barcelona | de la Catedral de Barcelona. Es dona entre parèntesi el número de l'índex de J. Mas (Mas, Joseph, 1909-1914. *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, vols. IX-XII: *Rúbrica dels «Libri Antiquitatum» de la Seu de Barcelona*, Barcelona).

LFeud. = MIQUEL ROSELL, Francisco, 1945. *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. Reconstitución y edición por ..., 2 vols., Barcelona, CSIC.

LibludPop = ALTURO PERUCHO, Jesús; BELLÉS, Joan; FONT I RIUS, Josep Maria; GARCÍA, Yolanda; MUNDÓ, Anscari M., 2003. *Liber iudicum popularis, ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia i Interior.

Llorens, *DocSolsona* = LLORENS, Antoni, 1992-1993. "Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capítular de Solsona", *Urgellia*, 11: 301-486.

Marca = MARCA, Petrus de, 1688. *Marca Hispanica siue limes Hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum ab anno 817 ad annum 1258*, Paris, ed. Stephanus Baluzius.

Marquès, *Dipl. Sant Daniel de Girona* = MARQUÈS, Josep Maria, 1997. *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona, Fundació Noguera.

Marquès, *Sta. Cecília d'Elins* = MARQUÈS, Benigne, 2002-2005. "Els documents del monestir de Santa Cecília d'Elins (881-1198)", *Urgellia*, 15: 33-133.

Martí Bonet, *Oleguer* = MARTÍ BONET, Josep Maria, 2003. *Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona: comentaris als documents de sant Oleguer*, Barcelona, Arxiu Diocesà de Barcelona.

MEBarcelona = PARDO I SABARTÉS, Maria, 1994. *Mensa episcopal de Barcelona (878-1299)*, Barcelona, Fundació Noguera.

Miret, *Antig text* = MIRET I SANS, Joaquim, 1904. "El més antig text literari escrit en català, precedit per una colecció de documents dels segles XIe, XIIe i XIIIe", *Revista de Bibliografia Catalana*, IV, 7: 5-47.

Miret, *Aplech* = MIRET Y SANS, Joaquim, 1911-1912. "Aplech de documents dels segles XIe i XIIe per a l'estudi de la llengua catalana", *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 6: 348-357 i 381-395.

Miret, *Organyà* = MIRET Y SANS, Joaquim, 1915-1916. "Los noms personals y geogràfichs de la encontrada d'Organyà en los segles X^e y XIe", *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 8: 414-444 i 522-546.

Miret, *Terrassa* = MIRET Y SANS, Joaquim, 1913-1914. "Los noms personals y geogràfichs de la encontrada de Terrassa en los segles X^e y XIe", *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 7: 385-407 i 485-509.

MNHistóricas = MONSALVATJE Y FOSSAS, Francisco, 1899-1919. *Noticias históricas*, 26 vols., Olot.

Mundó, *St. Pere de Vilamajor* = MUNDÓ, Anscari M., 1974. "Domains and rights of Sant Pere de Vilamajor (Catalonia): A polyptych of c. 950 and c. 1060", *Speculum*, 49: 238-257.

Negre, *Ponç d'Empúries* = NEGRE PASTELL, Pelai, 1960, "Dos importantes documentos del conde de Ampurias, Poncio I", *Anales del Instituto de estudios gerundenses*, 14: 229-261.

Oleguer = MARTÍ BONET, Josep M., 2003. *Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona*, Barcelona, Arxiu Diocesà de Barcelona.

Ordeig, *Dotalies* = ORDEIG I MATA, Ramon, 1993-2001. *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, 3 vols., Vic.

Papell, *DipSantesCreus* = PAPELL I TARDIU, Joan, 2005. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*, vol. I, Barcelona, Fundació Noguera.

Pons, *Canònica agustiniana* = PONS I GURI, Josep M.; PALOU I MIQUEL, Hug, 2002. *Un cartoral de la canònica agustiniana de Santa Maria del castell del Besalú (segles X-XV)*, Barcelona, Fundació Noguera.

Puig i Ferreté, *Gerri* = PUIG I FERRETÉ, Ignasi M., 1991. *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*, 2 vols., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Puig i Ferreté, *Lavaix* = PUIG I FERRETÉ, Ignasi M., 1984. *El Cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*, La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana.

Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* = PUIG I USTRELL, Pere, 1995. *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa, Diplomatari dels segles X i XI*, 3 vols., Barcelona, Fundació Noguera.

Puig i Ustrell, *Dipl. St. Pere i Sta. Maria d'Ègara* = PUIG I USTRELL, Pere; RUIZ I GÓMEZ, Vicenç; SOLER I GIMÉNEZ, Joan, 2001. *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara Terrassa (anys 958-1207)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2001.

Russell-Gebbett, *MCLT* = RUSSELL-GEBBETT, Paul, 1965. *Mediaeval Catalan Linguistic Texts*, Oxford, The Dolphin Book.

Sanahuja, *Àger* 28, p. 349 = SANAHUJA, Pedro, 1961. *Historia de la villa de Àger*, Barcelona, Seráfica.

Sangés, *DocGuissona* = SANGÉS, Domènec, 1980. "Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva plana", *Urgellia*, 3: 195-305; // 2002-2005. "Els documents del segle XII (1176-2001), del fons de Guissona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell", *Urgellia*, 15: 211-336 (doc. 209-299).

Udina, *Comtes i reis* = UDINA I ABELLÓ, Antoni M., 2001. *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, Fundació Noguera.

Udina, *La successió testada* = UDINA I ABELLÓ, Antoni M., 1984. *La successió testada a la Catalunya Altomedieval*, Barcelona, Fundació Noguera.

Usat. (ed. 1913) = 1913. *Usatges de Barcelona editats amb una introducció per R. d'Abadal i de Vinyals i F. Valls Taberner*, Barcelona.

Usat. (ed. 1984) = 1984 (1991²). *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Establiment del text llatí i edició de la versió catalana del manuscrit del s. XIII a cura de J. BASTARDAS, Barcelona, Fundació Noguera.

Vita Petri Vrs. = *Vita Beati Petri Vrseoli*. MABILLON, Jean, 1737. *Acta sanctorum ordinis Sancti Benedicti in saeculorum classes distributa (saeculum V)*, Venezia, vol. VII, pp. 851-860.

VViage = VILLANUEVA, Jaime, 1803-1852. *Viage literario a las iglesias de España*, 22 vols., Madrid – València.

3. Dictionaris (amb resolució d'abreviatures dels més citats)

BIBERSTEIN KAZIMIRSKI = BIBERSTEIN KAZIMIRSKI, Albert de, 1860. *Dictionnaire arabe-français*, Paris.

COROMINAS, Joan, 1954-1957. *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, 4 vols., Madrid, Gredos.

COROMINAS, Joan; PASCUAL, José Antonio, 1980-1991. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols., Madrid, Gredos.

COROMINES, DECat = COROMINES, Joan, 1980-2001. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols., Barcelona, Curial.

DCVB = ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de Borja, 1930-1962. *Diccionari Català-Valencià-Balear*, 10 vols., Palma de Mallorca, Moll, <http://dcvb.iecat.net> [2019/05/13].

DIEZ, Friedrich, 1987⁵ [1853]. *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*, Bonn, Adolph Marcus.

DMLBrit = LATHAM, Ronald E.; HOWLETT, David; ASCHDOWNE, Richard (eds.), 1975-2013. *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*, London, Oxford University Press.

DMLCelt = HARVEY, Anthony J. R. (dir.); POWER, Jane (ed.), 2006. *Dictionary of Medieval Latin from Celtic Sources. Non-Classical Lexicon of Celtic Latinity*, vol. I (A-H), Turnhout, (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis), Brepols // HARVEY, Anthony J. R. (dir.), en preparació. *Dictionary of Medieval Latin from Celtic Sources. Non-Classical Lexicon of Celtic Latinity*, vol. II, Turnhout, (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis), Brepols.

DU CANGE = DU FRESNE, Carolo (domino Du Cange) (*conditor*); FAVRE, Léopold (*curator*), 1883-1887²: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, Niort, L. Favre, 10 vols., <http://ducange.enc.sorbonne.fr> [2019/05/13].

FEIST, Sigmund, 1939³. *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*, Leiden, Brill.

GLMAFinlandicae = HAKAMIES, Reino (ed.), 1958. *Glossarium Latinitatis Medii Aevi Finlandicae*, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica.

GMLC = BASSOLS, Mariano; BASTARDAS, Joan (dirs.), 1961-1985. *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, vol. I (A-D), Barcelona, CSIC – Universidad de Barcelona. // BASTARDAS, Joan (dir.), 2001-2006. *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, mots llatins i romànics documentats en fonts catalanes de l'any 800 al 1100*, fascs. 11-12 (F-G), Barcelona, CSIC. // GÓMEZ RABAL, Ana; GRÀCIA SAHUQUILLO, Teresa; QUETGLAS, Pere J. (eds.), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, vol. I (A-D)², Barcelona, CSIC (edició digital en curs de preparació).

GMLSueciae = WESTERBERGH, Ulla; ODELMAN, Eva (eds.), 1968-2002. *Glossarium Mediae Latinitatis Sueciae*, Stockholm, Almqvist & Wiksell.

KLUGE, Friedrich; SEEBOLD, Eduard, 2010²⁵. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin, De Gruyter.

KÖBLER, Gerhard, 1989. *Gotisches Wörterbuch*, Leiden, Brill.

KROONE, Guus, 2013. *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*, Leiden – Boston, Brill.

LEHMANN, Winfred Philipp, 1986. *A Gothic Etymological Dictionary*, Leiden, Brill.

LELMAL = PÉREZ, Maurilio (dir.), 2010. *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Regni Legionis (s. VIII-1230) Imperfectum. Léxico latinorromance del reino de León (s. VIII-1230)*, Turnhout, (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis), Brepols.

LLITALICAE MAL = ARNALDI, Francesco; TURRIANI, Maria; SMIRAGLIA, Pasquale (eds.), 1939-1964. *Latinitatis Italicae Medii Aevi inde ab a. CDLXXVI usque ad a. MXXII Lexicon imperfectum*, 4 vols., Bruxelles, Union Académique Internationale // CELENTANO, L.; DE PRISCO, Antonio; NAZZARO, A. V.; POLARA, Giovanni; SMIRAGLIA, Pasquale; TURRIANI, Maria (eds.), 2001. *Latinitatis Italicae Medii Aevi Lexicon (saec. V ex.-saec. XI in.)*, Firenze, SISMELE-Edizioni del Galluzzo.

LLMAHUNGARIAE = HARMATTA, János (dir.); BORONKAI, Iván; SZOVAK, Kornél (eds.), 1983-. *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*, Budapest, A Magyarországi Középkori Latinság Szótára, Ab Instituto Studiorum Antiquitatis Promovendorum Academiae Scientiarum Hungaricae.

LLMAIUGOSLAVIAE = KOSTRENCIC, Marko (dir.); GORTAN, Veljko; HERKOV, Zlatko (eds.), 1969-1978. *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae*, 2 vols., Zagrabiae, Editio Instituti historici Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium.

LLNEDERLANDICAE MA = FUCHS, J. (conditor); WEIJERS, Olga; GUMBERT-HEPP, Marijke (eds.), 1977-2005. *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi*, 8 vols. + suppl., Leiden, Brill.

LLOYD, Albert Larry; LÜHR, Rosemarie; SPRINGER, Otto, 1988-2014. *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen*, 6 vols., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

LLMALBOHEMORUM = VARCL, Ladislav (dir.), 1977-, *Latinitatis Medii Aevi Lexicon Bohemorum*, Praeae, Academia.

LLMILPOLONORUM = PLEZIA, Marian; WEYSENHOFF-BROŻKOWA, Krystyna; RZEPIELA, Michał (dirs.), 1953-. *Lexicon Mediae et Infimae Latinitatis Polonorum*, Vratislaviae – Cracoviae – Varsoviae, Instytutu Języka Polskiego.

LLMLDANICAE = BLATT, Franz; JOHANSEN, Bente Friis; JOHANSEN, Holger Friis; TERKELSEN, Peter; DUEN, Otto Steen (eds.), 1987-2015. *Lexicon Mediae Latinitatis Danicae*, Aarhus, In Aedibus Universitatis Arhusiensis.

MEYER-LÜBKE, REW = MEYER-LÜBKE, Wilhelm, 1935³. *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.

MLW = PRINZ, Otto; LEHMANN, Paul; STROUX, Johannes; SCHNEIDER, Johannes; WELLHAUSEN, Adelheid (dirs.), 1959-. *Mittelateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*, im Gemeinschaft mit den Akademien der Wissenschaften zu Göttingen, Heidelberg, Leipzig, Mainz, Wien und der Schweizerischen Geisteswissenschaftlichen Gesellschaft herausgegeben von der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, München, C. H. Beck.

NGML = BLATT, Franz; LEFÈVRE, Yves; MONFRIN, Jacques; DOLBEAU, François; GUERREAU-JALABERT, Anita (dirs.), 1957-. *Novum Glossarium Mediae Latinitatis*, Hafniae, E.

- Munskgaard – Bruxelles, Union Académique Internationale – Genève, Droz, <http://glossaria.eu> [2019/26/05].
- NIERMEYER = NIERMEYER, Jan Frederik; VAN DE KIEFT, Co, 2002. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, edició revisada per Jan W. J. BURGERS, 2 vols., Leiden, Brill.
- OPou = *Thesaurus Puerilis*. Authore Onophrio Povio Gerundensi Artium Doctore. Barcinone: apud Ioannem Paulum Menescal (1580). Facsímil de la 2a edició, València, Librerías Paris – Valencia.
- ThLL = 1900-. *Thesaurus Linguae Latinae*, editus auctoritae et consilio academiarum quinque germanicarum, Berolensis, Gottingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis, Lipsiae, In aedibus B. G. Teubneri // München – Leipzig, K. G. Saur // Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- WARTBURG, FEW = WARTBURG, Walther von, 1948-<1998>. *Französisches etymologisches Wörterbuch*, 25 vols., Tübingen – Basel.

4. Bases de dades lèxiques

- CODOLCAT = QUETGLAS, Pere J. (dir.); GÓMEZ RABAL, Ana (coord. ed.), 2018. *Corpus Documentale Latinum Cataloniae (CODOLCAT)*, v. 7, Barcelona, CSIC – UB. <http://gmlc.imf.csic.es/codolcat> [2019/05/13].
- CODOLGA = DÍAZ DE BUSTAMANTE, José M. (dir.), 2018. *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae (CODOLGA)*, v. 15, Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. <http://corpus.cirp.es/codolga/> [2019/05/13].
- CODOL-LEG = PÉREZ RODRÍGUEZ, Estrella (dir.), 2019. *Corpus Documentale Latinum Legionis (CODOL-LEG)*, v. 1, Universidad de Valladolid. <http://www.codolleg.es> [2019/05/13].
- CODOLPOR = FARMHOUSE ALBERTO, Paulo (dir.), 2015-. *Corpus Documentale Latinum Portucalense (CODOLPOR)*, Lisboa, Centro de Estudos Classicos, Universidade de Lisboa. <http://codolpor.ul.pt> [2019/05/13].
- CODOLVA = MESA SANZ, Juan Francisco (dir.), 2019. *Corpus Documentale Latinum Valencie (CODOLVA)*, v. 1, Universidad de Alicante. <http://codolva.ivitra.ua.es> [2019/10/13].
- CODOLHisp = QUETGLAS, Pere (dir.), 2019-. *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum (CODOLHisp)*, Barcelona, CSIC. <http://codolhisp.imf.csic.es/codolhisp/> [2019/10/13].

5. Altres recursos digitals citats

- Brepolis (<http://www.brepolis.net>) [2019/05/27].
- Computational Historic Semantics (<http://comphistsem.org/home.html>) [2019/05/27].
- Linking Latin (<https://lila-erc.eu/>) [2019/05/27].

Índex de termes analitzats*

absida, 163n, 164, 169, 174, 183, 187
acoluthus, 165, 187
ad rigandum vid. *rigare*
adelphus, 165, 174, 177-178, 183, 187
adob, 144-146, 152, 155
adobar, 145-147, 152, 155
aegritudo, 197, 209
aenigma, 165, 171, 184, 187
aeon, 165, 169, 175, 176, 183, 187
aeramenta, 112, 129-130
aether, 164, 166, 183, 187
aetherius, 165, 169, 173, 175-176, 187
agnellus, 105, 122, 129-130
agnus, 105, 122, 129-130
aguayt, 146, 154-155
alamanus, 144, 152, 155
alberga, *arberga*, 141, 143, 152, 155
albergeria, 141, 152, 155
alimentum, 98-99, 121, 129-130
aliscara vid. *ariscara*
alium, 102, 129-130
allegoriter, 166, 169, 175-176, 183, 187
almols, 102, 122, 129-130
alna, 148, 152, 155
alodarius, 142, 152, 155
alodis, *alodium*, *alodus*, 70, 91, 142, 152, 155
alodium vid. *alodis*
alodus vid. *alodis*
alsbergum, 145-146, 152, 155
amenoles, 103, 129-130
ampulla, 106, 121, 123, 125, 129-130
anachoreticus, 166, 173, 183, 187

anapus, *hanappus*, 116, 123, 129, 132, 139, 153, 155
anas, 106, 129-130
ancha, 123, 126, 129-130
ancora, 177, 181, 183, 187
angelus, 162, 164, 170, 187
animal, 103, 129-130
annona, 100, 129-130
anser, 106, 129-130
anthropus, 174, 179-180, 183, 187
antidotum, 165-166, 175-176, 183, 187
apostolus, 162, 165, 170, 187
arberga vid. *alberga*
arbergare, 141, 143, 147, 152, 155
arbergum, 141, 146, 152, 155
arca, 121, 123, 125, 129-130
archeta, 121-124, 126, 129-130
archimandrita, 163 i n, 183, 187
ardimentum, 146, 152, 155
aries, 104, 129-130
ariscara, *aliscara*, 143, 152, 155
arramire, 143, 153, 155
arrancura, 144, 155
arrencare, 150, 153, 155
asceterium, 165, 169, 175, 180, 183, 187
asina, 105, 129-130
asinus, 105, 126, 129-130, 173
astus, 114, 123-124, 129-130, 140, 152, 155,
asylum, 177, 178, 183, 187
athleta, 162n, 176, 183, 187
auca, 106, 126, 129-130
auena, 100-101, 129-130
axungia, 108, 129-130
azymus, 166, 174, 183, 187

* Es consignen lemes, seguits de les variants citades, amb les pàgines on s'analitzen, però no les pàgines on es llegeixen formes d'aquests lemes en els documents, excepció feta dels casos en què en l'obra s'estudien formes concretes d'aquests; aleshores, es recullen aquestes formes i s'ofereixen les pàgines on es troben en el cos del text i en les documents citats com a exemple.

- baccinus*, 115, 123, 125, 129-130
baco, 104, 108, 123-124, 129-130, 139, 152, 155
baculus, 163n, 164-165, 173-174, 183, 187
ballista, 165, 174, 187
balsamum, 164-165, 183, 187
bambacium, 150, 155
bancalis, 139, 145, 149, 152, 155
bancus, 139-140, 152, 155
bandimentum, 143, 152, 155
bannus, 143, 152, 155
baptismus, 177, 187
barathrum, 169, 171, 177, 179-180, 183, 187
barbarus, 163n, 164, 169, 175, 179-180, 183, 187
baro, 138, 147, 152, 155
barralo, 120, 126, 129-130
barrico, 120, 126, 129-130
barrila, 96, 118, 120, 124, 126, 129-130
barrileto, 120, 122, 129-130
barrilus, 96, 118, 120, 129-130
basileus, 165-166, 175-176, 183, 187
bastimentum, 141, 152, 155
bastire, 141, 152, 155
bauzare, 148, 152, 155
bauzator, 148, 152, 155
bauzia, 148, 152, 155
bennellus, 145, 152, 155
bestia, 103, 124, 126, 129-130
betage vid. *botaticus*
bibliotheca, 163n, 187
biothanatus, 162n, 171, 183, 187
bladum, 100, 123, 129-130
blancardo, 139, 152, 155
blancharius, 139, 148, 152, 155
blancus, 139-140, 152, 155
blauus, -a, 140, 152, 155
bombicum, 150, 154-155
borda, 141, 149, 152, 155
border, 147, 152, 156
bos, 105, 129-130
boscanus, 139, 149, 152, 156
boschet, vid. *boscheto*
boscheto, *boschet*, 149, 152, 156
bosco, vid. *boscus*
boscus, 70, 139, 149, 152, 156, forma *bosco*, 69, 75, 92-94
bot, 120, 126, 129-130
botaticus, 89 i n, forma *betage*, 89 i n, 92-94
boto, *botonus*, 145, 152, 156
botonus vid. *boto*
brabium, 165, 175-176, 178, 183, 187
brodum, 139, 145, 152, 156
brosetatus, 139, 145, 152, 156
brunellus, 140, 152, 156
brunus, -a, 140, 152, 156
bufador, 114, 123, 129-130
burgensis, 147, 152, 156
burgus, 141, 152, 156
caballus, 105, 124, 129-130
cabfog, 114-115, 122-123, 129-130
caecitas, 209
calamus, 164-165, 173-174, 183, 187
caldaria, 113, 122, 124, 129-130
callereta, 114, 122, 125, 129-130
canalis, 107, 123, 126, 129-130
canna, 120, 123, 129-130
cannadela, 120, 122, 129-130
cannata, 120, 129-130
canon, 165, 170, 181, 187
capo, 106, 129-130
capra: 105, 122, 129-130
caprinus, 105, 129-130
caprita, 105, 129, 131
capritus, 105, 129, 131
caritas, 90
caro, 107, 122, 124, 129, 131
caseus, 74, 108, 129, 131
castanea, 103, 126, 129, 131
cataclysmos, 165-166, 169, 181, 183, 187
catalogus, 169, 174, 187
categorizare, 175, 179-180, 183, 187
cathedra, 165, 170, 187
catholicus, 162n, 164, 170, 187
catus, 85, 91-94
caulis, 102, 129, 131
causimentum, 136, 148, 153, 156
celidrodo, 179-180, 187
cenodoxia, 166, 183, 187
censali publico, 92
cepa, 102, 122, 129, 131
ceruus, 106, 129, 131
chalybs, 166, 169, 180, 183, 187
chaos, 171, 183, 187
charisma, 176-177, 183, 187
chelydrus, 166, 171, 177-178, 180, 183, 187
chirographum, 187
choraules, 37, 38, 163 i n, 188
chorus, 163n, 170, 188
chrisma, 164 i n, 170, 188
chronos, 164n, 169, 172, 174, 177-178, 183, 188
cibaria, 100-101, 123, 129, 131
cibata, 100-101, 124, 129, 131

- cibus*, 98-99, 124, 129, 131
circius, 75, 76n, 77 i n, 93-94, 172
cirons, 103, 129, 131
cleronomia, 163n, 169, 171, 182-183, 188
clima, 165, 170, 172, 178, 188
cliothedrum, 166, 169, 181, 183, 188
cochlea, 116, 123, 129, 131
cochlear(e), 116, 123, 129, 131
cochlearium, 116, 122-123, 129, 131
Cocytus, 162n, 166, 171, 183, 188
coemeterium, 169, 188
cognomen, 40n, forma *cognomento*, 38, 40-43, 44n, 45-49
concha, 115, 123, 125, 129, 131
conredare, 150, 153, 156
conredum, 149, 153, 156
cordarius, 105, 129, 131
corymbus, 164, 166, 174, 183, 188
cosmos, 169, 173, 175, 177, 183, 188
costa, 107, 129, 131
costatus, 107, 123, 126, 129, 131
costolatium, 107, 129, 131
cotta, 150, 154, 156
cottus, 150, 154, 156
coxa, 107, 129, 131
crater, 163n, 164-165, 169, 177, 183, 188
crema(s)culus, 114-115, 129, 131
crocia, vid. *crucia*
crucia, *crocia*, 83-84, 92-93, 138, 145, 153, 156, 197
cruxina, *croxena*, 150, 154, 156
crystallus, 165, 174, 183, 188
cubelet, 118, 122-123, 129, 131
cubellus, 118, 122, 129, 131
cubet, 118, 122-123, 129, 131
cultellus, 117, 122, 126, 129, 131
culter, 117, 129, 131
cuniculus, 106, 129, 131
cupa, 118, 122, 129, 131
cupella, 118, 122, 129, 131
cuppa, 116, 124, 129, 131
cupus, 96, 118-119, 126, 129, 131
curcibaldus, *curcebal*, 144, 152, 156
curialis, 70
Cyllenios, 165-166, 172, 177-178, 183, 188

dactilea, 180 i n, 188
dactylus, 164-165, 180, 183, 188
dardus, 146, 152, 156
dementia, *demencia*, 196
densa, 69 i n
densicula, 69, 75

diabolus, 162n, 165, 170, 188
diaconus, 165, 170, 188
dioecesis, 162n, 164, 170, 188
dissenteria, 196, 209
doctor parvulorum, 43, 61, 75n,
dogma, 163, 173, 176, 183, 188
dolium, 121, 129, 131
doxasmenon, 164-165, 167, 169, 171, 177, 183, 188
drachma, 164, 167, 174, 183, 188
draco, 165, 176-177, 183, 188
dulgere, 150, 154, 156

ecclesia, 162n, 164-165, 170, 188
elemosina, 163, 170, 188
elenchus, 171, 175, 183, 188
elmus, 146, 153, 156
encaenia, 162n, 167, 169, 177-178, 183, 188
eous, 165, 172, 178, 183, 188
epilogus, 164, 169, 171, 177-179, 182-183, 188
episcopus, 162n, 170, 173, 188
equa, 105, 126, 129, 131
equus, 105, 129, 131
ergastulum, 162n, 171, 179, 181-183, 188
eschena, 148-149, 153, 156
esparuerus, 140, 148, 153, 156
esperonos, 139, 145, 153, 156
eucharistia, 162n, 165, 167, 184, 188
eulogetos, 164-165, 167, 169, 171, 177, 183, 188
eulogia, 164 i n, 183, 188
euphonos, 162n, 167, 183, 188
exarare, 57, 59; formas *exarata*, 49 i n, 59; *exaratum*, 49 i n, 59; *exaravi*, 48 i n, 50n, 51 i n, 52 i n, 56-60, 62, 64, 195; *exaravimus*, 49n; *exaravit*, 48, 49 i n, 55-59, 62, 64
exarata vid. *exarare*
exaratio, 49, 51, 52, 56, 59
exarator, 41, 45-47, 48 i n, 49 i n, 50 i n, 51 i n, 52-56, 58, 60-63, 69, 75n
exaratum vid. *exarare*
exaravi vid. *exarare*
exaravimus vid. *exarare*
exaravit vid. *exarare*
excubiae, 67n
exguadiare, 143, 153, 156
exguadiatio, 142, 153, 156
exguadiator, 148, 153, 156
exorcismus, 167, 183, 188

faba, 103, 126, 129, 131
falconarius, 139-140, 148, 152, 156
faluus, -a, 139-140, 152, 156

- fano*, 144, 152, 156
farina, 102, 122, 124, 129, 131
feltrenius, 145, 152, 156
feltrum, 145, 152, 156
ferramenta, 112-113, 129, 131
ferros de fog, 115, 129, 131
ferto, 150-151, 154, 156
feualem vid. *feualis*
feualis, 70-71, 141-142, 152, 156, forma *feualem*, 70, 91-93
feuatarius, 147, 152, 156
feudum, 142, 152, 156
feum vid. *feuus*
feuus, 92-93, forma *feum*, 70-71, 142, 152, 156
fica, 103, 126, 129, 131
ficus, 103, 129, 131
fira, 73
focacia, 102, 125, 127, 129, 131
fodorus, 145, 152, 156
follador, 118-119, 129, 131
folladora, 118-119, 123, 129, 131
forestarius, 147, 152, 156
foreste, 149, 152, 156
foresteria, 147, 152, 157
formaticus, 74, 108, 122, 127, 129, 131
foro nundi(g)nali vid. *forum nundi(g)nale*
forum nundi(g)ale, 72, forma *foro nundi(g)nali*, 72, 74, 92
franci, 144, 152, 157
francigena, *francigenus*, 144, 152, 157
francigenus vid. *francigena*
francisca, 144, 152, 157
francitas, 141-142, 152, 157
francitia, 141-142, 152, 157
francus, -a, 142, 152, 157
fraterna, 90 i n, 92-94
fraternitas, 90 i n, 91
fratria, 79-80, 90-91, forma *fratrias*, 79-80, 90, 92-94
fratrias vid. *fratria*
fredum, 143, 152, 157
frixura, 107, 127, 129, 131
fructa, 103, 129, 132
fructus, 103, 129, 132
frumentum, 100-101, 125, 127, 129, 132

galleta, 120, 129, 132
gallina, 105, 129, 132
gallus, 105-106, 129, 132
gansata, 140, 152, 157
ganta, 140, 152, 157
garba, 149, 152, 157
gardingus, 139, 147, 152, 157

gardinium, 139, 141 i n, 152, 157
garitor, 139, 154, 157
gaza, 174-175, 188
giar vid. *guidare*
gontfano, 146, 152, 157
gothicus, 144, 152, 157
gothus, 144, 152, 157
gradalis, 115, 129, 132
grisus, 140, 152, 157
grossus, 80 i n, forma *grossum*, 80, 90, 92-93
guadellum, 149, 153, 157
guadiatio, 142, 153, 157
guadium, 142-143, 153, 157-158
guadam, 149, 153, 157
guaimantre vid. *martrus*, ?
guait, 141, 154, 157
guaita, 68 i n, 141, 146, 154, 157, forma *quaitas*, 67-68, 91-94
guaitare, *gaitare*, 147, 154, 157
gualabrunus, 140, 157
quantus, 145, 154, 157
guarantia vid. *guarentia*
guarda, 139, 146, 154, 157
guardare, 139, 143, 147, 154, 157
guardia, 139, 142, 146, 154, 157
guardiola, 141, 154, 157
guarent, 143, 154, 157
guarentia, *guarantia*, 143, 154, 157
guarentire, 143, 154, 157
guarire, 139, 143, 154, 157
guarnimentum, 138, 145, 154, 158
guarnire, 138, 146, 154, 158
guarnitio, 145, 154, 158
guarnitus, 146, 154, 158
guerpire, 143, 154, 158
guerpitio, 142, 154, 158
guerra, 146, 154, 158
guerreiare, 147, 154, 158
guidamentum, 143, 154, 158
guidare, *giar*, 143, 154, 158
guisa, 139, 148, 154, 158
guisarma, 146, 149, 153, 158
gymnasium, 163n, 167, 171, 183, 188
gyrus, 175, 177-178, 188

hanapus, vid. *anappus*
hebdomas, 162n, 170, 188
herba, 102, 123, 129, 132
hidropesia, 209
hircus, 105, 129, 132
historia, 164-165, 169, 171, 188
holocaustum, 165, 167, 169, 175-176, 183, 188
holographus, 162n, 164, 167, 172, 174, 183, 188
holus, 102, 129, 132

- hordeum*, 100-101, 127, 129, 132
hortalitia, 102, 122, 129, 132
hospitale pauperum, 203
hospitium, 203
hyacinthus, 164, 167, 169, 175, 183, 188
hydropicus, idropicus, 164, 169, 174, 178, 183, 189, 196
hydrus, 167, 175-176, 183, 189
hymnus, 176-177, 189
hyperephaniose, 164, 167, 183, 189
hypodiaconus, 170, 189

iacicio, 142, 153, 158
iacire, 144, 153, 158
idiota, 163n, 167, 184, 189
idolum, 162n, 171, 183, 189
infirmarium, 203
infirmarius, 203, 209-210
infirmicus, 203, 209, 210n
infirmitas, 209
inguadiare, 143, 153, 158
iota, 163n, 167, 171, 183-184, 189
isarn, 106, 123, 129, 132
isenbrunus, 140, 152, 158
iudex palatii, 43
iudex, 37-38, 40-41, 43-44, 47, 48 i n, 49, 51 i n, 55, 59-61, 69, 75
iuncta, 107, 123, 129, 132
iuntol(l)s, 107, 124, 129, 132

kalipsea, 180, 189

lahos, 51-52, 56, 62-63
laicus, 38, 51, 162n, 165, 170, 189
lambardesco, 139, 144, 153, 158
languor, 209
latomus, 162n, 168, 184, 189
latus, 107, 129, 132
legumen, 103, 129, 132
lelex, 163 i n, 169, 171, 177-179, 182-183, 189
lesca vid. *lisca*
ligni vid. *lignum*
lignum, 84, forma *ligni*, 84, 92
lisca, lesca, 150-151, 154, 158
lista, 145, 153, 158
listatus, 146, 153, 158
loca, vid. *loza*
locia, vid. *loza*
loza, loca, locia, 116, 127, 129, 132
lympa, 164-165, 173-174, 180, 183, 189
lymphaticus, 174, 183, 189

machina, 164-165, 174-175, 189
machinari, 189

madre vid. *mazer*
magenc, 105, 123, 129, 132
mallare, 144, 158
mallum vid. *mallus*
mallus, mallum, 142, 153, 158
manedal, 142, 153, 158
manedia, 142, 153, 158
manus, 117, 123, 129, 132
marcha, marchia, 142, 153, 158
marcha, marchus, 148, 153, 158
marchatura, 142, 153, 158
marches, marchesius, marchisus, 147, 153, 158
marchesia, marchisa, 147, 153, 158
marchesius vid. *marches*
marchia vid. *marcha*
marchio, 147, 153, 158
marchionensis, 147, 153, 158
marchionissa, 147, 153, 158
marchisa vid. *marchesia*
marchisus vid. *marches*
marchius, 147, 153, 159
marchus vid. *marcha*
marisca, 149, 153, 159
mariscarius, 150, 153, 159
marrimentum, 148, 153, 159
martrinus, -a, -um, 138, 140, 145, 153, 159
martrus, ? guaimantre, 138, 140, 153, 159
martyr, 162n, 164, 170, 189
mazer, madre, 149, 153, 159
medicus, 202, 203, 210
mel, 109, 122, 124, 129, 132
melodia, 163n, 168-169, 171, 177, 183, 189
merchato vid. *mercatus*
mercaturum vid. *mercatus*
mercatus, mercatum, 72 i n, 74, 87, forma *merchato*, 71-72, 92-93
mers, 86-88, 91-93
merum, 110-111, 129, 132
metaphora, 164, 168-169, 175-176, 183, 189
milium, 100-101, 124, 127, 129, 132
monachus, 163, 170, 189
monarchia, 162n, 175, 183, 189
morbus, 209
mortariolum, 117, 122, 129, 132
mortarium, 117, 122, 127, 129, 132
mula, 105, 129, 132
multo, 104, 123, 127, 129, 132
mulus, 105, 129, 132
mundiburdum, 143, 153, 159

nastala, 145, 153, 159
nebula, 102, 122-123, 129, 132
nebularii, 117, 122, 129, 132

- nectareus*, 183, 189
neophytus, 162n, 183, 189
nomisma, 164, 168, 174, 183, 189
nosca, nusca, 145, 153, 159
notator procer, 45,
nundina, 72, 73
nusca vid. *nosca*
nutrimentum, 98, 127, 129, 132

oceanus, 162n, 168, 173-174, 183, 189
oleum, 109, 127, 129, 132
oliua, 103, 129, 132
olla, 114, 129, 132
Olympus, 176, 183, 189
onager, 165, 168, 173-174, 179-180, 183, 189
onoma, 165, 173, 183, 189
onta, 148, 152, 159
opilio, 163 i n, 173, 175, 189
orthodoxus, 162n, 169, 175, 179-181, 189
ouicula, 104, 122, 129, 132
ouis, 104, 122, 129, 132
ouum, 108, 122, 129, 132

pactum, 78-79, 92
palaestra, 163n, 168, 183, 189
panis, 102, 110, 124, 127, 129, 132
parabola, 169, 174, 189
paracinguli, 114-115, 124, 129, 132
paradisus, 162 i n, 170, 189
paragraphus, 163 i n, 164, 168, 171, 174, 184, 189
paroecia, 170, 189
paropsis: 115, 124, 129, 132, 164, 174, 189,
passio, 196 i n
patella, 114, 123, 127, 129, 132
patriarcha, 162n, 169, 175, 189
pauo, 106, 127, 129, 132
pelagus, 165, 174, 189
perdix, 106, 129, 132
perna, 107, 129, 132
pes, 107, 129, 132
phalanx, 165, 174-176, 179-180, 183, 189
Phlegethon, 168, 171, 181, 183, 189
phoebus, 173-174, 183, 189
phos, 164n, 165, 168, 171, 183, 189
pigmentum, 102, 110-111, 123, 129, 132
piper, 109, 122, 129, 133
piscis, 106, 124, 129, 133
piso, 117, 123, 129, 133
pisum, 103, 129, 133
placenta, 102, 124, 129, 133, 164, 174, 184, 189
pliiure, 139, 153, 159

pliiium, 138, 143, 153, 159
pliius, 139, 143, 153, 159
porca, 104, 129, 133
porcaster, 104, 122, 129, 133
porcastra, 104, 122, 129, 133
porcella, 104, 122, 129, 133
porcellus, 104, 122, 127, 129, 133
porcus, 104, 124, 129, 133
porrum, 102, 122, 129, 133
portatoria, 118-119, 123, 129, 133
potus, 98-99, 124, 129, 133
pragma, 163n, 165, 168-169, 174-176, 183, 189
presbyter, 162n, 165, 170, 189
protoplastus, 162n, 171, 175, 184, 189
pseudoapostolus, 179, 189
pullus, 106, 129, 133
pulmentum, 103, 109, 129, 133
purpura, 165, 169, 190

quaitas vid. *guaita*
quartarius, 107, 129, 133
quigamas, 180, 190

racemus, 103, 129, 133
reguardum, 139, 148, 154, 159
renga, 145, 153, 159
rigare, forma *ad rigandum*, 87-88, 91-94
romphaea, 171, 179, 183, 190
rupta, 74 i n, 75, 80, 92

sabrer, 108-110, 123-124, 129, 133
sacire, 144, 153, 159
saginum, 108, 129, 133
sagio, 147, 153, 159
sagionia, 142, 153, 159
sal, 109, 124, 127, 129, 133
sala, 141, 153, 159
sarcophagus, 162n, 165, 168-169, 175-176, 183, 190
sartago, 114, 122-124, 129, 133
satrapes, 174, 183, 190
saurus, -a, 141, 153, 159
sazina, 144, 153, 159
scenopegia, 168, 177-178, 183, 190
sceptrum, 175, 183, 190
scheda, 165, 172, 183, 190
schema, 164, 169, 175, 177, 183, 190
schennalis, 149, 153, 159
scilla, 149, 153, 159
scopulus, 165, 173-174, 180, 183, 190
scribere, formas *scripsi*, 41-42, 43n, 45, 47-48, 50n, 52 i n, 53 i n, 57; *scripsit*, 38, 41, 43,

- 47, 50 i n, 52 i n, 53 i n, 54 i n, 55-56, 57 i n, 58-59, 84n
scrinium, 121, 123, 125, 129, 133
scripsi vid. *scribere*
scripsit vid. *scribere*
scriptor, 37-38, 47, 49n, 52 i n, 54
scutella, 115, 127, 129, 133
scutula, 115, 124, 129, 133
scyphus, 116, 123, 125, 129, 133, 164, 169, 174, 190
secale, 100-101, 123, 127, 129, 133
senescalc vid. *senescalcus*
senescalcia, 148, 153, 159
senescalcus, *senescalc*, 148, 153, 159
septentrio, 77, 172
septentrionali vid. *septentrionalis*
septentrionalis, 172, forma *septentrionali*, 76-77 i n, 92
siligo, 100-101, 123, 129, 133
sophia, 169, 183, 190
spatula, 107, 127, 129, 133
spatularis, 107, 129, 133
spelta, 100-102, 123, 128-129, 133, 139, 149, 153, 159
speltus, 139, 146, 153, 159
spid, 139-140, 149, 153, 159
spora, 139, 145, 153, 159
stacamentum, 142, 153, 159
stacare, 144, 153, 159
stallum, 141, 153, 159
stemma, 168, 176, 183, 190
stigma, 163 i n, 168, 171, 183, 190
Styx, 171, 177-178, 183, 190
symbolum, 165, 169, 177, 183, 190
synodus, 164 i n, 190

Tartareus, 171, 183, 190
Tartarus, 171, 190
tasca, *tascha*, *taska*, 82, 83 i n, 91n, 92-94
tascha vid. *tasca*
taska vid. *tasca*
tecatus, 145, 153, 159
tercios, 81, 83, 92-94
tessares, 164n, 165, 169, 172, 174, 182-183, 190
thalamus, 165, 169, 177, 183, 190
theatrum, 165, 169, 184, 190
theologia, 169, 171, 184, 190
theologus, 162n, 183, 190

thiuphadus, 146, 148, 153, 159
thronus, 165, 173, 177, 183, 190
tina, 118-119, 128-129, 133
Titan, 173-174, 177, 183, 190
tomus, 163n, 164, 173, 183, 190
toparcha, 162n, 169, 177-178, 183, 190
trapa, 140, 149, 153, 159
tregua, *treua*, 78-79, 91n, 139, 146, 153, 159, forma *treguam*, 78, 79 i n, 91n, 92-94
treguam vid. *tregua*
treta, 74 i n, forma *tretas*, 74, 75n, 80, 82n, 90, 92-93
tretas vid. *treta*
treua vid. *tregua*
triscamerarius, 150-151, 154, 159
triticum, 100-102, 124, 129, 133
triumphalis, 176, 183, 190
triumphus, 165, 176, 183, 190
troia, 104, 123, 129, 133
tructa, 106, 128-129, 133
tualia, 145, 153, 159
tunna, 118-120, 129, 133
tyrannus, 165, 174, 183, 190

uacca, 105, 129, 133
uas, 112, 117-118, 120-122, 128-129, 133
uascellum, 112, 120, 122, 129, 133
uascula, 112-113, 117-118, 122, 129, 133
ueruex, 104, 129, 133
uexella, 112-113, 117-118, 122-123, 129, 133
uexellet, 121-123, 129, 133
uictus, 98-99, 129, 133
uinum, 110-111, 122, 129, 133
uitella, 105, 122, 129, 133
uitellus, 105, 122, 128-129, 134
uitula, 105, 129, 134
uitulus, 105, 129, 134
uolatilia, 104, 129, 134
urceolus, 116, 120, 122-123, 125, 129, 134
urceus, 116, 123, 125, 129, 134
ursus, 106, 129, 134
usibilia, 111, 117, 129, 134
utensilia, 111, 117, 129, 134

xenodochium, 184, 190

zelus, 175-178, 190
zizania, 169, 184, 190

Índex d'escrivans citats

- Adroarius presbiter*, 57
Adroarius sacer, 56, 61-62, 64
Aimenirus (?), 50, 62-63
Ardenchus, 50, 62, 64
Argemirus, 50 i n, 51 i n, 53n, 58, 62-63
Arnall, 76n, 77n
Arnallus Lahos, 51-52, 56, 62-63
Arnallus levita, 52, 62-63
Arnallus subdiaconus, 165
- Bellushomo*, 45, 48, 52, 61, 62-63
Benedictus 1, 57
Benedictus 2, 57 i n
Benedictus diaconus, 166
Berengarius adolescens clericus, 181-182
Berengarius clericus, 182
Berengarius monachus et leuita, 167
Berenguer, 88, 94
Berill vid. *Berillus grammaticus*
Berillus grammaticus, Berill o Borrell Guibert, 83, 84 i n, 166, 169, 180-181
Bernardus, 52, 62, 64
Bernardus presbiter, 167
Bernardus presbiter, 169
Bernardus sacer, 167
Bonefilius Lahos, 52, 62-63
Bonhom vid. *Bonushomo*
Bonsom vid. *Bonushomo*
Bonushomo (*leuita*), Bonhom o Bonsom de Barcelona, 46-47, 48 i n, 51n, 52, 62-63, 141, 166, 168
Borrell Guibert vid. *Berillus grammaticus*
- Eguhud, 67
Elvirus sacer, 60, 63-64
Emenirus (?), 52, 62-63
Ermemir Quintilà, 81
Ermemirus, Ermemir, 50, 53 i n, 54 i n, 61-63
- Ermengaudus Guilelmi*, 168
Ermengol Bernat d'Urgell, 165-169, 171-172, 177 i n, 178-180, 182
Eroïg vid. *Eroigius*
Eroigius, *Ervigius presbiter*, Ervigi Marc, Eroïg, 40 i n, 41, 42 i n, 44n, 45, 47-49, 57, 60, 63-64, 69, 70, 75, 94, 180
Ervigi Marc vid. *Eroigius*
Ervigius vid. *Eroigius*
- Fortunius*, 49n
- Garsies, monjo de Cuixà, 176-177
Gislibertus, 54, 62, 64
Gondeballus (?), 57, 63, 64
Gondemarus (?), 57-58, 63, 64
Gontarius, 54, 62, 63
Guibert vid. *Guibertus*
Guibertus grammaticus, Guibert (gramàtic), 39, 51n, 84, 168, 180-181
Guifredus presbiter et monachus, 59, 63, 64
Guilelmus, 54-55
Guilelmus iudex (*Barchinonensis*) vid. *Guilelmus Marchi*
Guilelmus Marchi, *Guilelmus iudex* (*Barchinonensis*), 44
Guillermus diaconus, 168
Guislabert, bisbe de Barcelona, 167
Guislara presbiter, 59, 63-64
Guistrimundus indignus presbiter, 59, 63-64
- Iohannes levita*, 58, 63-64
Iohannis presbiter, 55-56, 59, 62-63
Isarnus sacer, 59, 63-64
- Martinus presbiter*, 168
Miró Bonfill, 165-169, 171, 173, 175 i n, 176, 178-179, 183-184
Miro diaconus, 182

- Miró levita*, 72
Miro presbiter, 169
Miro presbiter, 182
Mironi, 55, 62-63
- Oliba, abat i bisbe, 39, 78-79, 81, 140n, 164, 166-169, 173, 176 i n, 177, 181
- Petrus diachonus*, 169
Petrus presbiter, 167
Petrus presbiter de Bescharan, 169
Petrus YIIODHAXONOC, 167
 Ponç Bo(n)fill Marc vid. *Poncius Bonusfilius*
Poncius, 55, 62, 64
Poncius Bonusfilius (Bonifilius, Bonifilius)
Marc(h)i, Ponç Bo(n)fill Marc, 41-43, 44 i n, 45-47, 49, 57, 60, 75-77, 94
- Probinus*, 55, 62-63
Raimundus de Fiterio, 168
Raimundus Johan, 55-56, 62-63
- Sanla*, 56, 62-63
Senderedus, 56, 62-63
Seniofred, 76
Seniofredus, 56, 62, 64
Suniarius sacerdos, 59, 63-64
Sunierius sacer, 41, 165-168
- Undisculus clericus*, 59, 63-64
- Wifredus presbiter*, 59, 63-64
Wilielmundus abba, 166
Wiskafredus indignus sacer, 60, 63-64

Summaries

M. ANTÒNIA FORNÉS, PERE J. QUETGLAS

Diseases, patients and doctors in the Latin documentation of Early Medieval Catalonia

This paper analyses the information provided by written texts the Catalan linguistic domain between the ninth and twelfth centuries on diseases, the circumstances of the patient and, finally, doctors and their treatments. The paper examines the few documents that contain names of specific diseases, and gathers together the references to the various circumstances of the patients: their feelings, their pain, the incapacity caused by the illness or the care that they receive. Finally, the names of some of the physicians and nurses are found in the documentation, as well as the treatments prescribe.

ANA GÓMEZ RABAL

Lexicographical conceptualization in the digital era: the integration of the dictionary and the corpus

The advent of modern technology means that lexicography today faces numerous challenges and a new requirement: to demonstrate to society the benefits of research carried out with public funds, in an immediate and tangible way.

Our study focuses on Latin texts produced between the eighth and twelfth centuries in a specific area, the Catalan linguistic domain. We aim to examine these texts using the latest tools made available by technology, and to integrate two works of reference based on the texts themselves: the *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC) and the *Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT). Linking the data bases incorporated in these tools will provide us multiple consulting options on multiple platforms (web pages and services; applications for tablets and mobiles, etc.), which can offer answers to questions posed from different perspectives within a wide interdisciplinary range (lexicographic, historical, juridical, philosophical, sociological and geographical) and thus contribute to the wider dissemination of our work, both within our field of specialisation and in society in general. The aim is to establish a way of integrating a dictionary and a collection of texts that is attractive and stimulating to other research teams, and can thus exert a direct impact on the scientific community of Latinists and lexicographers.

JOAN MARIA JAIME MOYA

A study of the Germanic lexicon in the Medieval Latin of Catalonia

This paper compiles the results of a study of the terms of Germanic origin in the Medieval Latin of Catalonia, documented in texts of primarily notarial character. The present study

also contains a corpus of these terms of Germanic origin, and carries out an etymological study of this corpus. The purpose of this study is, on the one hand, to verify Latin or Romance terms that attest to the first documented appearance of these words in Catalan, and, on the other, to show that the Germanic lexical contribution had an impact on the development of the Catalan vocabulary in numerous fields.

MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA

The formula quod uulgo dicitur in the Medieval Latin documentation in the Catalan linguistic domain (ninth-eleventh centuries)

In this paper we trace the occurrences of the formula *quod uulgo dicitur* (and variations) in the Medieval Latin documentation in the Catalan linguistic domain before the twelfth century. We analyse a total of 23 passages corresponding to 18 words introduced by this expression: *quaitas, bosco, feualem, feum, merchato, tretas, circius, treguam, fratrias, grossum, tercios, tascha, crocia, catus, mers, ad rigandum, betage* and *fraterna*. We then present some conclusions about the characteristics of the use of this formula, which is especially well suited for introducing recent lexical and semantic innovations.

MARTA PUNSOLA MUNÁRRIZ

Hellenisms in the Latin documentation of Early Medieval Catalonia

Latin documents written in Early Medieval Catalonia are an extremely valuable source of information, from a historical, legal and linguistic point of view. They also shed light on several aspects of daily life. One of the main characteristics of these documents is their use of formulaic language and fixed structures. Sometimes, this results in a hermetic language that allows little innovation. Nevertheless, we have documented the inclusion of a specific lexis that emerges from a reading of contemporary glossaries. One of the highlights of this lexis is the presence of Hellenisms.

This paper presents the conclusions of a doctoral thesis focused on the linguistic analysis of these Hellenic terms. It attempts to establish which Hellenisms come from glossaries, who used them, when and where, and for what purpose.

PERE J. QUETGLAS

Writers and their families: the school of the county and bishopric of Barcelona

Early medieval Latin documents written in the area of the Catalan counties are not a confused, diffuse mass of texts. Quite the opposite, in fact: the existence of schools or scriptoria, often linked to the most important bishoprics and counties can be identified relatively easily in Barcelona, Vic, Urgell, Girona, and so on. Besides comprising closed family circles, the writers from these environments often demonstrate certain grammatical features (either syntactical or lexical) in their work that draw attention to the presence of different schools. This article focuses on the use of the forms of the word *exarator*, including its verbal variants, as genuine elements used as a distinctive feature (practically an exclusive one) by the writers of the bishopric and county of Barcelona.

ADELAIDA TEROL AMIGÓ

The lexicon of food in the Latin documentation of Early Medieval Catalonia

This study stems from a PhD dissertation carried out under the aegis of the project *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (UB-CSIC). It focuses on the lexicon related to

food in the Latin documentation from the Catalan linguistic area between the ninth and the twelfth centuries, comprising more than 22,000 documents of many different kinds. Our thorough-going revision of these sources has yielded a total of 194 words designating different types of food, cutlery, kitchenware and other objects for serving and storing food; more specifically, 126 words are related to food, and 68 to tools.

The lexicon we have studied contains mainly Latin words, inherited from earlier stages of the language. However, there are also some lexical innovations (such as new creations or loan words) and semantic innovations (pre-existing words that take on a new meaning). The former group includes frequent Catalanisms, with different levels of Latinization. Therefore, the constant mixture of Latin with the early Romance language in this area represents a fundamental source of knowledge of pre-literary Catalan, and on many occasions has enabled us to offer the earliest record of several words in this language.

Els autors

M. ANTÒNIA FORNÉS, professora titular de Filologia Llatina, Universitat de les Illes Balears.
ANA GÓMEZ RABAL, científica titular, Institució Milà i Fontanals, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

JOAN MARIA JAIME MOYA, doctor en Filologia Clàssica per la Universitat de Barcelona; redactor col·laborador del GMLC, Institució Milà i Fontanals, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (2015-).

MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, professora titular de Filologia Llatina, IRCVM, Universitat de Barcelona.

MARTA PUNSOLA MUNÁRRIZ, doctora en Filologia Clàssica per la Universitat de Barcelona; redactora col·laboradora del GMLC, Institució Milà i Fontanals, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (2017-2018).

PERE J. QUETGLAS, catedràtic de Filologia Llatina, IRCVM, Universitat de Barcelona.

ADELAIDA TEROL AMIGÓ, doctora en Filologia Clàssica per la Universitat de Barcelona; redactora col·laboradora del GMLC, Universitat de Barcelona (2016-2017).

Finito di stampare
nel mese di dicembre 2019
da The Factory s.r.l.
Roma